

У номері

СОЦІОЛОГІЯ ТА ПРОФСПІЛКОВИЙ РУХ

Дурманенко О.О.

Релігія як фактор онтологічної безпеки особистості у контексті теорії структуризації 4

Наумова М.Ю.

Когнітивні аспекти соціальних практик у соціологічних концептуалізаціях 9

Стрельник О.О.

Гендерний підхід у соціальній роботі: сутність та проблеми інституціалізації у пострадянському академічному та освітньому контекстах 15

Чепак В.В.

Методологічні особливості соціології освіти на сучасному етапі розвитку 20

Ядранський Д.М.

Методи оцінки соціально-економічної структури в трудовому колективі 25

ЕКОНОМІКА. ПРОБЛЕМИ ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВЛЕННЯ

Бердар М.М.

Механізм бюджетування фінансово-господарської діяльності підприємства 30

Криворучко Н.В.

Створення індустріальних парків як фактор залучення іноземних інвестицій в інноваційний розвиток України 36

Мех О.А.

Макроекономічні аспекти розвитку фармацевтичної галузі України 40

ПОЛІТИКА, ІСТОРІЯ, КУЛЬТУРА

Байлема Т.М.

Охорона здоров'я як важливий напрям діяльності українських урядів доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. 48

Близнюк Ігор

Неформальна самоорганізована молодня ініціатива в Україні: історіографічний аналіз 54

Бровар О.В.

Нормативно-правові основи здійснення державного нагляду і громадського контролю за додержанням законодавства з охорони праці на вугільних підприємствах Донбасу: 1943–1964 рр. 60

Гордійчук О.В.

Бібліотеки, книжкові склади та магазини Київського товариства грамотності: 1882 – 1908 рр. 65

Дащенко Н.С.

Історичні обставини та програмні засади створення організації Українського Червоного Хреста 69

Коваленко О.М.

Українсько-польські відносини у галузі кінематографу та театрального мистецтва: 2000–2005 рр. 75

Крикун Ю.С.

Дослідження карного звичаєвого права XVII – XVIII ст. вченими-етнографами 1920–1930-х років 78

Кругляк М.Е.

Місце інституту казеннокоштных студентів в історії університетів підросійської України середини XIX ст. 82

Латиш Ю.В.

Комуністична партія України у виборчій кампанії 2002 р. 88

Литвин С.Е.

Преса центральної України як об'єкт ідейного впливу Організації українських націоналістів у період нацистської окупації 93

Ніколаєць К.М.

Дисидентський рух в УРСР у другій половині 60-х – першій половині 80-х років XX ст.: історіографія 99

Ніколаєць Ю.О.

Релігійна політика в УРСР другої половини 40-х – першої половини 60-х років XX ст. у дослідженнях вітчизняних учених 104

Огороднік В.Ю.

Підготовка військових кадрів для Служби безпеки Організації Українських Націоналістів (Бандери): 1944–1950 рр. 109

Орлова Т.В.

Радянська влада і українська селянка з точки зору історіографії 118

Пилипів В.І.

Дипломатичне співробітництво УНР і ЗУНР у період Паризької мирної конференції: джерелознавчий аспект 124

Толочко О.Я.

Договірно-правова база українсько-французьких відносин у гуманітарній сфері: 1992–2006 рр. 129

Толочко Д.В.

Трипільознавство як окрема галузь української історіографії і складова національної історичної науки 135

Христюк С.Б.

Канада: перехід від політики імперської єдності до самостійності в питаннях зовнішньополітичного курсу: 1931–1947 рр. 140

Чуєнко О.А.

Бойові подвиги жінок України в партизанських загонах за роки Другої світової війни 147

Шевченко М.О.

Причини утворення НАТО та його структура 151

Щербатюк В.М.

Утвердження радянської тоталітарної влади в Україні 1917–1933 рр. та її наслідки (за матеріалами архівів України, преси, споминів очевидців та наукових досліджень) 157

X

Соціологія та профспілковий рух

Дурманенко О.О.,

*аспірант кафедри соціології Інституту соціальних наук
Волинського національного університету імені Лесі Українки*

Релігія як фактор онтологічної безпеки особистості у контексті теорії структурації

В статті аналізується почуття онтологічної безпеки особистості як складний життєво важливий елемент. Особливу увагу приділено ролі релігійності в сучасних умовах як ключового фактора почуття онтологічної безпеки, який замінює традиційні шляхи його формування та підтримки.

An attempt to investigate the feeling of the personal ontological safety as a complex and vitally important element has been analyzed in the article. Particular focus is given to the role of the religiousness in modern life. Religiousness being the key factor of the feeling of the personality's ontological safety can replace the traditional ways of its formation and support.

Ключові слова: **постмодернізм, пізня сучасність, онтологічна безпека особистості, релігійність.**

Сучасна доба, в якій ми живемо, може носити різні назви – постінформаційне суспільство, глобальний світ, доба постмодерну. Однак, незважаючи на назви, серед основних її характеристик можна виділити: надзвичайну динамічність процесів у всіх без винятку сферах, нестабільність соціальних інституцій, відсутність або ж руйнування усталених структур. Щоденний досвід вказує на те, що нині, особливо у суспільствах, що переживають певні перетворення (а саме до таких належить нинішня Україна), відсутні чинники, які б сприяли відчуттю захищеності, впевненості, що є особливо важливими для індивіда. «В ультрамодерності немає більше священних речей, крізь сито критичного розгляду не проходять не лише релігійні традиції та звичаї, а й політичні ідеології, розвиток науки, економічне зростання, ідеали змін та навіть сама ідея зміни» [4, с. 190]. Саме ці слова французького дослідника Ж.П. Віллема, на нашу думку, найяскравіше характеризують нову епоху, що зокрема може називатись ультрамодерністю, виявляючи вкрай радикальний її характер.

Кожна нова доба приносить нові, лише їй притаманні проблеми або ж негаразди. Серед них у нинішньому часовому проміжку можна виділити такі, що прямо впливають з наведених вище характеристик епохи, а саме: відсутність певного соціально-духовного підґрунтя, на якому могла б будуватися впевненість людини у завтрашньому дні, проблеми з чітким позиціонуванням себе у соціальному просторі серед оточуючих інших, а також кризи мотивації щоденної поведінки. У цьому контексті очевидною є актуальність проблеми онтологічної безпеки особистості.

Описану вище ситуацію, насамперед, стосовно проблем, пов'язаних із джерелом самоусвідомлення людиною свого місця у світі, можна певним чином прояснити, якщо звернути увагу на концепції постмодерного суспільства, стосовно парадигм якого точаться надзвичайно гострі суперечки серед представників різних галузей науки.

Ми зупинимось на концепції британського соціолога, автора теорії структурації Ентоні Гідденса. Насамперед, слід зауважити, що дослідник фактично не використовує поняття «постмодернізм», натомість пропонує термін «пізній модерн» або ж «пізня сучасність» (late modernity). Британський соціолог розробляє це поняття, починаючи з 80-х років ХХ ст., саме тоді,

коли створює власну, відому «теорію структурації», основними положеннями якої є думка про те, що соціальне життя повинне концептуалізуватися за своєю суттю як «переплетення щоденних практик індивідів» [12]. Дослідник, аналізуючи сучасну епоху, доходить висновку про те, що нині превалюючим є стан, при якому пересічний індивід починає сприймати повсякденність, буденне життя як щось аморфне, без чіткої внутрішньої форми та глибинного змісту, щось ніяк не пов'язане із зовнішнім світом. Людське буття уявляється як безладна, відсторонена від особистості послідовність подій, які відбуваються одна за одною та які впорядковуються лише діями законів природи та іншими людьми. У цій послідовності не знаходиться місця таким речам як певний вищий (космічний) порядок, доля, особистий вплив.

На нашу думку, ця проблема прямо пов'язана, насамперед, із соціальним середовищем індивіда. У ситуаціях, коли зникає стабільність соціальна, під загрозою опиняється стабільність особистісна. Ці поняття виявляються безпосередньо пов'язаними із почуттям безпеки, захищеності людини у повсякденному житті, через брак якого людина поступово відчужується від свого щоденного життя, через що, знову ж таки, виникає описана нами вище проблема. За Е. Гідденсом, щоденні, щохвилинні соціальні практики суб'єктів діяльності піддаються безперервному аналізу та критиці через інформацію, яку ми отримуємо із навколишнього середовища. Однак доба пізньої сучасності з її динамізмом та глобальною нестабільністю, що є абсолютно непримиримими до рутинізації, призводить до явища, яке образно можемо назвати «збоєм» у повсякденній рефлексії, що у свою чергу відбивається на такому внутрішньому почутті людини, яке описується поняттям «онтологічна безпека особистості», та яке виступає ключовим для адекватного сприйняття особистістю навколишнього середовища та самоідентифікації себе і навколишнього соціального світу [5]. Зупинимось на більш детальному аналізі цього терміну. Поняття «онтологічна безпека» прийшло у соціально-філософські дисципліни з психології, де його запропонував психолог Рональд Лейнг (у праці «Розколоте «Я» вчений послуговувався терміном «онтологічна впевненість»). За Р. Лейнгом, онтологічна безпека – це поняття, що використовується для визначення екзистенційного стану людини із стійким почуттям реальності та ідентичності. Під цим терміном розуміється почуття емоційної та інтелектуальної впевненості, що виникає у результаті ефективності виховання індивідуума, особливо на стадії ранніх сімейних стосунків. Впевненість ця залежить від послідовного щоденного піклування, емоційного обміну між батьками та дитиною [2, с. 521–522].

Психолог розглядає внутрішній світ людини як певну структуру, що містить кілька рівнів, об'єднаних навколо певного буттєвого, онтологічного центру. Індивід, намагаючись утримати даний центр у стабільності, саме цим відрізняється від тварин. При цьому, саме почуття онтологічної безпеки і є тим захисним прошарком, який є проміжним між індивідуальним онтологічним центром кожної людини та зовнішнім середовищем (що здебільшого є ворожим для індивіда). Стосовно самого почуття онтологічної впевненості, то воно є неодмінним атрибутом здорової у психічному плані людини та відсутнє лише у дітей (до певного віку) та людей з психічними розладами, оскільки саме завдяки цьому почуттю відчувається включеність у соціальний світ, та, що є найважливішим, визначається власне місце та місце оточуючих у цьому світі. Слід наголосити, що особи, які відчувають проблеми з підтриманням онтологічної безпеки, як правило, є асоціальними, що з плином часу може призвести або до їх відчуження, або ж до серйозних захворювань.

Подальшу розробку поняття «онтологічної безпеки особистості» здобуває у працях британського соціолога, автора знаної теорії структурації Ентоні Гідденса у 80-х роках ХХ ст. Вона намагається пояснити певні суперечності у стосунках між соціальними агентами та структурами, що виникають, оскільки, як є очевидним, саме починаючи з 70-х років у суспільствах, а отже, й у всіх сферах соціального життя, зароджуються процеси, очевидцями та активними учасниками яких ми є саме сьогодні, та які супроводжуються невідомими раніше динамічними видозмінами у здавалося б досить стабільних структурах (наприклад, релігії).

Соціолог, розглядаючи поняття онтологічної безпеки особистості, відходить від надмірного психологізму, який був притаманний практикуючому лікарю Лейнгу. Натомість Е. Гідденс намагається пов'язати його з теорією структурації, а саме – використовує за основу розгляду

інтенційної (тобто, спрямованої на досягнення конкретного результату) діяльності, що можлива лише за умови об'єктивного сприйняття навколишнього світу та встановлення свого місця в ньому.

За британським соціологом, володіти почуттям онтологічної безпеки означає мати на рівні практичної свідомості відповіді на основні екзистенційні запитання, що неминуче виникають перед кожною людською істотою: про завершеність людського життя, про співіснування з іншими індивідами, про забезпечення безперервної особистісної ідентичності та ін. Ядром цього почуття безпеки є базисна довіра (basic trust), що зазвичай формується в дитини на основі стосунків із дорослими, які її виховують. У подальшому житті переживання онтологічної безпеки формується та підтримується механізмами рутинізації людської поведінки в середовищі повсякденності, завдяки чому індивіди від однієї ситуації до іншої несуть на собі своєрідний захисний «кокон», котрий забезпечує почуття «невразливості», що блокує «негативні можливості на користь позиції надії» [5].

На думку дослідника Е. Гідденса, відчуття безпеки є надзвичайно важливим комплексним елементом нормального світосприйняття та життєдіяльності індивіда. Звичайно, це відчуття є одним із вітальних, тобто життєво необхідних, та таким, що, на нашу думку, структурно складається із кількох рівнів. Так, на першому рівні знаходиться відчуття безпеки суто фізіологічної, тобто особистість забезпечує цілісність та недоторканність своєї фізичної оболонки – тіла. На третьому рівні знаходиться почуття безпеки психічної або ж моральної. Цю внутрішню рівновагу індивід намагається утримувати через гармонізацію стосунків із оточуючими його особами та структурами, а також дозовано фільтруючи отримувану із зовнішнього середовища інформацію та регулюючи емоції.

Відповідно, між цими двома рівнями знаходиться почуття онтологічної безпеки особистості, що є проміжним та взаємопов'язаним із першим та третім рівнями. З одного боку, таке почуття стосується суто внутрішнього світу людини (а саме – духовного), його думок, переконань, а з іншого, – впливає як на поведінку, так і на стосунки з оточуючим зовнішнім середовищем. Звичайно така структура є досить умовною, оскільки чітко встановити місце почуття онтологічної безпеки особистості досить складно. З одного боку, воно прямо залежить від зовнішнього середовища, формується і підтримується завдяки йому, а з іншого, – саме впливає на сприйняття, а отже, й формування даного середовища.

Історично так склалося, що основним осередком передачі життєвого досвіду, через який забезпечується значна частина почуття онтологічної безпеки, була сім'я, в якій проживає індивід, оскільки норми поведінки, зовнішнє середовище, побут, способи виробництва старших членів сім'ї фактично не відрізнялися від відповідних факторів суб'єкта передачі досвіду та закріплювалися через відповідну сімейну ієрархію «старший-молодший», а також через суспільні звичаї та традиції. Однак, як зауважує Е. Гідденс, такий механізм спрацьовує лише за 200 років до нашого століття, а нині є фактично недієвим через ті кризи стабільності, вже згадувані нами, що є притаманними саме для епохи постмодерну, яка створює перед нами динамічний світ, роблячи досвід наших попередників застарілим і майже непридатним для нас.

Іншим механізмом забезпечення почуття онтологічної безпеки за весь час історії людства слугувала віра у невідворотність фатуму. Детально розглянувши всі досучасні культури, можемо дійти висновку, що жодна з них не оминає такого поняття як доля та, крім того, ставить його у центр своїх філософських розглядів і побудов. Світ у таких побудовах вивчається як щось, що має певний внутрішній порядок та форму і хаос, в якому існує лише на перший погляд. Життя ж людини у такому світі сприймається як направленість долі, що керує індивідом та спрямовує його. Звичайно, за таким підходом, від самої людини у навколишньому світі мало що залежить. Однак для сприйняття особою зовнішньої реальності і зокрема формування почуття онтологічної безпеки такий підхід є безперечно позитивним [3]. Людина впевнена у своїй безпорадності перед викликами долі, а отже, сприймає будь-які події як належне та слідує їм без зайвого супротиву. Відповідно до такої життєвої позиції індивіда буття сприймається як одна велика випадковість, а отже, екзистенційні запитання не викликають кризи онтологічної безпеки. Однак, цей підхід у сучасному постмодерному світі не витримує жодної критики.

Що ж може забезпечувати формування почуття онтологічної безпеки особистості та підтримувати його за сучасних умов? Гідденс на роль таких механізмів пропонує активну довіру (всупереч базисній довірі) та експертні системи, що, відфільтровуючи масив інформації, «підказують» людині, як їй чинити далі, таким чином забезпечуючи підтримку. Однак такі чинники, на нашу думку, мають суттєвий недолік – враховуючи 20-річний термін, що пройшов з часу їх запровадження, а також беручи до уваги ті видозміни, що відбулися в соціальному світі, починаючи з геополітичних та закінчуючи культурно-духовними. За сучасних умов вони не спрацьовують.

Сьогодні ведеться багато дискусій стосовно того, що ж може виступати факторами онтологічної безпеки особистості. На нашу думку, одним з них цілком може стати релігія як форма суспільної свідомості, яка до того ж є досить стабільним утворенням та має всезагальний характер.

Розгляд релігії як одного з основних факторів формування та підтримки почуття онтологічної безпеки особистості вимагає, безумовно, детального обґрунтування, оскільки виникає закономірне запитання – чому саме релігійність (у всіх її проявах) як зовнішній прояв віри, а не, наприклад, влада, що є безпосередньо пов'язаною з ієрархічним становищем особи у соціальних структурах, або ж фінансова забезпеченість людини, яка теж дає впевненість у майбутньому та дозволяє спокійно почувати себе у теперішньому часі, не виступають таким важливим чинником існування індивіда та не здійснюють такий потужний вплив на почуття онтологічної безпеки особистості.

Релігія, на відміну від наведених вище факторів, є надзвичайно складним системоутворюючим комплексом, із стійкою основою, у ролі якої виступає віра в Бога. Ми є свідками виникнення новітніх вірувань, сект, культів, що надзвичайно різняться між собою як догмами, так і культурною діяльністю. Однак все одно в основі їх лежить, більшою або ж меншою мірою спотворена ідея, що виникла дві тисячі років тому. Звертаючись до визначення релігії, яким оперує сучасна соціологія, а саме – «...світогляд і поведінка окремого індивіда, групи, спільноти, котрі обумовлюються вірою в існування надприродного» [13], ми можемо звернути увагу на певні положення, які вимагають пояснення саме для підтвердження можливості релігії існувати у ролі наріжного каменя сприйняття людиною зовнішнього світу, тобто бути джерелом формування і підтримки почуття онтологічної безпеки особистості.

У цьому контексті, по-перше, необхідно вказати на визначальну роль віри у надприродне у житті будь-кого з нас. Явно або ж приховано віра у Вищу істоту є притаманною кожному індивіду. За влучним висловом дослідника психології особистості В. Франкла, «...Бог – це той співбесідник у внутрішньому діалозі, до якого звернено наші найсокровенніші думки... У кожній людині існує глибинне бажання до спілкування з таким співбесідником (хоча у багатьох це бажання глибоко витіснене)» [11, с. 16]. Постмодерне розуміння Бога як «онтологічного іншого» або ж «ієрофанія» М.Еліаде підтверджує думки В.Франкла – «Значуща орієнтація у світі можлива тільки з посиленням на цього повністю значущого Іншого» [7, с. 354].

Отож, і атеїст – людина, що відкидає саму можливість існування надприродного, і глибоко віруюча людина, що не мислить свого життя без божественного покровительства, точкою дотику мають величну постать Бога. Тільки перший з них вірить у Не-Бога, Бога, якого насправді не існує, а другий – у Бога, що управляє людським життям. Для першого – Бог, насамперед, живе у ньому самому, а для другого – у зовнішньому світі, причому йдеться про релігійність кожного з них як зовнішній прояв віри або ж невір'я.

Стосовно релігійності, то вона виступає категорією, яка у контексті розгляду стрижневої ролі релігії є надзвичайно важливою. Звернемось до розуміння цього явища вітчизняною соціологією релігії. Релігійність – певний визначений стан окремих людей, груп і спільнот, що вірять у надприродне і поклоняються йому, їх прихильність до релігії, прийняття її віровчення і приписів [3, с. 175]. Американський же «Енциклопедичний словник релігії» наводить три значення терміну «релігійність»: 1) перебільшена залученість людини до релігійної тематики; 2) можливість для людини контактувати з Богом; 3) людське прагнення брати участь у культурі й спільноті духовно налаштованих людей [8]. Як бачимо, тлумачення відбивають багатогранність

самого поняття «релігійність», що в суто науковому аспекті відображає зовнішній вияв релігії через призму людської свідомості, трансформуючись із неї на практичні прояви у соціальному світі, а в аспекті духовно-метафізичному – єднання людини з одновірцями і як найвищий прояв – злиття з Богом.

Щодо трактувань і соціологічних досліджень релігійності, то тут варто звернутись до поняття «релігійної ситуації», що є найбільш загальною характеристикою релігійності досліджуваного об'єкта, а отже, виступає синтезатором таких понять як рівень релігійності, ступінь релігійності і характер релігійності [3, с. 176]. Релігійна ситуація сама по собі є лише загальною назвою, яку неможливо дослідити та проаналізувати. Для наповненості цього явища змістом необхідно звернутися до поняття «критеріїв релігійності». Ними є показники, що фіксують релігійність індивідів і дозволяють відділяти віруючих від невіруючих та встановлювати рівень релігійності. Стосовно певної стандартизації таких критеріїв, то серед учених немає згоди з цього питання. Фактично критерії можуть формуватися залежно від завдань дослідження або ж при врахуванні певних його специфічних моментів. Однак, дослідники дійшли згоди стосовно того, що критерії релігійності повинні відображати два основних компоненти: 1) зміст і рівень релігійної свідомості індивідів (їх релігійних уявлень і емоцій); 2) релігійну поведінку (дотримання обрядів, участь у діяльності релігійних організацій) [3, с. 185].

Постмодерність, впливаючи на все, видозмінила релігію. Однак, як ми вже наголошували, ці зміни торкнулися насамперед внутрішніх уявлень про релігію та її зовнішні прояви, тобто релігійність – індивідуальну і соціальну. Отже, розглядаючи впливи релігії на онтологічну безпеку особистості, на нашу думку, слід розглянути особливості сучасної постмодерної релігійності, що є вже предметом окремого дослідження.

Література

1. Бергер П.Л. Понимание современности: Пер. с англ. // Социологические исследования. – 1990. – № 7. – С. 127–133.
2. Большой толковый социологический словарь (Collins). Т. 1 (А-О). – М.: Вече, АСТ, 2001. – 544 с.
3. Веремчук В.И. Социология религии: Учеб. пособ. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2004. – 254 с.
4. Віллем Ж.-П. Європа та релігії. Ставки ХХІ-го століття /Пер. з фр. – К.: Дух і літера, 2006. – 331 с.
5. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность // Thesis. – 1994. – Вып. 5. – С. 107–133
6. Дударь Н. Религиозность в Украине: характеристика современного состояния //Людина і світ (Киев): Кжемесячный бюллетень «Религия и общество». – 2003. – 13 февр. (№ 23).
7. Енциклопедія постмодернізму /За ред. Ч. Вінквіста, В. Тейлора. – К.: Основи, 2003. – 503 с.
8. Пивоварова Н. Феномен релігійності: дослідницькі проблеми //Сучасна релігійність: зміст, стан, тенденції. Наук. вид. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – С. 12–24.
9. Саган О.Н. Национальные проявления православ'я: украинский аспект. – К.: Світ знань, 2001. – 256 с.
10. Федючек І. Сучасне осмислення феномену секуляризації//Збірник матеріалів науково-практичної конференції «Релігія і церква в сучасній Україні: стан, проблеми, перспективи». – К., 2007.
11. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
12. Фурс В.Н. «Критическая теория позднего модерна» Энтони Гидденса // Социологический журнал. – 2001. – № 1. – С. 44–73.
13. Энциклопедический социологический словарь/Под общ. ред. Г.В. Осипова. – М.: ИСПИ РАН, 1995. – С. 639.

Наумова М.Ю.,

*канд. соціол. наук, доцент кафедри галузевої соціології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Когнітивні аспекти соціальних практик у соціологічних
концептуалізаціях*

В статье рассматриваются современные социологические концептуализации когнитивных аспектов социальных практик. Делается попытка определения онтологического и гносеологического статуса социального знания как основы социальных интеракций, а также приведен опыт построения модели прагматической оценки ситуации взаимодействия на основе когнитивных фреймов.

The article contains analysis of ontological and gnoseological status of social knowledge in the context of interaction. The author has analyzed the meaning of the term «social knowledge», its functions in the process of sense creation and regulation of different social practices.

Ключові слова: соціальне знання, комунікація, соціальна інтеракція, соціальний семіозис, породжуючі принципи практики, когнітивні фрейми.

Повсякденні соціальні практики в сучасних теоретичних перспективах

Історія соціології знає два підходи до пізнання соціальної реальності, дві методології соціологічного теоретизування, два погляди на соціальну структуру. Обидва вони відображають справжні сторони соціального феномену. Теоретики, що обирають той чи інший підхід, змушені досліджувати ці обидва боки – соціальну дію та соціальну систему – в будь-якому пріоритетному співвідношенні, що призводить їх до значної редукції, – з іншого боку. Відмінність перспектив розглядання зумовлює два взаємопов'язаних, але не тотожних поглядів на соціальну структуру та процес інституціоналізації. З точки зору теоретиків, які беруть за основу індивідуальну дію, поведінку, діяльність, суспільство являє собою інституціоналізовану дію, його структури – це зразки поведінки, спільні для усіх членів спільноти чи суспільства, уніфіковані, які перманентно відтворюються у ході соціальної інтеракції, і які вже через свою сталість здатні впливати на індивіда. Дія в цьому випадку набуває характеру вибору між інституціоналізованими можливостями. Для дослідників, що виходять із розуміння суспільства як особливого типу реальності, що існує об'єктивно, і якому притаманні свої особливі закони, які доступні поясненню тільки «зсередини», поняття соціальної структури стає вираженням цих внутрішніх законів (зв'язків між соціальними фактами, які можуть бути пояснені тільки за допомогою інших соціальних фактів). Структура у цьому випадку з'являється, насамперед як сукупність імперативних правил, що організують діяльність індивідів. Тільки вона є єдиною реальністю, яка виправдовує, пояснює і детермінує самі елементи. Але такий підхід проблематизує «свободу вибору» соціальних агентів. Індивід тут виявляється не більш ніж маріонеткою, яка приводиться до руху невидимими йому структурними «нитками» та, як будь-яка маріонетка, не усвідомлює існування цих ниток.

З усвідомлення в інтелектуальному кліматі 60-х років проблематичності кожної з описаних перспектив, взятої окремо, у соціологічній теорії народжується тенденція їх синтезу. Ця тенденція зняття односторонності концепцій соціологічного «номіналізму» та «реалізму», акцентованих відповідно на процесах соціальної інтеракції та конститутивній діяльності агентів, з одного боку, і на онтологічному пріоритеті структури, — з другого, продовжує успішно розвиватися, і, мабуть, наразі стає панівною. Але чим сильнішими є синтетичні інтенції найзначніших теоретиків, тим більше проблем і питань викликають їх концепції. Парадоксально, що прихильники єдності далеко не єдині. Погоджуючись з приводу відмінності «структурного» та «діяльницького» поглядів на соціальний світ, а також з необхідністю подолання суперечностей, які виникають при виборі «холістичної» чи «індивідуалістичної» перспективи, вони відчувають значно менше єдності відносно того, як же повинні об'єднуватись ці різні погляди на суспільство. Проблема пріоритету

тієї чи іншої сторони переноситься, таким чином, до іншої площини – площини пріоритетного напрямку синтезу. Певно, однобічність і редукціонізм об'єктивістського та суб'єктивістського поглядів на соціальну дійсність відображають дещо більше, ніж простий «конфлікт інтерпретацій». Якби розбіжності були пов'язані тільки з поясненням «фактів», то вони могли б бути легко подолані за допомогою додаткових емпіричних перевірок. Очевидно, що ці «розходження» лежать на більш фундаментальному рівні. Вони стосуються не стільки інтерпретацій, скільки первісно незрівняльних підходів до самих даних і різному «теоретичному навантаженні» цих даних.

Проте, при всій складності і, здавалося б, незрівняльності новітніх теоретичних синтезів, для них характерним є інтерес до повсякденних соціальних практик агентів до простору інтерсуб'єктивних значень, який конструюється і підтримується у процесі соціальної взаємодії. Власне, цей горизонт прийнятих на віру значень, що поділяється усіма членами спільноти (учасниками комунікації), тобто певний запас соціального знання, виступає як основа концептуалізації соціального світу у більшості серйозних теоретиків.

Ю. Хабермас сьогодні постає як один з найбільш цікавих теоретиків, які намагаються подолати однобічність підходів до розгляду суспільного життя. Контрапунктом теоретичних побудов Ю. Хабермаса стає категорія «життєвого світу». «Життєвий світ» визначається ним як нетематизоване поле значень, що становить основи життєвого досвіду індивіда. Це поле складається із запасу знання, що передусє індивіду, і яке зосереджене в культурі, передусім – у мові. Будь-яка соціальна дія здійснюється на основі знання агентом системи конвенціональних правил поведінки і діяльності, які характерні для тієї чи іншої спільноти. Причому, це знання учасників соціальної взаємодії, за Хабермасом, складається із дотеоретичного, практичного «знання-як» (know-how) [1, с. 15]. Наукове знання виникає на певному етапі еволюції «життєвого світу» із практичного знання, внаслідок перетворення досвіду на послідовну інформацію, придатну для міжособистісної та міжгенераційної трансляції. Категорія «життєвого світу» фіксує лише як один аспект соціальної дійсності. Вона слугує концептуалізації дії, сфери безпосередньої взаємодії, практичного досвіду. З її допомогою Хабермас намагається показати, як соціальна дійсність конститується і підтримується у ході цілеспрямованої, інтенціональної, свідомої діяльності суб'єктів. Він у тім підкреслює, що соціальна дійсність має ще один, не менш важливий аспект, який він позначає терміном «система». Система інтегрує розрізнені дії відповідно до цілей адаптації до зовнішнього світу, регулюючи небезпечні для соціальної стабільності результати стратегічної дії за допомогою ринкового та бюрократичного механізмів, які обмежують границі волевиявлення. В той самий час життєвий світ спрямовано на підтримання індивідуальної та колективної ідентичності з допомогою організації дії навколо прийнятих цінностей та встановлення можливості згоди у критичних ситуаціях. Таким чином, перед нами не дві жорстко розділені області соціальної дійсності, між якими можна провести чітку межу й міркувати далі в термінах їхньої взаємодії. Межа між системою та життєвим світом є рухомою і взаємопроникною. Скоріше, й «система» і «життєвий світ» виступають як дві аналітично відмінні функції дії, які взаємоперетинаються в соціальній дійсності; дві перспективи розглядання соціальних феноменів. Діалектика взаємовідносин «системи» і «життєвого світу», за Хабермасом, кардинально відрізняється від опису їх взаємовідносин, які пропонуються як системним підходом (від Т. Парсонса до Н. Лумана), так і герменевтичною філософією. Власне, обидві вищезазначені традиції постають лише як відмінні перспективи розглядання, що впливають із розрізнення «системи» і «життєвого світу». Перша описує соціальну дійсність з точки зору зовнішнього спостерігача, який концептуалізує соціальну поведінку в термінах «непередбачених наслідків» і змушений аполілогізувати адаптаційний аспект взаємовідносин «структури» і «життєвого світу». Друга виходить від агента соціальної дії, якого залучено до комунікативної системи загальноприйнятих норм, і тому наділяє суб'єкта дії іманентним прагненням досягти консенсусу.

Розглядаючи співвідношення «життєвого світу» та «системи», Хабермас постулює онтологічну первинність простору «життєвого світу». Система виникає всередині життєвого світу як непередбачений наслідок дії і залишається пов'язаною з ним у нормативному сенсі. Таким чином, системна диференціація та інституціоналізація базуються на життєвому світі, що, як ми

бачили, виступає насамперед як сфера культури, мови у повсякденному функціонуванні. Можна сперечатися про те, наскільки у своїх побудовах Хабермас насправді здатний подолати дуалізм системи і життєвого світу, системної і соціальної інтеграції. Одне поза сумнівом: концептуалізація життєвого світу як горизонту значень, які соціально затверджуються і підтримуються у процесах повсякденних комунікативних практик, позначила пріоритетну сферу соціального дослідження.

Соціальне знання опиняється у фокусі дослідницької уваги і визначного соціолога нашого часу – Е. Гідденса. Звертаючи увагу на те, що знання конститує соціальні відносини, а не просто дзеркально відображає об'єктивну даність, Е. Гідденс доходить висновку аналогічного висновку Ю. Хабермаса: фундаментальною характеристикою сучасного суспільства є його рефлексивність. У цій особливості сучасної культурної ситуації Гідденс вбачає основу для побудови єдиної соціологічної теорії. Він пише: «Незважаючи на різноголосся теоретичних підходів, що суперничають, можна встановити деякі спільні теми. Одна полягає у тому, що більшість шкіл, ... за винятком структуралізму та постструктуралізму, – підкреслюють активний, рефлексивний характер поведінки людини. Це означає, що вони єдині у своєму запереченні тенденції ортодоксального консенсусу розглядати людську поведінку як результат сил, які індивіди і не контролюють, і не розуміють. Більш того (і сюди включаються як структуралізм, так і постструктуралізм), вони визнають фундаментальне значення мови і когнітивних здібностей у поясненні соціального життя. Мова втілюється в конкретній повсякденній діяльності і у певному сенсі конститує цю діяльність. Нарешті, послаблення значення емпіричної філософії природничих наук, як визнається, має глибокі наслідки і для соціальних дисциплін. Справа не тільки в тому, що соціальні і природничі науки ще далі одне від одного, ніж вважали прихильники ортодоксального консенсусу. Ми зараз бачимо, що філософія природознавства повинна враховувати саме ті явища, в яких зацікавлені нові школи соціальної теорії, – особливо мову та інтерпретацію сенсу» [2, XVI].

Предмет соціальних наук Е. Гідденс вбачає у дослідженні різноманітних соціальних практик, що організовані у просторі й часі. Осягнення соціальної діяльності і пізнання як реальності, що самовідтворюється, реальності, яка структурується і підтримується постійним потоком рутинної поведінки агентів, повинно, згідно з Гідденсом, становити основний мотив соціологічного починання.

Синтетичні інтенції у творчості не менш популярного французького соціолога П. Бурдьє також знайшли своє відображення в акценті на двоїстості структур, що організують соціальний універсум. Йдеться про двоїстість соціального простору, його одночасну представленість і у суто соціальному, і у фізичному планах. Бурдьє зазначає, що соціальні структури існують водночас і як реальність, що надана через розподіл матеріальних ресурсів і засобів привласнення престижних у соціальному плані благ і цінностей, і як реальність, що існує в уявленнях, у схемах мислення й поведінці. Проявом двоїстості соціальних структур стає розрізнювання позицій і диспозицій соціального простору, яке здійснює Бурдьє. Позиції відображають реальний стан індивіда у соціальному просторі, а диспозиції – його уявлення про свій стан, відповідно до схем сприйняття, оцінки і поведінки. «Когнітивні структури, котрі агенти використовують у своєму практичному знанні соціального світу, являють собою інтерналізовані, «втілені» соціальні структури. Практичне знання соціального світу, яке передує «раціональній» поведінці, містить класифікаційні схеми сприйняття і оцінки, що склалися історично та являють собою продукт об'єктивного розділення на класи (вікові та статеві групи, соціальні класи), і які функціонують нижче рівня свідомості й дискурсу. Будучи продуктом об'єднання фундаментальних структур суспільства, ці принципи розділення спільні для усіх агентів у суспільстві, і надають можливість утворення значущого світу, світу здорового глузду, який розділяється усіма членами суспільства» [3, с. 468], — зазначає Бурдьє.

Власне, соціальне знання, яке частіше ігнорується як конститутивна сила соціального порядку, і повинно, за Бурдьє, виступати основою соціологічних концептуалізацій:

«Соціальні агенти, яких класифікують соціологи, створюють не тільки дії, що піддаються класифікації, але також і акти класифікації, які класифікують їх самих. Знання про соціальний світ повинно враховувати практичне знання цього світу, яке існує до нього й повинно конструюватися

всупереч частковим і не вільним від інтересу репрезентацій, що забезпечуються практичними знаннями. Практичне знання має реальну конститутивну силу, силу, котра заперечується в ім'я об'єктивних понять, коли практичне і теоретичне знання розглядаються лише як відображення реальності.

Усе знання і, зокрема, знання соціального світу, являє собою акт конструювання за допомогою схем думки та висловлювання. Власне, між станами існуючого і практиками або репрезентаціями й розташована діяльність агентів, котрі відповідають на вплив світу, чие значення вони допомагають виробляти. Проте, принципи цієї структурируючої активності не являють собою систему універсальних форм або категорій, а є системою інтерналізованих втілених схем, які були сконструйовані у межах колективної історії, привласнені у процесі особистої історії і функціонують як регулюючі положення на практиці» [3, с. 467].

Слід зазначити, що практики індивідів, за допомогою яких вони організують та перетворюють соціальний простір, не є ні раціональними виборами інституціоналізованих можливостей (за термінологією Т. Парсонса), ні волюнтаристським свавіллям індивіда. Практика – це, скоріше, неусвідомлена, дорефлексивна поведінка індивіда, яка базується на доконцептуальному соціальному знанні, яке інтерналізоване із зовнішнього середовища у процесі соціальної інтеракції. Бурдье проголошує необхідність описання соціального генезису механізмів конструювання соціального універсуму і виявлення основи цього конструювання в соціальному світі. Особливий інтерес у дослідника викликає невідповідність принципів розділення (за класифікаціями акторів) соціальним відмінностям, на яких вони засновані, а також варіації використання цих принципів згідно з позицією, яка посідається в розподілі.

Цілком доречно буде резюмувати викладене вище словами самого П. Бурдье які можна розцінити як маніфест сучасного соціологічного теоретизування: «Ми повинні відмовитися, з одного боку, від дихотомії мети досягти об'єктивної реальності, яка не залежить від свідомості і волі індивідів, шляхом поривання з репрезентаціями, що основані на здоровому глузді (Дюркгейм), а також від спроби відкрити закони, – а саме значущі, не випадкові відношення між розподілами, – а з другого боку, мети схопити не реальність, а її репрезентації агентами, де уся реальність соціального світу зводиться до «волі та уявлення». Соціологія не повинна робити вибір між такою формою соціальної фізики, яка подана Дюркгеймом (який погодився із соціальною семіологією у тому, що індивід може пізнати реальність за допомогою логічних інструментів класифікації) та ідеалістичною семіологією, яка прагне сконструювати «опис описів» соціального світу, який є, за Гарфінкелем, не більш ніж продуктом ментальних, лінгвістичних структур. Необхідно привнести у дисципліну практичне знання, яке агенти здобувають для себе шляхом вироблення відмінностей і класифікацій, що не менш об'єктивні, ніж концепти соціальної фізики. Іншими словами, ми повинні рухатися за межі опозиції між об'єктивістськими теоріями, які ідентифікують соціальні класи із конкретними групами, що являють собою популяції, які легко перелічуються, розмежовані кордонами, які об'єктивно існують у реальності, і суб'єктивістськими та маргінальними теоріями, які зводять соціальний порядок до виду колективних класифікацій, що з'являються в результаті поєднання індивідуальних класифікацій, або, більш точно, індивідуальних стратегій, за допомогою яких агенти класифікують себе та оточуючих» [3, с. 482–483].

Отже, переорієнтація соціологічного знання, що відбулася, знайшла своє відображення в «легітимізації» статусу повсякденних, рутинних соціальних практик агентів. Навряд чи можна знайти сферу настільки складну, наскільки ж невичерпну для дослідження як соціальна інтеракція. В процесі соціальної взаємодії конститується і відтворюється соціальний порядок, тобто система значень, яку суб'єкти приписують різноманітним ситуаціям і феноменам. Ця діяльність за смисловим структуруванням реальності здійснюється агентами безперервно у кожний момент буденного існування і залежить від множини факторів: їх позиції у соціальному просторі, культурно зумовленої системи цінностей і практичних нормативів, соціальної ідентичності, а також таких «суб'єктивних» характеристик як настрої або відчуття соціального світу. Однак, при всій складності аналітичної реконструкції багатовимірних аспектів соціальної взаємодії (через її ситуативність і залежність від контексту) не викликає сумніву той факт, що орієнтація і ефективна

діяльність у соціальному просторі здійснюється індивідами на основі типізації соціальних ситуацій і феноменів, тобто на базі інтерналізованих схем сприйняття, оцінювання та діяльності. А. Шюц стверджував, що на рівні соціальної реальності, у живому потоку інтенціональностей світ переживається людиною у термінах типового. Індивід категоризує свій досвід, шляхом визначення об'єктів сприйняття у термінах їх типових рис, спільних для феноменів даної категорії.

«Отже, соціальний світ – це повсякденний світ, який переживається й інтерпретується діючими у ньому людьми як структурований світ значень, які виступають у формі типових уявлень про об'єкти цього світу. Ці типові уявлення набувають форми буденних інтерпретацій, які конституюють наявне знання, яке разом із особистим досвідом діючого індивіда являє собою сукупність засобів орієнтації у цьому світі, що приймаються на віру» [4, с. 51], – відзначає Д. Уолш.

Таким чином, дослідження когнітивного аспекту соціальної інтеракції є базовими у пізнанні принципів структурування соціальної дійсності агентами. Йдеться про розкриття принципів конструювання реальності, тобто прояснення схем сприйняття та оцінки, а також стратегій діяльності, які можуть бути представлені у термінах знання, що має загальний характер. Це таке знання, яке вважається в суспільстві само собою зрозумілим і має дотеоретичний характер. У сумі воно являє собою все «те, що кожен знає» про соціальний світ – «...це сукупність правил поведінки, моральних принципів і приписувань, прислів'я та приказки, цінності та вірування, міфи і т. ін., для теоретичної інтеграції яких потрібні значні теоретичні зусилля» [5, с. 109] (П. Бергер, Т. Лукман).

Це знання, яке здобувається в процесі соціалізації і опосередковує об'єктивовані структури соціального світу, коли воно інтерналізується в межах індивідуальної свідомості. У цьому сенсі соціальне знання – серцевина фундаментальної діалектики суспільства. Воно програмує канали, по яких у процесі соціальної інтеракції, екстерналізації утворюється світ об'єктивацій. Воно об'єктивує цей світ за допомогою мови і когнітивного апарату, що базується на ній, тобто воно упорядковує дійсність на об'єкти, які повинні сприйматися як реальність. А потім воно знов інтерналізується як об'єктивно існуюча істина у ході соціалізації. Соціальне знання «являє собою реалізацію у подвійному сенсі – у сенсі розуміння об'єктивованої соціальної реальності і в сенсі безперервного утворення цієї реальності» [5, с. 111].

Лише дуже мала частка знань про світ народжується в особистому досвіді. Більша частина має соціальне походження й інтерналізується індивідом у процесі соціалізації. Передусім людина навчається визначати оточуюче середовище – типові риси відносно природного аспекту світу, який сприймається спільнотою як наочна сукупність усіх до часу очевидних речей, що завжди можуть бути поставлені під сумнів. Потім інтерналізуються типові конструкти згідно із системою «релевантностей» (А. Шюц), які відповідають автономній уніфікованій точці зору соціальної спільноти, до якої належить індивід. Сюди належать зразки поведінки й життя, еталони оцінювання, схеми типізації, практичні рекомендації по використанню типових засобів для досягнення типових цілей у типових ситуаціях. Типізуючим медіумом, завдяки якому передається соціальне знання, є словник і синтаксис повсякденної мови. «Діалект повсякденності – це, переважно, мова речей, імен і подій. А будь-яке ім'я передбачає типізацію і узагальнення в світлі системи релевантностей, яка переважає у лінгвістичній «ми-групі», яка вважає річ досить значною, щоб знайти для неї особливий термін. Донауковий діалект – скарбниця готових, уже сконструйованих типів і характеристик, соціальних за походженням, які несуть у собі відкритий горизонт ще не знайдених значень» [6, с. 132].

Прагматичність соціального знання. Саме по собі вживання категорії «знання» вимагає оцінки його істинності. У нашому випадку доречніше говорити про релевантність соціального знання, єдиним критерієм якої слугує вдале завершення практики. У своєму повсякденному житті люди судять про світ прагматично, і їх найменше турбує абстрактний критерій істинності цих уявлень. Конструкти соціального знання повинні забезпечувати орієнтацію індивідів у соціальному просторі, ефективно досягнення покладених цілей, успішне подолання проблемних ситуацій. Таким чином, буденні типізації, нормативи, схеми сприйняття і діяльності носять, перш за все, практичний характер. Здійснюючи соціальні практики, агенти діють раціонально, але лише

у тому розумінні, що їх цікавить передусім практична адекватність їх дій, тобто адекватність у плані задоволення своїх повсякденних інтересів.

Соціальний розподіл знання. Запас знання суспільства організовано таким чином, що частина його є релевантною для усіх його членів, а частина – лише для певних ролей. Певній соціальній позиції відповідає деяка сфера соціально об'єктивованого знання, причому не тільки у вузькому когнітивному значенні, а й у сенсі знання норм, цінностей і навіть емоцій. Повсякденне мислення враховує той факт, що запас актуального наявного знання у людей різний. Як правило, людина знає, до кого і за яких типових обставин вона повинна звертатися як до експерта, скажімо, в медицині або юриспруденції. Іншими словами, індивід конструює типологію знань іншого, їх обсяг і структуру.

Яким чином співвідносяться знання різного ступеня загальності, знання, що становлять різні тематичні простори, а також знання, які відрізняються за ступенем ясності, виразності й точності, яким чином обирається релевантна схема інтерпретації ситуації і її елементів. Проблема того, як власне «працюють» типізації буденного мислення в повсякденних комунікативних практиках, традиційно віддавалася соціологами на відкуп лінгвістам. Процеси розуміння, інтерпретації мовних актів викликають інтерес у багатьох спеціалістів у галузі лінгвістичної прагматики і теорії дискурсу (Сьорль, Хомський). Одна із спроб побудувати схему інтерпретації агентом прагматичного контексту ситуації здійснена Т. ван Дейком.

Соціальне знання, звичайно, не являє собою аморфне утворення. Воно організоване у концептуальні системи, які Т. ван Дейк описує в термінах фреймів. «Фрейми – це не довільно виділені «шматки» знання. Вони виявляються одиницями, які організовані «навкруги» деякого концепту. Всупереч простому набору асоціацій ці одиниці містять основну, типову і потенційно можливу інформацію, яка асоційована з тим чи іншим концептом. Фрейми мають конвенціональну природу і тому визначають те, що є характерним і типовим для даного суспільства. Ці концептуальні фрейми (або сценарії) організують нашу поведінку і дозволяють правильно інтерпретувати поведінку інших людей» [7, с. 20].

Оцінюючи ситуацію, ми не тільки виділяємо її характерні риси, а й використовуємо схему, яку маємо для аналізу наданого прагматичного контексту. Так, якщо ситуація задовольняє набору ключових параметрів, то ми розглядаємо її як таку, що припускає здійснення деяких дій, для чого, у свою чергу, актуалізуються відповідні схеми. Слушно припустити, що соціальне знання не просто структуроване «навкруги» кілька концептів, але що швидка орієнтація у соціальному просторі вимагає, щоб воно було ієрархічно структурованим. І, безперечно, ця ієрархія повинна визначатися в термінах соціальних структур.

Можна припустити, що прагматичне розуміння ситуації здійснюється за такою схемою (тобто учасник повинен актуалізувати таку інформацію про соціальний контекст у цілому):

1. Специфічний тип ситуації, фрейм контексту, релевантний у даний момент, який може бути описаний у таких категоріях: особисте; суспільне; інституціональне/ формальне; неформальне.

2. Властивості і відносини між конкретними позиціями, функціями і конкретними учасниками, які заповнюють вакантні місця: позиції (ролі, статуси та ін.); якості (стать, вік тощо); відношення (влада, авторитет і та ін.); функції («батько», «слуга», «суддя» і тощо).

3. Конвенціональні встановлення: правила, закони, норми, цінності, якими визначаються соціально прийнятні дії учасників комунікації.

Це лише фрагмент можливої схеми прагматичної оцінки ситуації, що належить до найзагальнішого знання соціальної структури. Далі учасником «аналізуються» специфічні властивості й відношення інших учасників події, їх попередня поведінка, а також зміст попередніх мовних актів, моделюються й оцінюються їх знання, погляди, потреби, бажання, переваги, настанови і відчуття. Не можна не брати до уваги й самоідентифікаційних процесів учасників комунікації. Усі ці процедури здійснюються на основі типізацій соціального знання. Певна річ, проблема структурованості та ієрархізованості конструктів конвенціонального знання чекає подальшого глибокого розгляду.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку: з усвідомленням того факту, що постійне відтворення соціальності з усіма її структурованими та швидкоплинними формами, їх сутністю та взаємодією відбувається у безперервній дискурсивній активності, соціологія може зосередитися на завданні, до якого вона, за З. Бауманом, завжди була якнайкраще підготовлена: «...Вона може відкрито стати тим, чим їй призначено бути весь час: інформативним, системним коментарем до пізнання повсякденного життя» [8, с. 22].

Література

1. Habermas J. Communication and the Evolution of Society. – Boston, 1979. – p.240.
2. Giddens A. The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration. – Berkaley, 1984. – P. 354.
3. Bourdieu P. Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste. – Cambridge. 1884. – P. 616.
4. Уолш Д. Социология и социальный мир //Новые направления в социологической теории. – М.: Прогресс, 1978. – С. 392.
5. Бергер П. Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М., 1995. – с.316.
6. Щюц А. Структура повседневного мышления //Социологические исследования. – 1989., № 7. – С. 129–137.
7. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989. – С. 312.
8. Бауман З. Философские связи и влечения постмодернистской социологии //Вопросы социологии. – 1992. – Т. 1. – № 2.– С. 132.

Стрельник О.О.,

*кандидат соціологічних наук, завідувачка кафедри соціальної роботи
Полтавського Інституту економіки і права
Відкритого Міжнародного університету розвитку людини «Україна»*

Гендерний підхід у соціальній роботі: сутність та проблеми інституціоналізації у пострадянському академічному та освітньому контекстах

Статья посвящена анализу теоретико-методологических основ и проблеме институционализации гендерных исследований в теории и практике социальной работы. Рассматриваются понятие гендерного неравенства и подходы к его интерпретации, радикальная, феминистская, антидискриминационная перспективы в теории социальной работы.

The article deals with the problem of theoretical basis and development of gender studies in the social work theory and practice. The author has analyzed the term of gender inequality and such approaches as radical, feminist, anti-discriminative in social work theory.

Ключові слова: **гендер, гендерна соціологія, гендерна нерівність, теорія соціальної роботи.**

Ствердження принципів гендерної демократії розглядається сьогодні світовим співтовариством як необхідна складова демократичних процесів і розвитку громадянського суспільства. Принципи гендерної рівності закріплені як у багатьох міжнародних документах, так і у деяких законодавчих актах України. Наявність законодавчої бази актуалізує питання про механізми забезпечення та закріплення гендерної рівності як рівності життєвих шансів жінок та чоловіків у суспільстві. Одним з таких механізмів є практична діяльність соціального працівника. У цьому контексті розвиток гендерно-чутливих підходів, принципів, технологій є актуальним напрямом сучасної теорії та практики соціальної роботи.

Проблеми гендерної нерівності у пострадянських країнах розглядаються у таких працях авторів, як О. Балакірєва, Т. Бурейчак, І. Демченко, Т. Журженко, О. Іващенко, А. Лантух, В. Лапшина, Є. Лібанова, О. Луценко, О. Макарова, Л. Малес, І. Мироненко, С. Оксамитна, В. Онікієнко, О. Плахотник, М. Рубчак, Л. Смоляр, В. Суковата, В. Фесенко, Ю. Якубова, О. Яременко та ін.

Вагомий внесок у розвиток пострадянських гендерних досліджень зробили російські соціологи, С. Айвазова, Л.Бабаєва, О. Балабанова, Г. Беляєва, Г. Брандт, О. Вороніна, І. Горшкова,

Т. Гурко, Л. Гусейнова, О. Здравомислова, В. Ільїн, Т. Клименкова, Т. Ковальова, І. Кон, О. Кочкіна, М. Малишева, С. Полєніна, Н. Пушкарьова, Л. Ржаніцина, Н. Римашевська, Г. Сергєєва, А. Синельников, Г. Сілласте, І. Тартаковська, А. Тьомкіна, І. Тюрїна, З. Хоткіна, А. Чирікова, Н. Юліна та ін.

Серед зарубіжних авторів, які працюють у руслі соціологічного аналізу гендерних відносин, заслуговують уваги праці С. Аккер (S. Acker), Е. Гідденса (A. Giddens), Р. Коннела (R. Connell), Р. Кромптон (R. Crompton), Дж. Рїглі

(J. Wrigley), С. Уолбі (S. Walby), К. Уоллес (C. Wallace), П. Еботт (P. Abbott),

Дж. Еспїн-Андерсен (G. Esping-Andersen).

Одним із перспективних напрямів розвитку сучасних гендерних досліджень є інституціалізація гендерного підходу в теорії та практиці соціальної роботи.

Метою нашої статті є з'ясування теоретико-методологічних засад гендерного підходу у теорії та практиці соціальної роботи і окреслення основних проблем інституціалізації цього напрямку академічної й освітньої діяльності в сучасній Україні.

Поняття гендеру активно включається сьогодні до наукової лексики соціально-гуманітарних наук.

Взаємозв'язок соціальної роботи та гендерних досліджень у пострадянських країнах ускладнений тією обставиною, що період інституціалізації як гендерних досліджень, так і соціальної роботи є відносно невеликим. І вже зовсім нещодавно позначились спільні точки дотику теорії соціальної роботи та гендерних досліджень. На позитивні тенденції у цьому напрямі вказує досвід висвітлення гендерних аспектів соціальної роботи у деяких підручниках, навчальних посібниках та навчально-методичних виданнях [1–8].

Визначальною рисою соціальної роботи є те, що вона захищає, представляє інтереси людей, які мають нерівні потенційні можливості порівняно з іншими, — на такій властивості соціальної роботи наголошують фахівці [9, с. 14]. Для соціальної роботи, таким чином, однією з найважливіших умов є розуміння соціальної нерівності, уміння регулювати різні її форми та, у кінцевому підсумку, реалізувати принципи соціальної справедливості.

Одна з форм соціальної нерівності, на яку спрямовано сьогодні численні західні та вітчизняні соціальні дослідження, — це нерівності, пов'язані з аскриптивним статусом індивіда. Актуальність таких досліджень обумовлена реальними соціальними процесами, а саме, суперечностями між формальним конституційним правом демократичних держав, що забороняє дискримінацію за ознакою статі, віку, расової й етнічної приналежності, стану здоров'я та реальною диференціацією соціального становища жінок та чоловіків, представників різних вікових, етнічних груп, погіршенням соціального становища та якості життя людей з інвалідністю.

Передбачається, що соціальний статус особистості у розвинутих індустріальних країнах визначається здебільшого реальними її досягненнями, а не аскриптивними рисами, що обумовлене змінами соціальної політики та покращенням соціального захисту так званих слабких верств населення. У результаті якість життя в країнах Західної Європи та США стала менше залежати від статусів, пов'язаних зі статтю, віком, станом здоров'я, етнічністю [10, с. 19].

Ця тенденція навряд чи може бути поширена на країни пострадянського простору, оскільки соціальні дослідження вказують на збільшення ролі аскриптивних статусів у визначенні життєвих шансів різних соціальних груп.

У контексті визначення цілей соціальної роботи актуальність дослідження цих процесів для теорії та практики соціальної роботи є вельми вагомою.

Соціальний працівник щодня має справу з багатьма проявами соціальної нерівності, виключення за ознакою статі, віку, стану здоров'я. І від того, чи розпізнають фахівці з соціальної роботи гендерну нерівність на індивідуальному та інституціональному рівні залежать перспективи антидискримінаційного соціального обслуговування, соціальної справедливості та соціального розвитку [4].

Таким чином, прикладний характер професії робить соціальну роботу одним з важливих механізмів реалізації принципів гендерної рівності.

Поряд з цим соціальна робота часто-густо не тільки не сприяє пом'якшенню соціальних нерівностей, а й є механізмом їх закріплення та відтворення. Зокрема, у традиційному дискурсі соціальної роботи, що реалізується у вітчизняному освітньому середовищі, залишаються незадіяними багато форм соціальної нерівності. Гендерні аспекти дискурсу навчальної літератури з соціальної роботи проаналізовано російським соціологом О.Р. Ярською-Смірноюю. На підставі аналізу 42 російських підручників та навчальних посібників автор доходить висновку, що навчальні тексти з соціальної роботи доки не створюють бази, необхідної для мінімального рівня компетентності у галузі прав людини, оскільки не сприяють розпізнанню у суспільному житті індивідуальної, групової та інституційної дискримінації людей за ознакою раси, статі, мови, релігії, соціального походження та слабко орієнтуються на формування толерантності [11].

У результаті майбутні соціальні працівники, які не знайомі з механізмами конструювання різних форм соціальних ієрархій власноруч відтворюють їх у своїй практичній діяльності (у дискримінативних судженнях, у стереотипізації клієнта та його проблем). У цьому контексті розвиток гендерно-чутливого мислення здається нам необхідним елементом підготовки фахівців з соціальної роботи.

Навчальний план підготовки спеціалістів та магістрів соціальної роботи Полтавського Інституту економіки і права Відкритого Міжнародного університету розвитку людини «Україна» містить дисципліну «Гендерні аспекти соціальної роботи», зміст якої розкриває такі проблеми, як: сутність та основні поняття гендерного підходу у соціальних науках, теорії гендеру, форми прояву гендерної нерівності в сучасному українському суспільстві, гендерний підхід у соціальній політиці, сутність антидискримінаційної, антидеспотичної та феміністичної соціальної роботи; основні технології соціальної роботи з різними групами жінок та чоловіків: безробітними, жінками, які зазнали насильства, жінками та чоловіками з інвалідністю, жінками й чоловіками, постраждалими від торгівлі людьми, неповною батьківською сім'єю (одинокими татусями) та ін.

Окреслимо основні *методологічні засади гендерного підходу у теорії та практиці соціальної роботи*.

Однією з найважливіших категорій гендерної соціології є поняття гендерної нерівності.

Існує кілька підходів до інтерпретації гендерної нерівності:

- гендерна нерівність як природна й обумовлена функціональною значущістю чоловічих і жіночих ролей (функціональний підхід);
- гендерна нерівність як соціально сконструйовані розходження між статями, нерівність можливостей і життєвих шансів жінок і чоловіків (соціальний конструктивізм);
- гендерна нерівність як нерівність класових позицій чоловіків і жінок, позицій у системі соціальної стратифікації;
- гендерна нерівність як обумовлена конфліктом між статями (конфліктний підхід);
- гендерна нерівність як гноблення жінок і чоловіків передписаними їм традиційними ролями (ліберально-феміністичний напрям);
- гендерна нерівність як гноблення жінок, насильство над ними (радикальний фемінізм, соціалістичний фемінізм).

Засадовими для теорії та практики соціальної роботи є, на нашу думку, два виміри гендерної нерівності: як розходжень позицій жінок та чоловіків у системі соціальної стратифікації та як соціально сконструйовані розходження між статями.

Ми пропонуємо визначити гендерну нерівність як розходження статусних позицій жінок та чоловіків у різних сферах життєдіяльності суспільства, обумовлене впливом гендерного фактора (гендерної соціалізації, гендерних стереотипів та ідеалів, дискримінаційних практик тощо) на можливості формування та реалізації їх соціального потенціалу [12]. Ми виокремлюємо два виміри соціального потенціалу. На *об'єктивному рівні* соціальний потенціал містить сукупність наявних соціальних ресурсів особи (матеріальних, освітніх, професійних, культурних тощо). Володіння цими ресурсами може безпосередньо обумовлювати соціальний статус індивіда у суспільстві або застосовуватися ним/нею для підвищення своєї соціальної позиції через механізм активності. На *суб'єктивному рівні* соціальний потенціал містить особисту готовність до освоєння

ресурсів, усвідомлення цінності ресурсів та засобів їх відтворення та прирощування. Спираючись на розробки дослідників, ми виокремлюємо такі емпіричні показники суб'єктивного рівня соціального потенціалу: відчуття можливості впливати на своє життя; готовність до активних змін свого життя; проєктивний рівень економічної, політичної, професійної активності; уявлення про складові життєвого успіху та готовність іти на жертви заради його досягнення; наявність / відсутність патерналістичних настанов тощо.

Соціальна політика та соціальна робота, поряд зі статусними, соціально-психологічними й соціокультурними складовими є одним з важливих механізмів формування та реалізації соціального потенціалу жінок і чоловіків.

Однією з теоретичних засад гендерно-чутливої соціальної роботи є радикальна перспектива, яка сформувалась як один з теоретичних напрямів західної (американської) соціальної роботи у 1970-х роках. Саме в радикально-теоретичному середовищі вирости й одержали поширення такі поняття, що характеризують взаємодію соціального працівника і клієнта, як мобілізація ресурсів (*empowerment*), захист прав (*advocacy*) і ріст свідомості.

Радикальна теорія виходила з критики традиційної (психодинамічної) соціальної роботи, що покладається на психологічні пояснення соціальних проблем, та функціоналістичних теорій, які сприймають як належне існуючий соціальний лад.

Основні позиції цієї критики такі:

- Дослідники та соціальні працівники, які наслідують традиційну схему, схильні зводити соціальні проблеми до індивідуальних психологічних особливостей клієнта. Їм властиво «звинувачувати жертву» та покладати на клієнтів відповідальність за ті проблеми, які насправді мають соціальне походження.
- Традиційна соціальна робота «приватизує» клієнтів та прагне вирішити їх проблеми індивідуально. За такої ситуації індивіди втрачають можливість розділити свій досвід з іншими та вирішити проблему колективними зусиллями.
- Традиційна соціальна робота закріплює несправедливий соціальний устрій капіталістичного суспільства, заснований на пригніченні та дискримінації [8, с. 279–280].

Радикальна теорія соціальної роботи критикує професіоналізацію соціальної роботи, оскільки підвищення статусу професіонала може призводити до ігнорування думок клієнта і навіть порушенню його прав. Відповідно до цієї моделі пояснення, стаючи професіоналами-експертами, соціальні працівники приймають позицію держави і тих соціальних структур, що пригнічують непривілейованих людей, причому наполягають на своїй професійній позиції навіть у тих випадках, коли це суперечить інтересам клієнтів. От чому підготовка і перепідготовка соціальних працівників обов'язково повинна включати не тільки «традиційні» знання, а й радикальну критику соціального контролю.

Радикальний підхід у теорії соціальної роботи розвинувся у багато напрямів, а саме: теорію стигматизації, марксистські, антидеспотичні, антидискримінаційні підходи. Одним з напрямів радикальної перспективи є також *феміністична соціальна робота*, зорієнтована на такі цілі: а) формування у клієнта розуміння впливу, що здійснюють на поведінку патріархатні структури; б) розвиток самокерованої особистості, активізація ресурсів клієнта, заохочення його політичної та соціальної активності; в) створення або посилення структур, спільнот та практик, заснованих на принципах егалітаризму.

Отже, важливими аспектами феміністичного підходу в соціальній роботі є ріст свідомості, етичного знання, формування позитивної ідентичності, самоорганізація гноблених людей, що відчувають на собі тиск домінуючих груп і підлягають соціальному виключенню.

Одним із напрямів радикальної теорії соціальної роботи також є *антидискримінаційна перспектива*, спрямована на критику традиційної соціальної роботи за її неспроможність ініціювати соціальні зміни для досягнення рівності та соціальної справедливості для меншин і пригнічених груп. Діапазон дискримінаційної поведінки містить гендер, етнічність, старіння, інвалідність, а також сексуальні орієнтації, релігію, мову, націю та розумові розлади. Усі форми дискримінації розглядаються як важливі. Вони мають підсилюючу дію одна на одну в такий спосіб, що потерпання від однієї з форм дискримінації справляє наростаючу дію.

Таким чином, практична діяльність соціальних служб у річизі гендерно-чутливих технологій має бути реалізована відповідно до їх теоретико-методологічних засад, адекватно змісту та сутності гендерного підходу. У цьому контексті актуальними є подальші дослідження ролі соціального законодавства у трансформації/ закріпленні гендерної нерівності, опрацювання принципів антидискримінаційного соціального обслуговування, аналіз проблем їх реалізації у практичній діяльності соціальних служб.

Література

1. Технологии социальной работы: Учеб. /Под ред. Е.И. Холостовой. – М.: ИНФРА, 2003. – 400 с.
2. Фирсов М.В., Студенова С.Г. Теории социальной работы: Учеб. пособ. – М.: Гуманитарный центр «Владос», 2000. – 432с.
3. Соціальна робота в Україні: Навч. посіб. / За заг. ред. І.Д. Звереві. – К.: Центр навч. літ-и, 2004. – 256 с.
4. Гендерно-чувствительная социальная работа: образование и практика: Сб. учеб.-метод. матер. междунар. летней школы. – Саратов, 2002. – 157с.
5. Социальная политика и социальная работа: гендерный подход: Учеб. пособ. /Под ред. Е.Р. Ярской-Смирновой. — Саратов, 2003. — 224с.
6. Ярская-Смирнова Е., Наберушкина Е. Гендерный подход: социальное обслуживание мужчин и женщин с инвалидностью //Ярская-Смирнова Е., Наберушкина Э. Социальная работа с инвалидами: Учеб. пособ. – Саратов, 2003. – 152с.
7. Практика социальной работы /Пер. с англ.; под ред. К. Ханвея, Т. Филпота. – Киев, 1996. – 240с.
8. Пейн М. Сучасна теорія соціальної роботи. – К., 2000. – 456с.
9. Введення у соціальну роботу: Навч. посіб. – К.: Фенікс, 2001. – 288с.
10. Классовое пространство современного общества: стратегия социологического осмысления //Изменение социально-классовой структуры общества в условиях его трансформации /Е.А. Якуба, О.Д. Куценко, Л.М. Хижняк и др. — Харьков: Основа, 2001. – С. 7-36.
11. Ярская-Смирнова Е.Р. Гендерные аспекты дискурса учебной литературы по социальной работе [Электронный ресурс] //Режим доступа до статті: <http://www.genderstudies.info/social/s22.php>. – Назва з екрану.
12. Стрельник О.О. Поняття соціального потенціалу в інтерпретації проблеми гендерної нерівності /За матер. соціолог. дослід. //Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. — №4. – С. 147–160.

Ченак В.В.,

канд.т соц. наук,
доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Методологічні особливості соціології освіти на сучасному етапі розвитку

В статті проаналізовані методологічні підходи к аналізу образования на современном этапе развития социологии образования. К ним автор относит: процессуальный, деятельный, социокультурный, системный, институциональный подходы. Обращается внимание на необходимость разработки комплексного подхода в связи со сложностью образования как социального феномена.

The article deals with the problem of analysis of the main methodological approaches to education in sociology of education in the process of modern development. They are: process, active, social and cultural, system and institution approaches. The attention is paid to necessity of complex approaches according to education specification as a social phenomenon.

Ключові слова: соціокультурний підхід, освітні процеси, освітня діяльність, освіта як соціальний інститут.

Актуальність теми визначається роллю та місцем освіти у житті суспільства й окремої людини, її завданнями і функціями. Тому проблеми і суперечності освіти завжди були об'єктом уваги багатьох наук, серед яких окреме місце належить соціології.

Сутністю саме соціологічного підходу є три основні положення, що відрізняють його від інших підходів (економічного, педагогічного, філософського...) [5, с. 392]:

1. Освіта розглядається в контексті її місця і ролі у сучасному суспільстві, у сукупності системи суспільних відносин як її елемент, що взаємодіє з іншими елементами. Першочергово освіта орієнтована на підготовку конкретних індивідів, на покращення життєвих шансів кожного з них. При цьому, як частина єдиної соціальної системи, вона взаємопов'язана зі всіма підсистемами суспільства (економічною, політичною, соціальною, культурною). Соціологія аналізує освіту, насамперед як сферу, яка входить до системи існуючих суспільних відносин і впливає на її розвиток.
2. Освіта вивчається як системна цілісність, як структура, що складається із множини взаємопов'язаних і взаємообумовлених елементів, як певна стійка, але у той самий час динамічна форма організації суспільного життя.
3. Навчання здійснюється у безпосередньому контакті виробника (викладача) і споживача (учня), шляхом безпосередньої взаємодії соціальних спільнот. Характерним є те, що, незважаючи на постійну зміну членів цих спільнот, самі спільноти статичні і незмінні. Маємо на увазі той факт, що до системи освіти завжди включені учні (студенти) і педагоги (викладачі, вчителі), і саме це дозволяє вивчати феномен освіти як статичну реальність, яка існує у формі системи позицій і оцінок різних соціальних груп.

У межах сфери освіти виявляються та аналізуються такі характеристики як діяльність, процес і результат взаємодії соціальних спільнот, процес передачі накопиченого соціального, культурного, наукового досвіду; а також якість цього процесу, спираючись на який стає можливим визначення ефективності діяльності спільнот, залучених до освітнього процесу. При розгляді ефективності їх діяльності складним є аналіз результатів; він вимагає оцінки рівня засвоєння учнями отриманих знань, причому цей процес «відтягнутий» у часі, оскільки лише випускники через певний час зможуть охарактеризувати якість отриманих знань. Крім знань потребує оцінки і рівень реалізації виховних функцій освіти.

Виходячи з викладеного, метою цієї статті є аналіз основних методологічних підходів до аналізу освіти, які використовувались і використовуються у соціології освіти на різних етапах її

розвитку і відображають багатоаспектність даного соціального феномену, а також більш чітко виділення предметної сфери соціології освіти.

У зв'язку з цим доцільно виділити основні існуючі підходи до аналізу вищої освіти: процесуальний, діяльнісний, соціокультурний, системний, інституціональний [1; 6; 8].

Традиційно у науковій літературі, і, насамперед у педагогічній, освіта розглядається з позицій процесуального підходу. У цьому випадку освіта – це процес і результат засвоєння систематизованих знань, умінь і навичок; це необхідна умова підготовки людини до життя і праці. Таке трактування освіти відображає її основну спрямованість – забезпечення виконання економічної функції у суспільстві. Освіта розглядається лише як підготовка людини до подальшої життєдіяльності через набуття нею певного «багажу» знань, умінь, навичок. Акцент робиться на розумінні освіти як процесу і кінцевого результату навчання, підсумку, необхідного і достатнього для праці і життя людини. Отже, освіта розглядається в першу чергу як формальний процес навчання, що проводиться людьми, яких суспільство визначило як педагогів [17, с. 273]. З огляду на цю формальну освіту знання, вміння і навички, накопичені суспільством, передаються новим поколінням.

Але підхід до освіти, включаючи вищу, виключно як до процесу засвоєння знань, звужує, обмежує виконання нею функцій. Сьогодні вимальовується тенденція до появи нового типу освіти, спрямованого на створення людини, яка самореалізується. У зв'язку з цим стає все більш важливою установка людини на розкриття здібностей і талантів у процесі навчання, потреб у самореалізації і засобах її досягнення. У суспільстві з'являється потреба у людині, яка сприймає освіту не лише як стартовий майданчик для подальшого життя, а розглядає освіту як сферу реалізації свого потенціалу і можливостей. Але такий підхід до освіти також звужує цілісне уявлення про освіту як про феномен. Його слід віднести переважно до педагогічного, а не соціологічного аспекту аналізу освіти.

Сьогодні у науковій літературі велика увага приділяється аналізу освіти як соціокультурного феномену, основи якого були розроблені П. Сорокіним [11; 12]. Висуваючи основні положення інтегральної соціології, зокрема, пов'язані з проблемами соціальних і культурних систем в їх структурному і динамічному аспектах, він підкреслював, що всупереч неорганічним явищам, які складаються лише із одного фізико-хімічного компоненту, і органічним явищам, які утворюються із двох компонентів – фізичного і життєвого, соціокультурні або суперорганічні явища мають «нематеріальний» (символічний) компонент смислу, який накладається на фізичний і життєвий компоненти. Ця сфера смислів- цінностей – норм є формою буття або реальності, відмінною від неорганічної і органічної форм буття. Компонент смислу виступає вирішальним для визначення того, чи можна вважати це явище соціокультурним (суперорганічним).

Своєрідний варіант соціокультурного підходу представлений у працях П. Бурдье [16]. Визначальна думка його теорії – дії індивіда завжди соціальні і колективні за своїм характером. Оскільки людина протягом свого життя може існувати в різних соціальних сферах, а до багатьох мати опосередковане відношення, стереотип її поведінки і мислення формується під впливом досвіду. Цей досвід людина отримує у різних середовищах протягом життя і він має назву габітусу. Крім цього, П. Бурдье відзначає, що індивід протягом життя свідомо може впливати на габітус і своїм габітусом формувати структуру і суспільство. Деякі соціальні сфери дуже активно формують габітус.

Освіта – це поле, яке, як жодне інше, орієнтує людину на власне відтворення, виходячи з того, що агенти мають необхідну компетенцію для такого відтворення. Зміни на ниві освіти визначаються через взаємозв'язок структури ниви освіти і зовнішніх змін, які детермінували основні зміни у відношенні сім'ї до школи.

Серед відомих сучасних російських соціологів послідовниками соціокультурного підходу є Ф.Р. Філіпов [13] та В.Я.Нечаєв [9].

Так, у дослідженнях Ф.Р. Філіпова акцентувалась увага на тому, що вибір соціального статусу і професії випускниками навчального закладу не вичерпує всієї складності його соціальних орієнтацій. Соціальний образ молоді людини треба розглядати цілісно, враховуючи також його соціальне походження і спрямованість життєвих планів.

Соціолог освіти В.Я. Нечаєв, запропонувавши розглядати навчання як вид соціокультурної діяльності, освіту визначає як соціальну сферу, де розгортається функціонування процесів освіти, діють певні суб'єкти, складається певна система взаємовідносин людей з їх інституціональною та неінституціональною сферою [9, с. 12]. У межах такого підходу розглядається поняття цінності, що, на думку В.Я.Нечаєва, є основною категорією соціології культури і соціології освіти.

Соціокультурний підхід набуває особливої актуальності у сучасних процесах гуманізації і гуманітаризації вищої освіти. Вища школа здійснює передачу культурних норм, які прийняті у суспільстві, і тим визначає межі для природних проявів людської натури чи соціальної групи, які не вміщуються в певних нормах, впливаючи таким чином на спосіб життя людини. Крім трансляції норм, вища освіта – це спосіб культурної регуляції людської діяльності, що здійснюється через систему цінностей. Цінності допомагають суспільству і людині відокремити добре від поганого, правду від брехні, прекрасне від потворного тощо. Отже, вища освіта має вплив на суспільство і особистість не лише як система взаємопов'язаних елементів або особливий вид діяльності, а й як соціокультурний феномен.

Ще один напрям теоретико-методологічного аналізу вищої освіти – інституціональний підхід. Зазначимо, що саме він найчастіше зустрічається і реалізується у соціологічній науці [1–4].

Метою інституціонального підходу, як наголошує О.О. Шукліна, є «...охарактеризувати реалізацію потреб, які мають як індивідуальний, так і суспільний характер і реалізуються у практичній освітній діяльності різних навчальних закладів» [15; с. 69]. Відповідно до сучасної парадигми, визначальним елементом системи освіти є людина з її потребами та інтересами. Інституціональний підхід акцентує увагу на розгляді освіти і її елементів з точки зору їх місця та ролі у сукупності суспільних відносин стосовно сучасного етапу розвитку суспільства. Крім того, здійснюється вивчення внутрішньої структури освіти, притаманних їй соціальних ролей і статусів, а також видів діяльності, які здійснюються в межах формальних організацій.

Аналізуючи генезу формування інституціональних характеристик освіти, англійський соціолог Е.Гідденс звертає увагу на те, що як соціальний інститут освіта утворилась не одразу, а внаслідок вкорінення у суспільному житті споріднених зв'язків з метою передачі знань і їх трансформації на постійні та глибокі соціальні відносини між учасниками освітніх взаємодій, що було обумовлене відповідними соціальними потребами. Освіта у сучасному вигляді почала формуватись одночасно із поширенням друкованих матеріалів і підвищенням загальної освіченості. Знання тепер можуть зберігатись, відтворюватись і використовуватись великою кількістю людей у різних місцях. У процесі індустріалізації праця ставала більш спеціалізованою, а знання все більш набувались не у практичній, а в абстрактній формах [2].

У цьому випадку дослідник справедливо звертає увагу на одну із важливих соціальних функцій, яку виконує освіта як соціальний інститут – економічну, реалізація якої знаходить своє вираження у тому, що освіта є необхідною детермінантою формування соціально-професійної структури, а також працівника, який володіє необхідними для виконання ним своїх виробничих функцій комплексом знань і навичок.

Інституційна структурованість освіти значною мірою обумовлена ще і тим, що вона виконує фундаментальні функції, серед яких першочергово потрібно виділити функцію соціалізації. У межах освітніх взаємодій здійснюється не лише процес передачі індивідам певного обсягу знань, а й інтерналізація ними різноманітних соціокультурних елементів (соціальних норм, цінностей, ціннісних орієнтацій, установок і тощо), зразків поведінки і способів діяльності, необхідних для успішного функціонування індивідів у даному суспільстві. «Соціальна функція освіти полягає у підготовці індивіда до тієї ролі, яку він надалі відіграватиме у суспільстві; функція полягає у тому, щоб сформувати його характер, намагаючись наблизити його до соціального так, щоб бажання індивіда співпадали з вимогами його соціальної ролі» [14, с. 52]. Від характеру соціалізації залежить і ступінь інтеграції індивідів у соціальне середовище і позитивна значущість інституту освіти у цьому процесі безсумнівна, оскільки вона перевірена століттями соціальної практики.

У цілому, інституціональний підхід до аналізу вищої освіти спрямований на вивчення його як стійкої форми організації суспільного життя як елемент системи суспільних відносин.

Особливо виділимо позицію М. Руткевича і Л. Рубіної. У праці «Суспільні потреби, система освіти, молодь» автори дають два визначення освіти. З одного боку, вона розглядається з точки зору діяльнісного підходу і розуміється як вид людської практичної і пізнавальної діяльності [10], а саме: акцент робиться на активність, цілеспрямовану діяльність індивіда і соціальних груп в освітній сфері. Завдяки цьому підходу підкреслюється активний характер освітньої діяльності.

Діяльнісний підхід до освіти може бути реалізований як на інституціональному рівні, коли предметом аналізу є діяльність соціального інституту освіти у цілому (як це роблять В.О.Дмитрієнко і М.О.Люр'я) [3, с. 26–28], так і на рівні особистості (соціальної групи). В останньому випадку освіта визначається як вид діяльності у структурі способу життя індивіда.

Освіта є основним видом діяльності студентів, а саме – діяльністю, що має активний вплив на становлення і розвиток особистості, формування її професійно значущих якостей і властивостей, і лише діяльнісний підхід аналізує вищу освіту під цим кутом зору. Він дозволяє оцінити, чи може індивід займатися певним видом професійно-трудової діяльності, чи сформовані у нього професійні установки і ціннісні орієнтації, чи ефективна орієнтація на вищу освіту.

Освітня діяльність є чинником активізації інших видів діяльності. У процесі навчання людина отримує навички професійно-трудової, пізнавальної, соціокультурної, інтелектуальної та інших видів діяльності. Подальша доля людини залежатиме від того, наскільки правильно вона засвоїла основні принципи і способи здійснення різних видів діяльності, наскільки правильно вона обрала той напрям професійної освіти, який найбільше відповідає її потребам, установкам, здібностям, інтелектуальним та фізичним можливостям.

Другий аспект освіти, у межах якого працюють М.Руткевич і Л.Рубіна – це система пов'язаних між собою організацій, які виконують функції навчання, просвітництва, виховання. Елементами цієї системи виступають підсистеми, які у свою чергу можуть розглядатись як системи меншого масштабу і далі розділяються на системи ще менші, аж до рівня кінцевих елементів (окрема школа, вищий навчальний заклад тощо) [10]. Тут відображений системний підхід до освіти як до сукупності її складових.

Системний підхід можна охарактеризувати як «базовий», який дозволяє розкрити специфіку досліджуваного явища, виділити цілефункціональні особливості як системи в цілому, так і окремих її елементів і структур. Практично всі дослідники освіти (І.М. Гавриленко, О.Л. Скідін, Д.Л. Константиновський, Л.Я. Рубіна, Ф.Е. Шерегі та ін.) розкривають її особливості насамперед як системи. На думку І.М. Гавриленка, «...слід розглянути і особливості освіти як підсистеми соціальної системи і, водночас, специфіку освіти як відносно автономної системи. У першому випадку йдеться про місце школи у підтриманні і перетворенні загального соціального порядку. У другому випадку – про впорядкування внутрішніх складників самої системи освіти» [1, с. 13].

Визначивши критерієм виділення підсистем змістовну спрямованість вищої освіти, можна говорити про вищу технічну освіту, вищу гуманітарну освіту, вищу природничу освіту.

Отже, соціологічний аналіз вищої освіти при вирішенні різного рівня теоретичних і практичних завдань можливий з різних позицій. Вища освіта визначається і як соціальний інститут, включений до структури існуючих суспільних відносин (інституціональний підхід), і як сукупність освітніх підсистем (системний підхід). Із позиції соціокультурного підходу вища освіта аналізується як процес актуалізації і розвитку культури. Діяльнісний підхід акцентує увагу на потребах, інтересах, мотивах освітньої діяльності особистості. Освіта – це вид діяльності по отриманню професійних знань, умінь, навичок. Вона може визначатись і як діяльність по формуванню особистості, що дає підставу говорити і про особистісний підхід до освіти.

Таким чином, теоретико-методологічні підходи до вивчення освіти дозволили охарактеризувати її як складний соціальний феномен. Дослідницькі підходи до аналізу освіти можна представити як логічно вибудовану систему, компонентами якої є: діяльнісний, процесуальний, інституціональний та соціокультурний підходи. У зв'язку з цим закономірною є поява комплексного підходу до дослідження вищої освіти, оскільки у ньому враховуються концептуальні особливості всіх підходів (Табл.). Це особлива стратегія науково-дослідної діяльності, яка спирається на такі принципи: принцип різнобічності, принцип єдності, принцип мобілізації релевантних знань, принцип конгруентності та ін. [7, с. 35–37]. І все ж, успішна

реалізація комплексного підходу досить складна і тому це один із перспективних напрямів майбутніх досліджень, в якому значною мірою буде відображена багатовекторність та багатогранність освіти.

Таблиця

Комплексний підхід до дослідження вищої освіти

<i>Підхід</i>	<i>Сутність підходу</i>
Інституціональний	Розгляд вищої освіти та її елементів в системі суспільних відносин стосовно до сучасного етапу розвитку суспільства, яка виконує властиві лише їй функції.
Діяльнісний	Робиться наголос на активності індивіда та соціальних груп у освітній сфері, на їх цілеспрямовану практичну і пізнавальну діяльність. Вища освіта, впливаючи на становлення, розвиток і формування індивіда, активізує інші види діяльності.
Системний	Вища освіта як сукупність складових елементів, освітніх підсистем. Вища освіта як сукупність взаємодіючих освітніх програм і державних освітніх стандартів. Вища освіта як сукупність освітніх організацій різних організаційно-правових норм.
Соціокультурний	Робиться наголос на ролі особистості в освіті, яка виступає як соціокультурний феномен. Акцент на передачі широкого спектру елементів культури, духовних цінностей, вірувань.
Комплексний	Урахування концептуальних особливостей всіх попередніх підходів. Вища освіта – сфера життя суспільства, соціальний інститут, мережа освітніх закладів, процес навчання, соціокультурний феномен.

Література

1. Гавриленко І.М., Скідін О.Л. Соціологія освіти. Навч. посіб. – Запоріжжя, 1998.
2. Гидденс Э. Социология. – М., 1999.
3. Дмитриенко В.А., Люрья Н.А. Образование как социальный институт (тенденции и перспективы развития). – Красноярск, 1989.
4. Зборовский Г.Е. Образование: от XX к XXI веку. — Екатеринбург, 2000.
5. Зборовский Г.Е. Общая социология. Курс лекцій. — Екатеринбург, 1997.
6. Зборовский Г.Е. Социология образования: В 2 ч. — Екатеринбург, 1994.
7. Иванов О.И. Методология социологии. — СПб., 2001.
8. Колесников Ю.С., Турченко П.П., Борисова Л.Г. Эффективность образования. – М., 1991.
9. Нечаев В.Я. Социология образования. – М.: Наука, 1992.
10. Руткевич М.Н., Рубина Л.Я. Общественные потребности, система образования, молодежь. – М., 1998.
11. Сорокин П. Социологические теории современности. – М., 1992.
12. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.
13. Филипов Ф.Р. От поколения к поколению: Социальная подвижность. – М., 1989.
14. Фромм Э. Характер и социальный процесс // Психология личности. Тексты. – М., 1982.
15. Шуклина Е.А. Социология самообразования: предпосылки, методология, методика. — Екатеринбург, 1999.
16. Bourdieu P. The Forms of Capital // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education.- N.Y., 1985. – P. 241–258.
17. Stimson J., Stimson A. Sociology: contemporary readings. Second edition. – F.E.: Peacock Publishers Inc., 1988.

Ядранський Д.М.,

*канд. екон. наук, докторант кафедри соціології та соціальної роботи
Класичного приватного університету*

Методи оцінки соціально-економічної структури в трудовому колективі

В статті розглядається можливість використання в соціологічному дослідженні трудового колектива діагностичних інструментів, які використовуються в економіці. Основними елементами, які цілеспрямовано використовують в ході аналізу, є ФСА, АВС-аналіз, матриця БКГ. В соціологію трудового колектива переноситься правило 80:20 Парето, за допомогою якого пропонується оцінювати соціальну роль в колективі. На основі запропонованого підходу можливо структурувати персонал і визначити пріоритетні напрями роботи.

The opportunity of using economic diagnostic means in sociological research of work collective is considered in the article. The most useful basic elements used in the process of analysis are the ABC-analysis, matrix BKG and FCA. The Pareto's 80:20rule is transferred into sociology of work collective to estimate a social role in the collective. On the basis of the offered approach it is possible to build the personnel structure and define top purposes of work.

Ключові слова: діагностика, АВС-аналіз, ефективність, соціальна роль, стратифікація, управління

Величезну роль колективу в системі мотивації та управління трудовою діяльністю визнають практично всі сучасні науковці, незалежно від галузі наукових знань (соціологія, психологія, економіка). Наявність наукового інтересу до цієї сфери обумовлює наявність великої кількості різноспрямованих підходів у більшості літературних джерел. Здебільшого такі підходи розглядають вплив групи на особистість. Зустрічаються також підходи, в яких досліджується взаємний вплив малої та великої груп. Однак, на думку соціальних психологів, кожен працівник має зворотній вплив на колектив (групу), що призводить до виникнення механізму системної взаємодії.

У соціальній психології питанням впливу малої групи на велику присвячена значна кількість наукових праць. Причому, як зазначають і самі психологи, залежно від особливостей малої групи та особистостей, які власне здійснюють вплив, великий колектив може зазнавати принципових змін. Також різний характер може мати реакція як малого, так і великого колективу залежно від індивідуальних особливостей тих працівників, через яких такий вплив здійснюється.

Однак в управлінській практиці вітчизняних виробничих підприємств такі підходи не набули поширення, через що більшість з них залишається у вигляді теоретичних моделей. На заводі поширенню таких моделей в управлінні стоїть відсутність ефективних інструментів оцінки та зіставлення характеру й результатів такого впливу на господарську ефективність підрозділу (підприємства).

Високі вимоги до ефективної роботи з персоналом, що пред'являються за сучасних умов, обумовлюють необхідність створення та використання однозначних (нормативних) важелів управлінського впливу. Будь-який важіль має бути адекватний тим умовам, в яких він використовується. На підставі останнього твердження виникає потреба у створенні ефективної системи аналізу соціальної структури та ролі персоналу в діяльності підприємства, з метою створення інформаційної бази для організації подальшої ефективної роботи з ним.

Більшість оціночних моделей (підходів) щодо зазначеного питання сьогодні, зустрічається в економічній літературі. Сучасна економічна література містить у собі суттєву кількість всіляких аналітичних підходів. Однак, на нашу думку, найбільш ефективними для аналізу соціальної структури колективу та ролі окремого працівника в трудовому колективі є такі методи:

- метод ФВА (функціонально-вартісного аналізу);
- метод АВС-аналізу;

□ матриця Бостонської консалтингової груп (БКГ).

Зазвичай перелічені методичні підходи використовуються в економічному аналізі. Ми вважаємо за доцільне використовувати їх також у соціально-психологічній оцінці виробничого колективу, його структури та можливих реакцій колективу на різні соціально-економічні процеси.

У системі соціальної та економічної роботи з трудовим колективом принципово важливо правильно розуміти соціальну роль кожного з членів колективу та її вплив на результати колективної діяльності. У рамках цієї статті зроблено спробу запропонувати діагностичний підхід для оцінки ролі працівника в економічному та соціальному житті колективу.

У літературі ФВА розглядають як стиль управління, призначений, зокрема, для поліпшення мотивації співробітників і розвитку їх навичок, що дозволяє одержати синергетический ефект, який приводить до ефективного використання засобів досягнення результатів і сприяє просуванню нововведень з метою забезпечення максимальної віддачі від діяльності організації [1]. На нашу думку, в основі ФВА має лежати визначення нормативної ціни на виконання певних соціальних і трудових функцій у колективі. У такому разі практика використання ФВА вимагає наявності технічних і соціальних норм у трудовій діяльності колективу, що обумовлює необхідність оцінки соціальної ролі індивіда в трудовому колективі та впливу його поведінки на трудову поведінку колективу.

При аналізі ролі особистості в трудовому колективі, на нашу думку, принциповий інтерес ставить використання АВС-аналізу, який є широко використовуваним у логістиці. Згідно з цим методом всі товари (ресурси) можна ранжувати за ступенем привабливості для підприємства. Найбільш привабливими є товари категорії А оскільки саме з цих товарів (або від використання цих ресурсів) підприємство отримує максимальний доход.

Аналіз АВС – це спосіб ресурсного дослідження, що полягає у поділі продукції на категорії А, В і С, що становлять у структурі продажів 80, 15 і 5% відповідно, і такий, що передбачає різні підходи до управління цими товарними групами. АВС-аналіз використовується також для ранжирування клієнтів [2].

Кількість груп при проведенні АВС — аналізу може бути будь-якою, але найбільшого поширення одержав розподіл розглянутої сукупності на три групи (75:20:5), чим, очевидно, і обумовлена назва методу, відомого за рубежом як АВС-Analysis, хоча зустрічається розподіл і на дві групи (80:20):

група А — незначна кількість об'єктів з високим рівнем питомої ваги за обраним показником (мале число великого значення);

група В — середня кількість об'єктів із середнім рівнем питомої ваги за обраним показником (середнє число середнього значення);

група С — велике число об'єктів з незначною величиною питомої ваги по обраним показником (велике число малого значення) [1].

В основі цього методу лежать Закон (правило) «80:20» Вільфредо Парето. Так, відповідно до правила Парето, 20% працівників виконують 80% роботи (виробляють 80% продукції). У разі, якщо на рівні гіпотези припустити справедливість такого правила не тільки на рівні національної економіки а й для виробничого колективу, то використання АВС-аналізу є прийнятним для завдань соціально-психолого-економічного аналізу структури колективу та комплексної оцінки ефективності праці. У такому випадку 20% працівників матимуть для трудового колективу вкрай важливе значення (як товари категорії А для підприємства). Інші працівники відповідно можуть бути розподілені між категоріями В і С. На підставі такої структуризації стає можливим принципово підвищити ефективність організації роботи з персоналом, обрати найефективніші і справедливі методи мотивування кожного з членів колективу. Особливого значення АВС-аналіз набуває у процесі управління розвитком персоналу, або утримання працівників на робочому місці.

Ми вважаємо, що досліджуючи трудовий колектив з соціологічної точки зору, принципово важливо враховувати соціальну структуру формування трудового колективу. Дослідивши оптимальну структуру, стає можливим створювати (моделювати) «ефективні колективи». На підставі такої думки можна визначити, що роль робітників категорії А у колективі має носити не тільки формальний (трудоий) характер. Соціальна роль працівника категорії А повинна полягати

у забезпеченні темпів виробництва та декларуванні соціальних (корпоративних) цінностей організації. Кожен працівник у трудовому колективі має власну соціальну роль (у тому числі працівники категорії В і С). Тому при проведенні аналізу (оцінки) необхідно визначити не тільки обсяг (результативність) виробництва певного працівника, а й значення його особи для колективу, до якого цей працівник належить. У такому разі модель АВС-аналізу соціально-економічної структури колективу матиме вигляд, наведений на рис. 1.

Рис. 1. Загальна процедура аналізу соціально-економічної структури колективу

Певний інтерес становить той факт, що у результаті такого розподілу ми по суті намагаємося визначити структуру страт колективу за ступенем їх впливу на колективні результати соціально-економічної (трудової) діяльності. Однак, виходячи з теорії страт, слід наголосити, що стратифікація в системі управління ефективністю трудової діяльності носить принципово відкритий характер (тобто дає можливість вільно переходити із однієї страти в іншу залежно від власного бажання). Принципова можливість використання матриці БКГ, для оцінки персоналу, підтверджується тим, що за сучасних умов окремі науковці почали розширювати межі її використання. Так, у матриці БКГ замість показника «швидкість зростання галузі» використовується показник «привабливості стратегічної зони господарювання». Замість «наявної долі ринку» – «конкурентний статус».

По суті на підставі АВС-аналізу стає можливим побудувати матрицю БКГ (Бостонської консалтингової групи) для персоналу підприємства. Характер побудови запропонованої матриці розкриватиме особливості структури трудового колективу та її вплив на результати трудового процесу. Зразок запропонованої матриці наведено на рис. 2.

Причому, на відміну від класичної матриці БКГ індивідуальний «вхід» для підприємства буде розташований у тому місці матриці, де у класичній матриці «вихід». Власне у разі побудови матриці БКГ для трудового колективу використання матриці не характеризуватиме

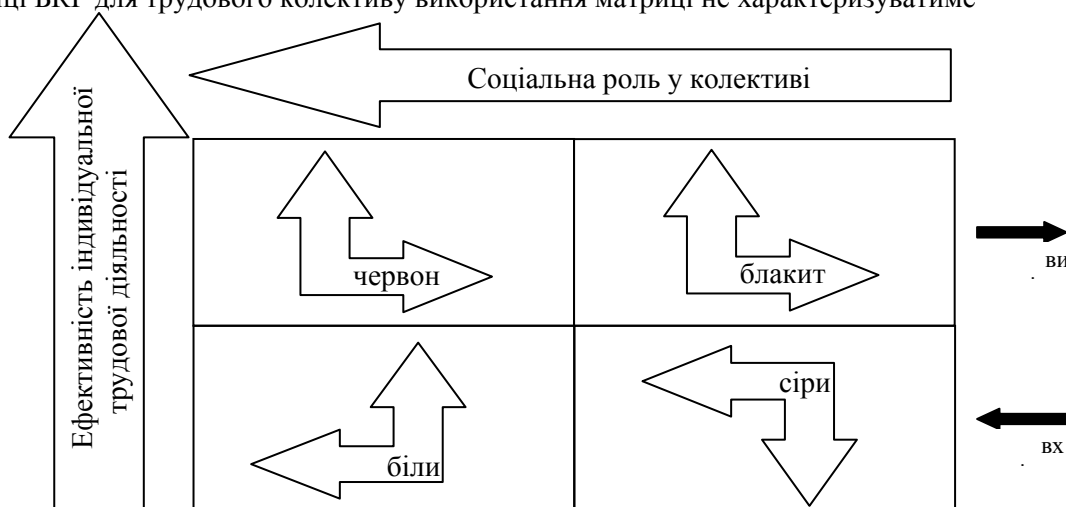

Рис. 2. Матриця БКГ для оцінки персоналу*

* Замість класичних позначень працівника було надано певний колір, адже у такому разі виникає можливість використовувати результати оцінювання, скажімо, при видачі спецодагу.

індивідуальний трудовий шлях. Очевидно, молодий працівник, приходячи на підприємство, характеризується низькою соціальною роллю та невисокою ефективністю індивідуальної праці. По мірі його соціалізації та удосконалення практичних навичок відбувається (аналогічно матриці БКГ) його переміщення за секторами матриці. Однак, враховуючи відмінності поведінки працівника і товару на ринку праці, вихід працівника з матриці (через звільнення, викликане суб'єктивними причинами) може відбуватися на будь-якому етапі. Проходження працівником останнього етапу наприкінці трудового життя можливе у разі, коли працівник перед виходом на пенсію (чи працюючи на пенсії) починає часто хворіти, через що знижується його соціальна роль у трудовому колективі, однак індивідуальна продуктивність (через високу кваліфікацію та досвід) є високою.

Однак, справедливість використання економічних інструментів у соціології потребує емпіричних доказів, які існують у сучасній літературі. Так справедливість використання правила «80:20» Парето підтверджують також результати дослідження, проведеного Українським центром політичного менеджменту, згідно з яким приймати та виконувати колективні норми погоджувалися близько 80% респондентів. 76% визнали вплив більшості на їх індивідуальну поведінку. 80,8% визначили: вони не бажають виконувати норми, якщо бачать, що не сприяють дисципліні у групі. 86,6% визнаватимуть точку зору меншості у випадку, коли вони переконані у правильності позиції меншості. У такому разі можна стверджувати, що припущення, висунуте нами на початку статті, є справедливим. Запропоновані чинники визначають, що меншість може принципово впливати на поведінку більшості (групи).

Однак не повною мірою зрозумілим є практичне значення запропонованої структуризації трудового колективу.

При пошуку методів оцінки ми намагалися виходити з того припущення, що система цінностей працівника індивідуальна. Однак у процесі соціалізації вона здобуває певні колективні риси, які набувають характеру групових цінностей. Соціальне місце людини у трудовому колективі також є певною цінністю, яка формується під впливом його соціально-психологічних та психофізіологічних особливостей.

На підставі проведених теоретико-прикладних досліджень можна відзначити, що використання АВС-аналізу при оцінці структури трудового колективу та оцінці соціальної ролі

кожного працівника в ньому є дієвим інструментом управлінської діагностики. Практична реалізація задекларованих у рамках цієї статті положень вимагає від соціологів розробки програми АВС-досліджень трудового колективу.

На нашу думку, використання диференційованого підходу в управлінні трудовим колективом несе у собі великі соціальні та мотиваційні резерви. З точки зору соціальних взаємин у колективі задекларована стратифікація одночасно створює принциповий мотиваційний важіль та дозволяє більш ефективно нормувати ефективність трудової діяльності працівників в усіх її проявах.

У питаннях утримання персоналу на підприємстві або у процесі визначення пріоритетів при скороченнях чи переведеннях на іншу посаду слід виходити не тільки з соціальної ролі кожного працівника в колективі, а й з того, що соціальна роль працівника, який планується для переведення, має бути повноцінно виконаною або розподіленою між іншими виконавцями (з метою забезпечення стабільного соціального стану в колективі). Останнє твердження є справедливим лише за умов, якщо така роль є корисною для колективу.

Література

1. Кузьмина Е.А., Кузьмин А.М. Функционально-стоимостный анализ и метод АВС //Методы менеджмента качества. – 2002. – № 112.
2. Варламова О. АВС-анализ: методика проведения //Управление компанией. – 2006. – № 10. – С. <http://www.ippnou.ru/article.php?idarticle=002767>
3. Гольдштейн Г.Я. Основы менеджмента: Учеб. пособ. Изд. 2-е, доп. и перераб. – Таганрог: ТРТУ, 2003.

Економіка. Проблеми економічного становлення

Бердар М.М.,

*канд. екон. наук, доцент кафедри теоретичної та прикладної економіки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Механізм бюджетування фінансово-господарської діяльності підприємства

В статье рассматриваются общие особенности организации процесса бюджетирования, а также специфические черты бюджетирования деятельности отдельных центров финансовой ответственности предприятия, последовательность и порядок осуществления бюджетного контроля.

The general features in organizing the budgeting process and specific lines of financial responsibility of enterprise in budgeting activity of its separate centers and order of budgetary control realization are considered in the article.

Ключові слова: система бюджетування, фінансове планування, фінансова структура підприємства, центр фінансової відповідальності, фінансові ресурси.

За сучасних умов господарювання вітчизняним підприємствам необхідно одночасно орієнтуватись на зміни у зовнішньому середовищі функціонування і постійно підвищувати результативність своєї діяльності. Вони змушені шукати більш ефективні методи контролю за результатами фінансово-господарської діяльності, максимально використовувати весь арсенал інструментів фінансового управління. Зважаючи на нагальну необхідність задовольнити зростаючі потреби підприємства у коштах, це є можливим лише за умови запровадження у практику нових методів підвищення ефективності системи управління його фінансами, одним із яких є бюджетування.

Впровадження бюджетування стає об'єктивною необхідністю, яка має забезпечити конкурентоспроможність підприємства. Одночасно воно є невід'ємним елементом ефективного механізму управління його фінансами. У цьому зв'язку актуальною є проблема удосконалення методики бюджетування, що дозволяє враховувати особливості вітчизняних підприємств у процесі управління фінансово-господарською діяльністю, контролювати її економічний результат.

Адаптація діяльності підприємств до динамічних змін умов господарювання зумовлює і нові обов'язкові умови до систем управління фінансами – гнучкість та ефективність. Запровадження інструментарію бюджетування з дотриманням відповідних принципів дозволяє в оперативному режимі контролювати виконання заходів, спрямованих на підвищення результативності діяльності підприємства.

При цьому при розробці конкретної моделі бюджетного планування діяльності структурних підрозділів постає задача побудови господарського механізму, який повинен:

- координувати діяльність підрозділів підприємства;
- забезпечувати всім підрозділам нормальні умови відтворення;

- регламентувати права, обов'язки і відповідальність підрозділів як по вертикалі, так і по горизонталі;
- сприяти збереженню внутрішньої технологічної єдності підприємства;
- забезпечувати керівників підрозділів інформацією, необхідною для прийняття господарських рішень;
- стимулювати керівників підрозділів приймати рішення, ефективні з погляду підприємства в цілому.

Питання бюджетування фінансово-господарської діяльності розглядали у своїх працях західні економісти (К.Друрі, Хан Д., А.Хоскінг, Б.Райан та ін.), які стали засновниками найважливішого розділу фінансового менеджменту. Цій проблематиці присвячені праці Е. Добровольського, Б. Калабанова, П. Боровкова, Е. Глухова, Е. Бреслава, Т. Дикки, К.В. Щиборщ та ін.

Метою нашого дослідження є забезпечення і підтримка на належному рівні здатності економічного суб'єкта функціонувати, одержувати достатній для власного відтворення прибуток і вчасно виконувати при цьому всі зобов'язання. При цьому для кожного конкретного суб'єкта формулюється система вимог (у вигляді набору кількісних параметрів), яким фінансово стійке підприємство повинно задовольняти.

Організація бюджетного планування на підприємстві передбачає застосування різних елементів, що забезпечують цілісність та ефективність цієї системи на підприємстві. Для постановки бюджетування необхідне не тільки грамотне рішення методологічних проблем, продуманий підбір потрібного інструментарію фінансового планування, а й розробка відповідних організаційних процедур, що регламентують усі питання взаємин окремих структурних підрозділів з керівництвом підприємства або фірми. Насамперед, це стосується фінансової структури підприємства.

Фінансова структура підприємства – це ієрархія центрів фінансової відповідальності (ЦФВ), взаємодіючих між собою через бюджети.

Як елемент фінансової структури підприємства, одиниця планування, обліку і контролю, центр фінансової відповідальності здійснює визначені господарські операції і несе відповідальність за фінансові ресурси (доходи і витрати), передбачені бюджетами підприємства у межах установленої зони відповідальності.

Для адміністрування бюджетного процесу на підприємстві може створюватись «структура», яка встановлюватиме процедуру бюджетування, розробляти форми бюджетів, координувати дії з розробки і прийняття реальних бюджетів, що відповідають цілям підприємства, контролювати виконання бюджету і стежити за здійсненням функцій управління.

У цій структурі доцільно виділяти дві підгрупи. Якщо перед підприємством постає задача постановки системи бюджетування, в такому випадку для її виконання створюється *тимчасова діюча група*, яка займається збором колективних пропозицій щодо системи бюджетування, дослідженням можливостей, проблем і обмежень діяльності підрозділів організації, узгодженням виділених центрів фінансової відповідальності, розробкою системи бюджетів з необхідною деталізацією останніх, відбувається навчання керівників і фахівців компанії.

Для постійного управління бюджетним процесом на підприємстві створюється *бюджетна група (комітет)*. Вона складається із співробітників, які приймають рішення та готують інформацію для прийняття рішень. До складу бюджетної групи повинні входити фахівці високого рівня, добре обізнані з діяльністю підприємства, і які вміють мислити у масштабах підприємства і, розкриваючи проблеми, можуть запропонувати варіанти їх вирішення.

Завдання бюджетної групи такі:

- встановлення процедури бюджетування;
- впровадження системи бюджетування;
- освітня робота зі співробітниками.

До обов'язків цієї самої групи входить аналіз бюджетів, з'ясування причини відхилення фактичних даних від планових, оцінка можливих коригувань і їх необхідності. Крім того, група

збирає, аналізує, узагальнює і реалізує пропозиції персоналу щодо вдосконалювання бюджетного процесу.

Для забезпечення ефективної роботи з бюджетування діяльності важливо, щоб були встановлені відповідні адміністративні процедури розробки і прийняття бюджету, які б забезпечили менеджерам допомогу в його підготовці. Повинні бути відпрацьовані питання вертикальної і горизонтальної деталізації (інтеграції) бюджетів та ідентифіковані ознаки, за якими вона здійснюватиметься, повинна бути сформована сукупність центрів фінансової відповідальності і визначений механізм розподілу відповідальності. У рамках системи бюджетування інформація акумулюється й аналізується не по підприємству в цілому, а по центрах фінансової відповідальності.

Центр фінансової відповідальності (ЦФВ) – це структурний підрозділ підприємства, який здійснює певний набір господарських операцій і спроможний безпосередньо впливати на ті або інші фінансові показники цих операцій [1, с. 46].

Розподіл підприємства на центри фінансової відповідальності є фундаментом для створення на підприємстві системи бюджетування. Організація управління підприємством по центрах фінансової відповідальності необхідна для того, щоб створити умови, при яких виробничі підрозділи і функціональні служби підприємства несли б відповідальність за результати своєї діяльності, і, насамперед, за виконання завдань по зниженню собівартості за статтями витрат не тільки у своїх функціональних службах, а й у первинних виробничих підрозділах.

Виходячи з обсягу повноважень, центри фінансової відповідальності підрозділяються на центри витрат, доходів, прибутку й інвестицій (рис.).

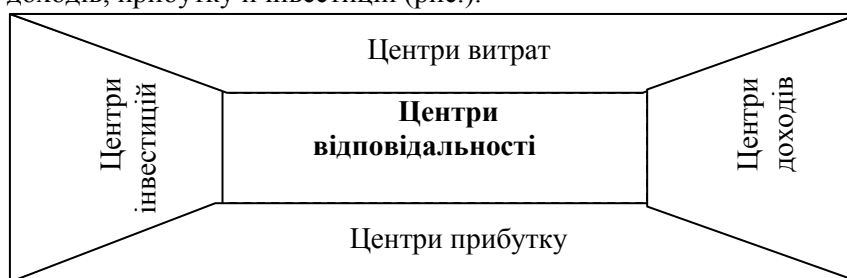

Рис. Центри фінансової відповідальності на підприємстві

Центр прибутку є тим підрозділом підприємства, керівник якого відповідає як за витрати, так і за прибуток. У таких центрах доход є грошовим вираженням виробленої продукції, витрати — грошовим вираженням використаних ресурсів, а прибуток – різниця між доходами і витратами. За таких обставин менеджер центру прибутку має контролювати ціни, обсяг виробництва і реалізації, а також витрати. Тому для такого центру основним показником встановлюється прибуток. Використання моделі управління по центрах прибутку дозволяє децентралізувати відповідальність за прибуток. Центр прибутку також може складатися з кількох центрів витрат.

Центр інвестицій — це підрозділ, керівник якого відповідає не тільки за виручку і витрати, а й за капіталовкладення. Тому метою такого центру є не тільки одержання прибутку, а й досягнення рентабельності вкладеного капіталу, прибутковості інвестицій.

Центр доходів – це підрозділ, керівник якого відповідає за максимізацію доходів від продажу. Для того, щоб нести відповідальність за доход, підрозділ повинен мати можливість впливати на його рівень. Тому центром доходів може бути підрозділ підприємства, який займається реалізацією готової продукції, товарів, послуг, функціональним призначенням якого є отримання доходу. Типовим прикладом центру доходів є служба збуту (відділ збуту, комерційна дирекція).

Центр витрат становить первинний осередок аналітичного обліку, встановлюваний для контролю за цими витратами. Він може збігатися з організаційною одиницею (цехом, відділенням, ділянкою) або ж бути більш дрібним підрозділом цих організаційних одиниць. Основою виділення центрів витрат є єдність використовуваного устаткування, виконуваних операцій або функцій.

На думку К.В. Щиборща [6], центр доходів доцільно розділити на дві частини: центр управлінських витрат та центр нормативних витрат.

Центр управлінських витрат – це підрозділ, керівник якого у рамках виділеного бюджету відповідає за забезпечення якісного рівня послуг.

Центр нормативних витрат — це підрозділ, керівник якого відповідає за досягнення нормативного/планового рівня витрат на випуск продукції/робіт, послуг. Нормативи, зазвичай, охоплюють сферу прямих витрат праці, прямих витрат сировини і матеріалів, загальновиробничих витрат та частину комерційних витрат.

Крім того, пропонується виділяти також такі види ЦФВ:

- центр планування і контролю (ЦПК);
- місця виникнення витрат (МВВ).

ЦПК несе відповідальність за визначені види ресурсів (доходів і витрат), за їх планування і контроль у бюджетах усіх ЦФВ.

МВВ зобов'язані надавати дані ЦВ для планування і контролю видаткових статей бюджету. Центри фінансової відповідальності несуть відповідальність за виконання бюджетів підприємства (Табл.).

Бюджетна форма управління і процес бюджетування можуть бути ефективно застосовані як на підприємствах сфери матеріального виробництва, так і у діяльності організацій з виконання робіт і установ з надання послуг. Специфічні особливості складання окремих видів бюджетів обумовлено диференційованим підходом до виокремлення центрів фінансової відповідальності у процесі здійснення бюджетно-управлінської діяльності як специфічної процедури фінансового менеджменту.

Таблиця

Види бюджетів згідно з ЦФВ [7]

ЦФВ	Види бюджетів
Підприємство	Бюджет виробництва Бюджети загальногосподарських (адміністративних) витрат Аналітичні бюджети Бюджет прибутків та збитків Бюджет руху грошових коштів Бюджет джерел грошових коштів Бюджет соціальних витрат Прогноз балансу тощо
Центри прибутку	Бюджет продажів Бюджет комерційних витрат Аналітичний бюджет Бюджет доходів та витрат Бюджет руху грошових коштів тощо
Центри витрат	Бюджет використання матеріалів Бюджет закупівель Бюджет управлінських витрат Аналітичний бюджет Бюджет витрат персоналу тощо
Місця виникнення витрат	Бюджет витрат на матеріали Бюджет витрат на персонал
Центри інвестицій	Бюджет інвестицій
Проекти	Бюджет за напрямками продуктів та ринків Бюджет на розробку проекту Бюджет на нове будівництво тощо

Розглядаючи питання про ідентифікацію об'єктів управління для побудови системи бюджетів, зазначимо, що найбільш повний їх перелік має такий вигляд: компанія (холдинг);

окреме підприємство; бізнес-процеси, що формують додану вартість (продажі, виробництво, постачання, складування, транспортування, управління); проекти (поточні і розвитку); центри фінансової відповідальності.

Фактичні результати потрібно періодично порівнювати із запланованими і складати звіт за результатами порівняння для визначення позицій бюджету, що виявилися невиконаними, і з'ясування причини відхилень.

Для цього система фінансового планування діяльності підприємства повинна передбачати відповідну систему контролю виконання бюджету, яка має бути своєрідним моніторингом фінансового стану підприємства. К. Друрі порівнює систему контролю з комунікаційною мережею, «...за допомогою якої управляють діяльністю фірми (організації) і яка забезпечує основу для правильних дій у майбутньому» [2, с.414], а А. Хоскінг визначає бюджетний контроль як «...постійне порівняння фактичних результатів і кошторисних цифр для забезпечення основи для ревізій і для гарантування досягнення цілей політики компанії» [5, с.298]. Основою контролю служить зворотний зв'язок, що дає необхідну інформацію для виявлення причин і усунення відхилень фактичних показників від бюджетних.

До сфери контролю відноситься визначення і документування фактичних показників як результатів реалізації управлінських рішень, порівняння їх з бюджетними цифрами для визначення ефективності діяльності, а також порівняння показників очікуваного (модифікований бюджет, прогноз) і фактичного виконання бюджету. Професор Д. Хан (Німеччина) відносить до цієї сфери також перевірку допустимості вихідних передумов і контроль методичної і змістовної узгодженості планового процесу [4, с.132].

Основними елементами системи контролю є:

- об'єкти контролю – бюджети;
- предмети контролю – окремі характеристики стану бюджетів (дотримання лімітів фонду оплати праці, витрат сировини і матеріалів тощо);
- суб'єкти контролю – структурні підрозділи підприємства, що здійснюють контроль за дотриманням бюджетів;
- технологія контролю бюджетів – складання на консолідованій базі даних бюджетів звітів, необхідних для виявлення відхилень фактичних станів бюджетів від планових.

Контроль виконання бюджету підрозділяється на:

- поточний контроль виконання бюджету;
- контроль виконання бюджету за результатами звітного періоду (щомісячний контроль);
- контроль виконання бюджету прибутків і збитків за результатами кварталу (щоквартальний контроль).

Боб Райан [3] відзначає, що в практиці західних фірм контрольні діапазони, встановлюються двома способами:

- довільно, за допомогою процентного відхилення, наприклад $\pm 2\%$ для першого рівня і подвійний діапазон для другого рівня;
- шляхом використання статистичних даних з попередніх бюджетів.

Як перший діапазон можна використовувати середнє квадратичне відхилення, розраховане за даними про індивідуальні відхилення за певними показниками, виражених у процентній формі. Як другий діапазон – подвоєне значення цієї величини. До першого діапазону відносяться близько 68 % відхилень, до другого – 95%.

Механізм контролю витрат по центрах фінансової відповідальності необхідний для того, щоб створити умови, при яких виробничі підрозділи і функціональні служби підприємства несли б відповідальність за результати своєї діяльності, і насамперед за виконання завдань по зниженню собівартості по статтях витрат не тільки у своїх функціональних службах, а й у первинних виробничих підрозділах.

Звіти про виконання бюджету обов'язково мають надаватися бухгалтерією керівникам, що відповідають за доходи і витрати центрів фінансової відповідальності. Для того, щоб контроль був ефективним, необхідно не однократне (тобто після закінчення звітного періоду), а постійне

одержання менеджерами нижнього рівня управління інформації про виконання бюджетних показників.

При одержанні звітів керівниками більш високих рівнів управління керівники нижніх рівнів повинні підготувати усні коментарі причин значних відхилень і намітити дії щодо виправлення становища. При управлінні з відхилень усі позитивні і негативні відхилення фактичних показників від бюджетних аналізують спочатку безпосередньо керівники центрів фінансової відповідальності, і тільки при перевищенні відхиленнями встановлених границь до аналізу та пошуку рішень залучаються вищестоящі керівники. У зв'язку з цим у звіти для керівництва, крім зіставлення бюджетних і фактичних показників, повинні включатися обґрунтування відхилень, що перевищують припустимі межі.

Таким чином, бюджетування виробничо-господарської діяльності підприємства є забезпечення і підтримка на належному рівні його фінансового стану. Стійкий фінансовий стан характеризує здатність економічного суб'єкта функціонувати, одержуючи достатній для власного відтворення прибуток, і вчасно виконувати при цьому всі зобов'язання. Для кожного конкретного суб'єкта господарювання можна сформулювати систему вимог (у вигляді набору кількісних параметрів), яким повинне задовольняти дане підприємство, щоб бути фінансово стійким.

Для управління бюджетами необхідно визначити набір служб і посадових осіб (керівників і фахівців) різного рівня управління, відповідальних за всі етапи складання, узгодження та затвердження, оцінки виконання і контролю за усіма видами бюджетів на підприємстві; розподілити між ними функції й посадові обов'язки, сфери компетенції та відповідальності; визначити посадову особу в компанії (з числа керівників вищої ланки), на яку буде покладено відповідальність за остаточне рішення з усіх питань, що стосується підготовки остаточних варіантів рішень по бюджетах; встановити порядок взаємодії між різними службами одного рівня управління і між службами різних рівнів управління, що є необхідним для наступної організації бюджетного документообігу; закріпити у системі внутрішніх нормативних документів компанії (положеннях, наказах і посадових інструкціях) розподіл функцій, обов'язків і повноважень.

Література

1. Добровольский Е., Калабанов Б., Боровков П., Глухов Е., Бреслав Е. Бюджетирование: шаг за шагом. – СПб., 2006. – 448 с.
2. Дикки Т. Бюджетирование малого бизнеса: Азбука предпринимательства: Практические советы, как достигнуть финансового успеха / Пер. с англ. А.Б. Гузман. – СПб.: Полигон, 1999. – 230 с.
3. Райан Б. Стратегический учет для руководителя: Пер. с англ. /Под ред. В.А.Микрюкова. – М.:Аудит, ЮНИТИ, 1998. – 616 с.
4. Хан Д. Планирование и контроль: концепция контроллинга / Пер. с нем. – М.: Финансы и статистика, 1997. – 198 с.
5. Хоскинг А. Курс предпринимательства: Практ. пособ. /Пер. с англ. – М.: Международные отношения, 1993. – 352 с.
6. Шандова Н.В. Створення ефективної системи управління витратами підприємства //Фінанси України. – 2003. – №7. – С. 97–101.
7. Щиборщ К.В. Бюджетирование деятельности промышленных предприятий России. – М.: Дело и сервис, 2001. – 544 с.

Криворучко Н.В.,

*асистент кафедри менеджменту та правового забезпечення господарської діяльності
Бердянського державного педагогічного університету,
аспірантка Донецького національного університету*

Створення індустріальних парків як фактор залучення іноземних інвестицій в інноваційний розвиток України

В статье рассматривается возможность создания индустриальных парков в Украине. Раскрываются возможные трудности, которые сопровождают этот процесс. Анализируется опыт зарубежных стран по созданию ИПП.

The article deals with the prospects and optimum parameters of creation of industrial parks in Ukraine, procedure of their foundation, control system, expedient mechanisms of their activity. The foreign experience in this sphere is analyzed.

Ключові слова: індустріальні парки, залучення інвестицій, регіональний розвиток, інноваційний потенціал.

За умов диверсифікації конкурентної боротьби, різноманіття стратегій реалізації комерційних і гео економічних інтересів, необхідності проведення цілеспрямованої політики, яка б мала на меті закріплення позицій на конкретних товарних ринках, на їх географічних, номенклатурних і галузевих сегментах, великого значення набуває використання регіональної влади та потенціалу економічного регулювання регіонального рівня у процесах міжнародного економічного співробітництва. Особливо це стосується залучення іноземних інвестицій в інноваційний розвиток. Саме цим зумовлена актуальність нашого дослідження.

Цій проблемі вчені приділяли дуже мало уваги, оскільки вона тільки-но набуває актуальності. Ми використовували нормативно-правові акти, якими регламентується діяльність індустріальних парків, а також публікації у періодичних економічних виданнях України.

У дослідженнях, що вийшли друком, доведена залежність розвитку української економіки від інтенсивності залучення прямих іноземних інвестицій в інноваційний розвиток. Також відомо, що інноваційний розвиток в Україні, в основному, це вкладення у вигляді капітальних інвестицій, питому вагу в яких становлять вкладення саме в основний капітал. Отже, необхідним для нашої держави є пошук таких форм залучення іноземних інвестицій, які б якомога повніше відповідали вимогам економіки на сучасному етапі. Саме таким вимогам відповідає така форма залучення іноземних інвестицій в основний капітал як індустріальні парки.

У статті ми прагнули розглянути можливості та перспективи індустріальних парків в Україні та регіонах як фактор залучення іноземних інвестицій в інноваційний розвиток.

На сучасному етапі перед Україною постали кілька проблем, пов'язаних, зокрема, з уповільненням темпів економічного розвитку і недостатньою інвестиційною активністю. У багатьох промислових зонах інвестиційно непривабливі підприємства практично не мають перспектив для відновлення виробничого потенціалу. Разом з тим їх виробничі майданчики, а також території, вільні від забудови (насамперед у регіонах з розвинутою інфраструктурою), можуть стати за умови створення індустріальних (промислових) парків «точками регіонального зростання».

Досвід країн Східної Європи, зокрема Угорщини, Словенії, Чехії, вказує на те, що створення індустріальних (промислових) парків є одним із перспективних шляхів залучення інвестицій, зокрема іноземних, в економічний розвиток регіонів, передусім економічно відсталих.

Першим промисловим парком прийнято вважати Трафффорд парк в Англії. Його заснував Ернст Холі. У 1896 р. він придбав 10 га землі уздовж Манчестерського морського каналу, створив транспортну та інженерну інфраструктуру і почав продавати та здавати в оренду ділянки промисловим компаніям. Свій перший у Європі автомобільний завод Генрі Форд розташував саме

в Траффорд-парку в 1910 р., який існує і сьогодні. Він підпорядковується місцевій корпорації територіального розвитку.

Нині індустріальні парки як комплекси, що поєднують складські, виробничі, офісні та соціально-побутові приміщення, досить популярні й поширені у світі. З початку ХХ ст. індустріальні бізнес-парки почали активно створюватися в Європі і США, тяжіючи за місцем розташування переважно до великих міст, транспортних вузлів та портових зон. Тільки у Німеччині функціонує понад 200 технопарків, а у США — понад 400. За останні десятиліття техно- й індустріальні парки активно розвивалися у країнах Азіатського регіону, Східної Європи та Прибалтики. Головна й базова відмінність між індустріальними і технологічними парками полягає у тому, що перші створюють умови у вигляді забезпечення підприємств інфраструктурою для основної виробничої діяльності, а технопарки сприяють розробці і впровадженню нових технологій у виробництво. Тобто, для технопарків обов'язковою є науково-дослідна складова (НДІ, університети, наукові центри тощо).

Перший етап створення індустріальних парків у країнах СНД припав на середину 90-х років ХХ ст. За умов руйнування господарських зв'язків між підприємствами колишнього СРСР, спаду обсягів виробництва та збуту, деякі заводи і фабрики з метою виживання звільняли незадіяну площу і здавали її в оренду. Найчастіше підприємство не мало концепції розвитку нового бізнесу, пропонуючи орендарям площі у стані «як є». В інших же випадках, надання площ в оренду перетворилося на основний напрям діяльності, й відповідно, супроводжувалася концепцією розвитку, інвестиціями в перепрофілювання та ремонт приміщень, оновлення й створення інфраструктури з урахуванням вимог орендарів.

Наразі Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію створення індустріальних (промислових) парків.

Метою Концепції є визначення механізму реалізації державної політики у сфері створення і розвитку індустріальних (промислових) парків в Україні для сприяння залученню інвестицій.

Реалізація Концепції передбачає три етапи. На першому (організаційному) етапі (2006–2007) планується підготувати нормативно-правову базу для створення і функціонування індустріальних парків, а також визначити перспективні території для їх розташування на основі конкурсного відбору проектів заснування таких парків, реалізувати кілька пілотних проектів. На другому етапі (2008–2010) передбачається реалізувати пілотні проекти зі створення індустріальних парків. Третій етап (з 2009) включає проведення комплексного аналізу результатів пілотних проектів [1].

Здійснення заходів з реалізації Концепції дасть змогу:

- *створити* сприятливі умови для розміщення в регіонах нових підприємств, у тому числі іноземних;
- *активізувати* залучення в економіку зовнішніх і внутрішніх інвестицій;
- *збільшити* надходження до бюджетів податків, зборів (обов'язкових платежів);
- *здійснити технічне переоснащення*, забезпечити збільшення обсягів виробництва конкурентоспроможних товарів;
- *забезпечити ефективне використання інноваційного потенціалу* підприємств насамперед військово-промислового комплексу, а також інших підприємств виробничої сфери;
- *прискорити* процеси реструктуризації у металургійній, машинобудівній, гірничодобувній та в інших галузях промисловості.

Як бачимо з викладеного, індустріальний парк – це комплекс, до складу якого входять адміністративні, виробничі, складські приміщення, а також необхідні транспортні комунікації для орендарів – виробників. За даними деяких експертів, перші ініціативи з розробки проектів індустріальних парків з'явилися в Україні три роки назад, коли у країні значно зросла активність інвестування промисловцями в нові потужності. Але ще й досі справжніх індустріальних парків в Україні – одиниці. Серед діючих об'єктів такого плану можна назвати тільки Сумський промислово-індустріальний парк «Патріот». Ще кілька проектів, зокрема, Київський індустріально-промисловий парк загальною площею 24 тис. кв. м, Вінницький індустріальний парк (м. Вінниця) та індустріальний парк «Соломоново» (с. Соломоново, Закарпатська обл.), знаходяться на етапі реалізації. Розглядається перспектива створення такої комерційної

нерухомості в Криму, Одеській, Львівській та Чернігівській областях. А, наприклад, у Харківській, Житомирській та Рівненській областях такі проекти хоче побачити у себе безпосередньо місцева влада. Тим більше, що індустріальний (промисловий) парк може бути не тільки приватним, а й регіональним та державним [2].

На початковій стадії доцільно надати перевагу створенню приватних індустріальних (промислових) парків із залученням іноземних компаній, що вже мають практичний досвід у цій справі, а також великих вітчизняних підприємств. Формування мережі державних і регіональних індустріальних (промислових) парків повинне здійснюватися відповідно до основних напрямів розвитку державної і регіональної промислової політики з урахуванням завдань, пов'язаних з розвитком міських агломерацій.

Патронат місцевої влади є вигідним при розбудованні індустріального парку. Наприклад, такий вартісний та ризикований процес як підготовка земельної ділянки до будівництва об'єкту (в тому числі зонування території, підвід комунікацій та ін.) проходить дуже швидко, якщо є зацікавленість місцевої влади. За даними експертів з питань розвитку індустріальних парків, негативним фактором є те, що 90% заявлених проектів на будівництво індустріальних парків – тільки ринкова фікція. Адже за умов фінансової кризи та практично повної відсутності ринку індустріально-промислових парків, реально втілити проект індустріального парку може лише третина заявників. Також на розвиток подібного сегменту ринку негативно впливають такі обставини:

- підготовка земельної ділянки до будівництва об'єкту передбачає, насамперед, наявність такої великої земельної ділянки (причому обов'язково промислового призначення);
- під маркою «підготовка земельної ділянки до будівництва об'єкту» спостерігаються спекулятивні операції із землею;
- специфіка формату індустріального парку вимагає гарантованого попиту з боку потенційних орендарів. Наразі в Україні ситуація складається таким чином, що потенційні спеціалісти з підготовки земельних ділянок до будівництва індустріальних парків, які мають гроші та площі (або ж земельні ділянки), *без гарантованого попиту не вкладатимуть у такі проекти і копійчину*;
- індустріальний парк потребує професійного управління;
- стан фонду земель промислового призначення залишається в жахливому стані, відчувається гострий дефіцит хороших земельних ділянок за доступними цінами. У регіонах ринок промислової землі знаходиться в «початковому» стані. Як правило, промислові ділянки являють собою землі, на яких знаходяться не функціонуючі об'єкти виробництва. А, отже, у випадку реалізації проекту «з нуля» обминути процедуру підготовки земельної ділянки до будівництва об'єкту практично неможливо.

Розбудова індустріальних парків пов'язана з певними ризиками. Так, основним бізнесом індустріальних парків є надання реконструйованих або нових виробничих та адміністративних площ компаніям – виробникам на умовах довгострокової оренди (продажу). Втрата великого орендаря (покупця), під якого створені умови та підготовлені площі за схемою *built-to-suit* (під вимоги конкретного майбутнього орендаря), загрожує спеціалістові з підготовки земельної ділянки до створення індустріального парку суттєвими збитками.

Другий ризик полягає у строках експлуатації індустріальних парків. Фізичний строк експлуатації нового об'єкту може коливатися в межах 25–40 років. У той самий час оренда виробничих площ триває 7–10 років, дуже рідко 10–15 років (*для Європи крайній строк – норма*), оренда складських приміщень – 5–7 років (*для Європи – 7–10 років*). Тобто, керуюча компанія в будь-якому випадку має справу з кількома циклами орендарів, під кожен з яких необхідно «підлаштувати» площі індустріального парку.

Третій ризик організації індустріальних парків пов'язаний з конкуренцією з реконструйованими майданчиками. У реконструйованих виробничих приміщеннях орендні ставки можуть становити 2–8 доларів за 1 кв. м на місяць. У той самий час середня орендна ставка на ринку промислових приміщень (промислових парків), створених «з нуля», – 11 доларів за 1 кв. м на місяць (без експлуатаційних витрат та податків). Середня вартість будівництва виробничого

приміщення площею 5 тис. кв. м може становити близько 2 млн. доларів, а залежно від спеціальних технологічних вимог – 10 млн. доларів для технологічно складних об'єктів собівартість будівництва може досягати 0,8 – 1 тис. доларів за 1 кв. м.

Однак, всупереч цьому можна навести тезу про те, що можна зняти площі і за 6 доларів за 1 кв. м., але згодом туди необхідно буде вкласти від 200–400 доларів на 1 кв. м для підготовки цих самих площ для своїх виробничих потреб.

Підготовка до розвитку індустріального парку починається з аналізу видів діяльності, які можуть бути розвиватися на конкретній території. Індустріальні (промислові) парки доцільно створювати у промислових регіонах поблизу великих міських агломерацій, але поза їх межами, крім випадків, коли є належна інфраструктура і вільні від забудови земельні ділянки безпосередньо у промислових зонах, а також екологічні умови, які дають змогу створювати індустріальні (промислові) парки у межах населених пунктів. Орієнтуватися необхідно на ті підприємства та галузеву спрямованість, яка вже розвивається в регіоні. У Криму, наприклад, можна розвивати виробництва, які спеціалізуються на переробці сільськогосподарської продукції.

Більшість великих виробників цікавляться, насамперед, не готовими площами в індустріальних парках, а підготовленими спеціалістом парку ділянками для будівництва виробництва «з нуля». Наприклад, на території індустріального парку Вінниці вже сьогодні працює великий польський виробник паркетних дошок та дошок для підлог. Крім того, там реалізуються ще три проекти – молокозавод, фармацевтична та харчова компанії. Всього на території Вінницького індустріального парку можуть розміститися 12–17 великих (площею 7 га) підприємств.

Близько 30 підприємств планується розмістити на території індустріального парку в с. Соломоново.

Концепція індустріального парку передбачає, що під проект відводиться територія мінімум 50–100 га, підводяться комунікації (у тому числі транспортні), проводиться функціональне зонування (визначається, які підприємства зможуть межувати за санітарними й іншими нормами). Інвестор, який інвестував у підготовку земельної ділянки до будівництва об'єкту, може потім вкласти гроші та побудувати виробництво за схемою *built-to-suit* або просто продати землю для будівництва підприємства компанією-виробником. Але досліджувати попит майбутніх орендарів або перспективних власників ділянок в індустріальних парках необхідно починати одразу ж після отримання під розвиток проекту земельної ділянки. Разом з тим, витрати на земельну ділянку для реалізації виробничих функцій не повинні перевищувати 15–20 % від загальної суми інвестицій у проект. Навіть більше: сума у розмірі 20% економічно вигідна тільки для виробництв з високою рентабельністю.

Вдале геополітичне розміщення України дозволяє залучати в країну іноземних виробників, які зацікавлені у розширенні своїх потужностей. Зокрема, деякі з них вже зацікавилися можливістю орендувати площі в майбутніх індустріальних парках у Києві, а також у Західній та Північно-Східній Україні. Але масове надходження іноземних інвестицій, залежить насамперед від інвестиційного клімату в державі. Розвиток індустріальних парків неможливе без державної підтримки. Що стосується приходу в Україну іноземних спеціалістів з підготовки земельної ділянки до будівництва об'єкту, в яких достатньо коштів та досвіду для розвитку формату індустріально-промислових парків, то наша країна поки що програє своїм східноєвропейським сусідам – вартість землі промислового значення в Чехії, Угорщині або Польщі майже втричі нижча, ніж в Україні. Це призводить до того, що строки окупності, які в Україні могли б бути менші за рахунок дешевої робочої сили та інших ресурсів, сьогодні співпадають зі строками окупності в країнах Східної Європи, тобто дорівнюють 7–10 рокам. Отже, складність та неоднозначність поставленого питання залишає простір для подальших розвідок у цьому напрямі.

Література

1. Розпорядження Кабінету Міністрів України № 447 «Про схвалення Концепції створення індустріальних (промислових) парків» від 01.08.2006р.
2. Ніколаєва Тетяна. Запарка //Бізнес. — 2008. — № 24. — С. 120-123.

Мех О.А.,

*канд. екон. наук Центру дослідження науково-технічного потенціалу
та історії науки ім. Г.М. Доброва НАНУ*

Макроекономічні аспекти розвитку фармацевтичної галузі України

В статье рассматриваются макроэкономические показатели, которые имеют основополагающее отношение к фармацевтической отрасли Украины, ее научно-технического и инновационного потенциала, проблемы создания социально-ориентированной продукции. Исследуются предпосылки новых политических, внутренне- и внешнеэкономических, инфляционных рисков.

Macroeconomic indexes which have fundamental attitude towards pharmaceutical industry of Ukraine and its scientific, technical and innovative potential, problem of creation of the socially oriented products have been considered in the article. The pre-conditions of internal and external economic inflation risks are researched.

Ключові слова: лікарські засоби, конкурентоспроможність фармацевтичної галузі, індекс споживчих цін, цінова ситуація, бюджетне фінансування охорони здоров'я, інноваційно-соціальні підходи.

Конкурентоспроможність фармацевтичної галузі завжди забезпечувалась такими факторами як постійний процес капіталовкладень і інноваційний процес, який забезпечувався інтенсивними науковими розробками. Одночасно в Україні все більш актуальними стають проблеми задоволення потреб населення за рахунок соціально-орієнтованих товарів, до переліку яких належать і лікарські засоби (далі – ЛЗ). Відповідно національна фармацевтична галузь найбільше серед інших повинна орієнтуватись на принципи соціально-етичного маркетингу, адже економічна доступність ЛЗ відноситься до головної передумови реалізації конституційних прав громадян на охорону здоров'я.

Сучасний етап розвитку національної фармацевтичної галузі проходить шляхом поступового нарощування позитивної динаміки набутої у попередні роки. Сформований на базі багаторічної спадщини, ринок ЛЗ передбачив подальший розвиток промислового виробництва та розширення асортименту, розвиток науково-технічного потенціалу, мережі аптечних закладів, створення конкурентних засад. Ці зміни стали важливою передумовою для забезпечення фізичної доступності (насиченості достатньою кількістю) ЛЗ, проте не вирішили проблеми їх економічної доступності. Більш того, ефективне функціонування промислових підприємств, науково-дослідних установ за умов зростаючої конкуренції, через посилення вимоги до якості, безпеки та ефективності новацій, вимагає додаткових фінансових ресурсів, пов'язаних з етапами НДР, придбанням патентів (ліцензій), оформленням науково-технічної документації, впровадженням нових технологій тощо. Залучення суб'єктами галузі об'ємних кредитних ресурсів вимагає їх повернення зі значною кредитною ставкою, що означає їх включення до вартості продукції. Отже, нині виникає суттєва соціально-економічна суперечність, адже споживачі ЛЗ прагнуть отримати якісну продукцію за мінімізованою вартістю, тоді як виробникам потрібна значна додана вартість для проведення насамперед інноваційних процесів.

Теоретичним аспектам, умовам і проблемам функціонування національної фармацевтичної галузі, вивченню існуючих стратегій розвитку присвячено багато праць, проте глобальні й регіональні трансформації швидко вносять значні корективи, які підлягають дослідженню. Нові актуальні проблеми виникли через зміни сучасних соціально-економічно-екологічних парадигм, наслідки яких суттєво впливають на національну фармацевтичну галузь, її науково-технічний потенціал та споживачів ЛЗ. Отже, метою цієї статті є дослідження макроекономічних аспектів розвитку національної фармацевтичної галузі, визначення нових ризиків і соціально-економічних суперечностей існуючих між інтересами суб'єктів галузі, причин зростання вартості ЛЗ.

За сучасних умов ефективність розвитку національної фармацевтичної галузі все більше залежить від взаємопов'язаних проблем соціального характеру, які постають перед суб'єктами галузі. Держава декларує надання громадянам соціальних гарантій, у тому числі щодо забезпечення якісними і доступними ЛЗ, проте не володіє достатньою мірою ціновою ситуацією, що складається на ринку, на якому відбувається підвищення вартості ЛЗ на етапі їх реалізації кінцевому споживачу. Механізм державного регулювання вартості ЛЗ, який розповсюджується на 20 % зареєстрованих у країні ЛЗ, є неефективним, а рівень торгових націнок на ЛЗ при вільному режимі ціноутворення становить 10–50%, а по окремих позиціях понад 100% (у 2007 р. підвищення вартості торкнулось понад 90% асортименту ЛЗ) [1]. Виходячи з проблеми дослідження, актуальним питанням є виділення макроекономічних аспектів серед загальної кількості економічних і соціальних питань. Так, за даними Держкомстату України [2], за період з 1996 до 2007 р. валовий внутрішній продукт України (у фактичних цінах) зріс з 81,5 до 712,9 млрд. грн. (рис. 1).

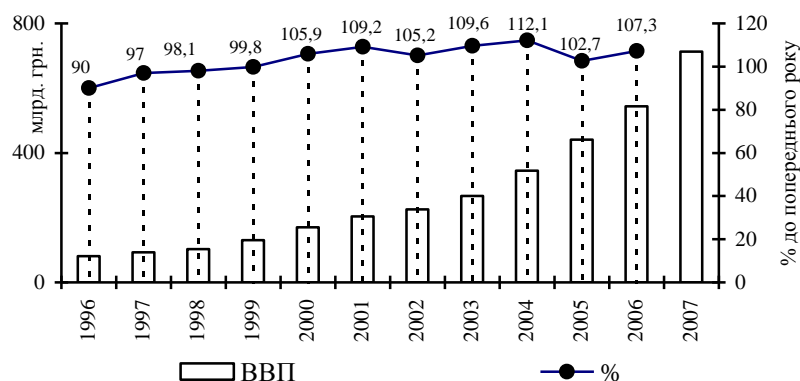

Рис. 1. ВВП України (у фактичних цінах, млрд.)

Зросли і доходи населення країни з 128 736 млн. грн. у 2000 р. до 370 636 млн. грн. у 2005 р. та понад 550 млн. грн. у 2007 р. При цьому, розмір середньомісячної заробітної плати та пенсій становив у 2007 р. 1351 і 751,4 грн., підвищившись порівняно з попереднім 2006 р. на 30 і 57 % відповідно (рис. 2).

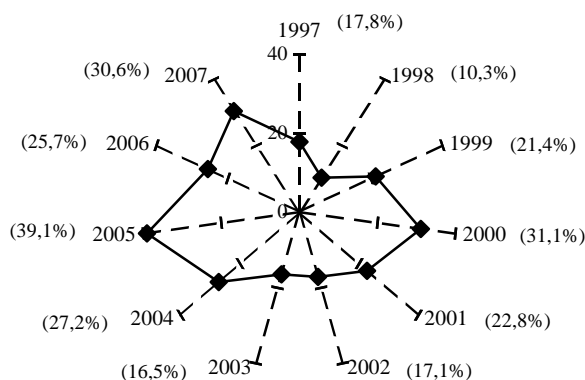

Рис. 2. Приріст доходів населення (у % до попереднього періоду)

Зовнішньоекономічна діяльність з 2005 р. характеризується домінуванням імпорту над експортом. У 2005 р. імпорт становив 36,1 млрд. доларів США, експорт – 34,2 млрд., від'ємне сальдо – 1,9 млрд.; у 2006 р. імпорт – 45,0 млрд., експорт – 38,3 млрд., від'ємне сальдо – 6,7 млрд.; у 2007 р. імпорт – 71,5 млрд., експорт – 63,8 млрд., від'ємне сальдо – 7,7 млрд. доларів. Така ситуація торкається і внутрішнього фармацевтичного ринку, на якому переважають більш дорогі імпортні ЛЗ.

Важливим показником соціально-економічного розвитку є індекс споживчих цін. Наразі в глобальній економіці виникли нові інфляційні процеси: у США споживча інфляція в 2007 р.

становила 4,1%, в ЄС – 3,1% (при річній нормі у 2%), у Китаї – 7,1%, а за перший квартал 2008 р. – 8,3% [3]. За наявними експертними прогнозами у 2008 р. інфляція в Україні очікується на рівні від 17 до 20%, адже за даними Держкомстату у 2007 р. темпи споживчої інфляції в Україні значно прискорились (рис. 3), коли досягли позначки 16,6 % на відміну від 10 % річних у 2006–2001 рр. Відповідно і 2008 р. розпочався з високих темпів інфляції (з 3% місячного зростання).

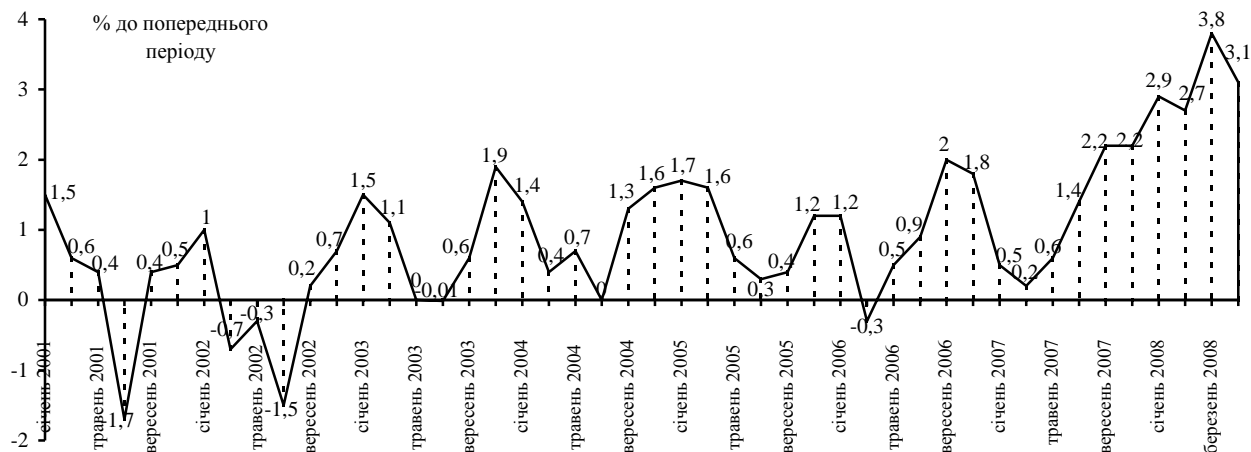
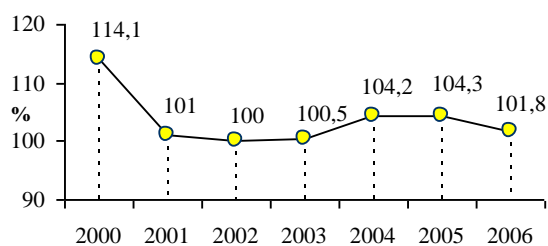

Рис. 3. Темпи споживчої інфляції (у % до попереднього періоду)

За статистикою у структурі споживчого кошика частка медичних товарів становить лише 2,8% (частка житла – 12%, одягу – 4,6, хлібопродуктів – 9, м'ясопродуктів – 13, рибопродуктів – 4,6, освіти – 2, відпочинку – 2,8, транспорту – 4,3, алкоголю – 2, тютюну – 1,3%), що вказує на недостатній рівень забезпечення населення ЛЗ. У січні–березні 2008 р. (до грудня 2007 р.) зростання цін на медичні товари становило 6,5%, що на фоні зростання вартості складових споживчого кошика, що на 60% складається з продуктів харчування, тільки посилює негативний вплив на стан здоров'я населення країни.

Індекс цін (інфляції) на ЛЗ, як показник зміни у часі вартості, мав такі зміни: 114,1% у 2000 р.; 101,0% у 2001 р.; 100,0% у 2002 р.; 100,5% у 2003 р.; 104,2% у 2004 р.; 104,3% у 2005 р.; 101,8% у 2006 р. (рис. 4).

Слід зазначити, що протягом 2004–2006 рр. інфляція в Україні на ринку ЛЗ була нижчою за індекс споживчих цін. На початку 2007 р. ситуація змінилася на протилежну, проте вже наприкінці 2007 р. індекс споживчих цін знов перевищив інфляцію на ринку ЛЗ. Значно прискорились темпи споживчої інфляції на фармацевтичну продукцію, медичні товари та обладнання на початку 2008 р. (рис. 5).

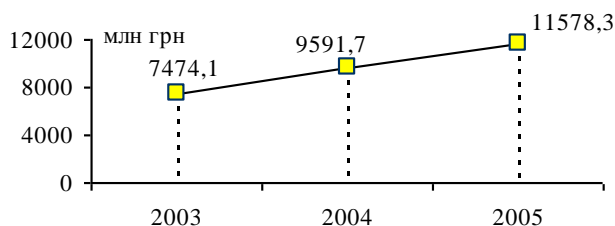
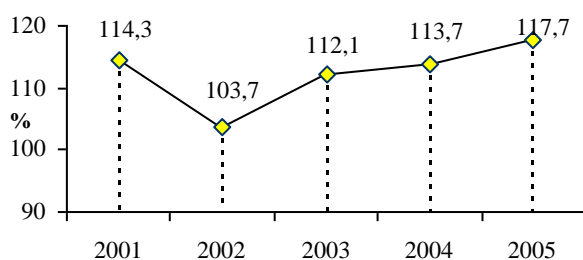

*Рис. 4. Індекс цін на медикаменти
(грудень до грудня попер. року; %)*

Індекс обсягів продукції фармацевтичної промисловості, який обчислюється на підставі даних фармацевтичних підприємств про вартість вироблених ЛЗ у порівняльних цінах коливався до: 114,3% у 2001 р.; 103,7% у 2002 р.; 112,1% у 2003 р.; 113,7 у 2004 р.; 117,7% у 2005 р. (рис. 6).

У натуральному вимірі національні підприємства виробили: ЛЗ на основі антибіотиків 1324 т у 2003 р., 1350 т у 2004 р. і 1331 т у 2005 р.; ЛЗ на основі гормонів 77,2 т у 2003 р., 90,3 т у 2004 р. і 105 т у 2005 р.; інших ЛЗ 22,3 т у 2003 р., 26,9 т у 2004 р. і 28,2 т у 2005 р. Отже, при зростанні виробництва спостерігається і зростання вартості ЛЗ.

Обсяги оптової і роздрібною торгівлі ЛЗ і фармацевтичними товарами в Україні мали такі статистичні дані: 7474,1 млн. грн. (або 1,7% до попереднього року) у 2003 р.; 9591,7 млн. грн. (1,9%) у 2003 р.; 11 578,3 млн. грн. (2,35%) у 2005 р. (рис. 7).

Рис. 6. Індекс обсягів виробленої фармацевтичної продукції (% до попер. року)

Рис. 7. Оптова і роздрібно торгівля медикаментами (у млн. грн.)

Орієнтиром також можуть слугувати статистичні дані, які вказують на зростання ринку ЛЗ (у цінах виробника), розрахованих за формулою «імпорт+виробництво–експорт». Так, у 2007 р. обсяги внутрішнього ринку ЛЗ становили 12 млрд. грн. (зростання 30% щодо 2006 р.), з яких 80% становив роздрібний сегмент, а 20% – госпітальний. Внутрішній ринок все більше стає залежним від іноземних виробників, адже у 2007 р. імпорт дорівнював 9 млрд. грн. (відповідно виробництво 3,6, експорт – 0,6 млрд. грн.). Згідно з прогностичними оцінками, роздрібний ринок ЛЗ у 2008 р. досягне позначки 1,8 млрд. грн.

Важливим показником для фармацевтичної галузі є середньомісячна заробітна плата, яка характеризує тенденції зростання внутрішнього ринку. Статистика щодо заробітної плати найманих працівників є такою: 73 грн. у 1995 р.; 230 грн. у 2000 р.; 311 грн. у 2001 р.; 376 грн. у 2002 р.; 462 грн. у 2003 р.; 590 грн. у 2004 р.; 806 грн. у 2005 р. (рис. 8).

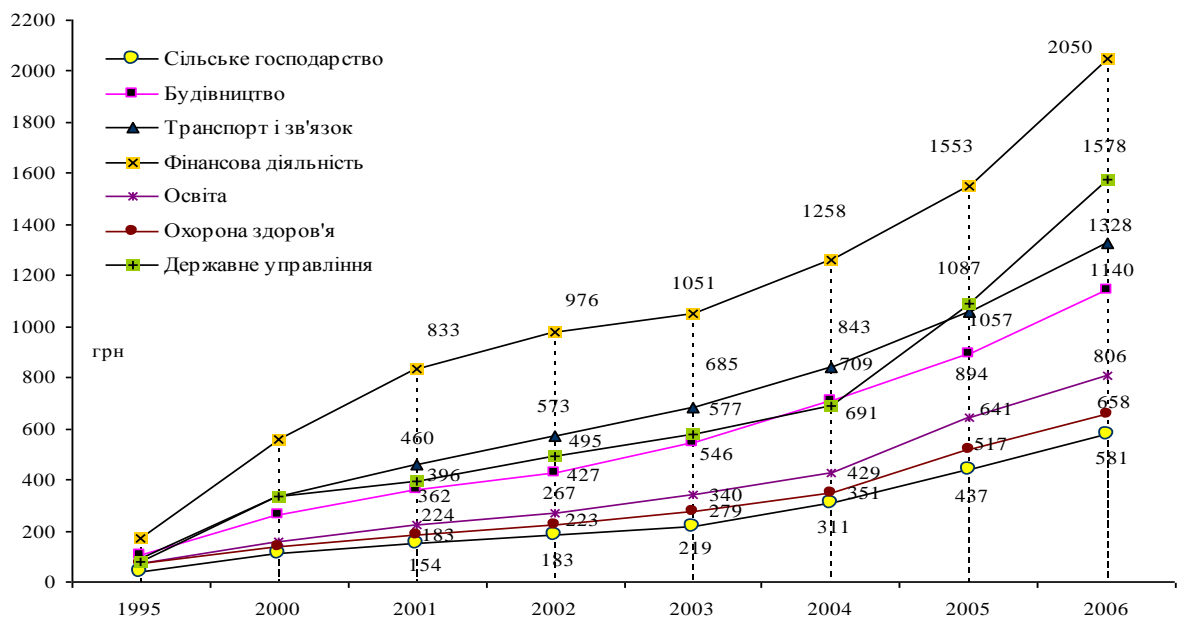

Рис. 8. Середньомісячна номінальна заробітна плата (грн.)

Водночас найбільш економічно залежну категорію населення України становлять пенсіонери, кількість яких, за статистичними даними, дорівнює: у 1991 р. – 13 084 тис. осіб, а у 2006 р. вже 14 050 тис. Середній розмір призначеної місячної пенсії особам, які знаходяться на обліку в органах Пенсійного фонду (з урахуванням компенсаційних виплат, грошових допомог) становив – 38,7 грн. у 1996 р., 83,7 грн. у 2001 р., 122,5 грн. у 2002 р., 136,6 грн. у 2003 р., 182,2 грн. у 2004 р., 316,2 грн. у 2005 р. і 406,8 грн. у 2006 р.

Аналогічно до інших соціальних витрат продовжують зростати і державні видатки на систему охорони здоров'я. За даними державного бюджету (дані за 2008 р. згідно з річним бюджетом), починаючи з 2000 р. (рис. 9) в Україні відбувається динамічне збільшення бюджетного фінансування охорони здоров'я.

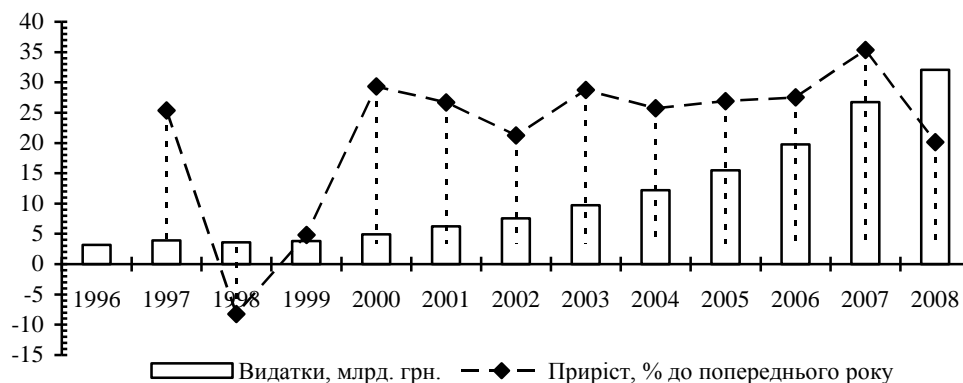

Рис. 9. Бюджетні витрати на охорону здоров'я (млрд. грн., % до попереднього року)

Зросли витатки на охорону здоров'я і у сукупних витратах домогосподарств, хоча щорічний приріст дещо сповільнився (рис. 10).

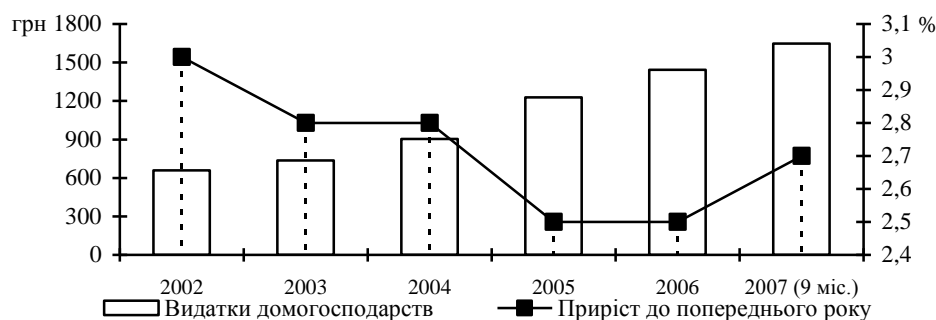

Рис. 10. Витрати домогосподарств на охорону здоров'я (грн., % до попереднього року)

Разом з тим, за експертними оцінками, система охорони здоров'я впливає на здоров'я людини лише на 8–12%, стан навколишнього середовища на 20–25%, генетичні фактори на 18–20%, соціально-економічні умови та спосіб життя на 50–55%, де якість харчування є основною складовою [4]. Всі трансформації кінця минулого і початку нового століття не тільки не покращили ситуацію з харчуванням населення, а й досить негативно вплинули на стан здоров'я та працездатності і змусили збільшити витрати, пов'язані з лікуванням соціальних хвороб. Так, споживання основних мікро- і макроелементів (ММЕ) за даними Держкомстату (з посиланням на НДІ гігієни харчування МОЗ) на одну особу за добу в Україні зменшилось за 15 років доволі суттєво (рис. 11).

Досить складно визначити рівень негативного впливу на стан здоров'я населення країни від недоступності широким верствам населення необхідної кількості ЛЗ (особливо за межами великих міст), проте, очевидно, що їх економічна недоступність негативно вплинула як на тривалість, так і на якість життя. Так, загальна кількість населення України становила [2]: у 2007 р. – 46,6 млн. осіб, у 2006 р. – 46,9 млн. (68% міського і 32% сільського), тоді, як у 1991 р. – 51,9 млн. осіб (67,5% і 32,5% відповідно) (рис. 12).

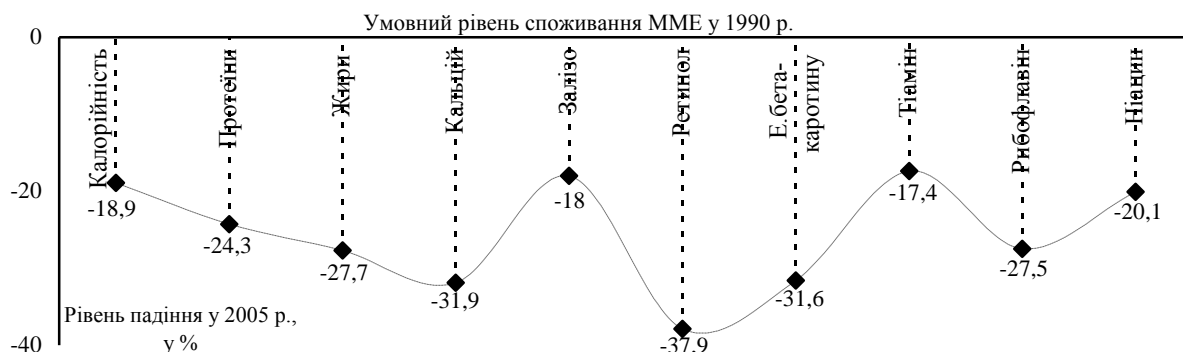

Рис. 11. Рівень падіння споживання основних ММЕ (2005 р. до рівня 1990 р., %)

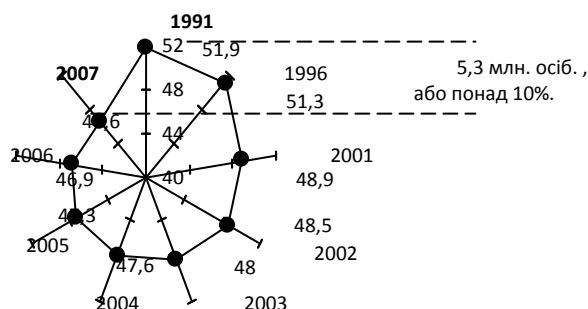

Рис. 12. Загальна кількість населення України (млн. осіб)

Визнаючи людський потенціал вагомою передумовою економічного зростання, слід визнати, що ефективність його функціонування залежить не тільки від зовнішніх, а й від внутрішніх чинників і насамперед від стану здоров'я. Відповідно скоротивши споживання основних мікро- і мікроелементів і порушивши баланс у структурі харчування (дефіцит білка, вітамінів, мікроелементів формує ризик виникнення значної кількості хронічних захворювань, знижує активність імунної системи), цей потенціал, разом з погіршенням стану здоров'я став більш залежним від ЛЗ, а найбільш негативним результатом для України є демографічна депопуляція, яка обчислюється втратами у понад 5 млн. осіб (10 % від загальної кількості населення країни станом на 1991 р).

Розглянувши макроекономічні показники можна дійти висновку, що сучасний соціально-економічний розвиток країни характеризується поєднанням суперечливих, у тому числі негативних тенденцій, які формують передумови для нових економічних ризиків. Перспективи розвитку національної фармацевтичної галузі (насамперед суб'єктів інноваційного процесу) все більше залежать від глобальних тенденцій, адже зростання світових цін на нафту на 10% призводить до зростання вартості нафтопродуктів в Україні у середньому на 5%, зростання вартості міжнародних транспортних перевезень – до зростання вартості імпортової продукції, здешевлення долара США – до суттєвого подорожчання продукції виробленої у ЄС (40 % вітчизняного імпорту).

Враховуючи непередбачуваність і несприятливість сучасних соціально-економіко-екологічних трендів, можна визначити, що у найближчій перспективі ситуація з основними показниками життєдіяльності суспільства суттєво не покращиться (сьогодні у світі за межею бідності опинились понад 100 млн. осіб). Подальше збільшення кількості населення планети за рахунок нерозвинутих регіонів, процес старіння розвинутих країн, погіршення стану здоров'я населення (в тому числі і на території України) через зростаючу кількість екологічних катастроф (землетрусів, цунамів, ураганів, посух) невпинно призводить до значного зростання попиту на ЛЗ, а відповідно і до підвищення їх вартості. Якщо основними причинами світової інфляції є процес збільшення попиту на енергоносії і сільгосппродукцію (глобальний індекс цін на продовольчі товари зріс на 26% у 2006 р. і на 41% у 2007 р.), то в Україні до її причин можна віднести приріст доходів населення (спричинили тиск грошової маси на ринок) і зростання попиту на всі категорії споживчої продукції (насамперед на продукти харчування); здешевлення долара США (у березні 2008 р. курс долара до євро перетнув межу 1,50 USD/EUR, а у квітні 1,60); інфляційні очікування населення країни, зростання вартості енергоносіїв (нафти, газу). Такі соціально-економічні ускладнення не могли не поширитись на ЛЗ, процес їх виготовлення (включаючи період НДР) та ціноутворення. Відповідно основними причинами підвищення вартості ЛЗ в Україні можна вважати: інфляцію, коливання курсів національних валют США та ЄС відносно гривні, підвищення вартості енергоносіїв і сировини, збільшення виробничих, адміністративних, комунальних витрат, підвищення заробітної плати, впровадження сучасних технологічних процесів, нових методів контролю якості, витрати на підготовку та перепідготовку персоналу. Інфляційні процеси 2007–2008 рр. посилили проблему економічної доступності ЛЗ і поглибили соціально-економічні ризики, адже рівень фінансового забезпечення малозабезпечених категорій населення (пенсіонерів, інвалідів тощо), незважаючи на періодично діючі програми компенсацій і знижок, не відповідає рівневі цінових тенденцій. З іншого боку, сучасні інфляційні процеси прискорили фінансову кризу і знизили ліквідність банківської системи. Так, реагуючи на державні антиінфляційні заходи, національні банківські установи скоротили кількість і обсяги кредитних програм та підвищили відсоткові ставки.

Крім того, вплинули на економічну доступність ЛЗ в Україні зовнішні чинники з огляду на подорожчання імпортової сировини для національних промислових підприємств. У 2007–2008 рр. при підготовці до Олімпіади регуляторні органи Китаю, задіявши жорсткі екологічні вимоги до викидів в атмосферу шкідливих речовин, закрили значну кількість хімічних виробництв. Інші підприємства одразу підвищили вартість своєї продукції, яка є сировиною для виробництва ЛЗ і в Україні (за перший квартал 2008 р. вартість китайської сировини для фармацевтичних підприємств України зросла на 24%) [5]. Негативно впливає на вартість фармацевтичної продукції

у державі процес доведення основних етапів створення ЛЗ (НДР, випробувань, виробництва, маркетингу) до визнаних світових стандартів. Переоснащення підприємств до стандартів належної виробничої практики (Good Manufacturing Practice (GMP)) має закінчитись у країні до 2009 р. Аналогічно й інші періоди життєвого циклу ЛЗ вимагають запровадження інших практик, які передують промислому виробництву (належної лабораторної (GLP) та належної клінічної практики (GCP) та які йдуть після виробництва (належної дистриб'юторської (GDP) та належної практики реалізації ліків в аптеках (GPP). Одночасно цей процес вимагає від дослідних установ, лабораторій, промислових підприємств, дистриб'юторів додаткових фінансових ресурсів, відшкодування яких відбувається за рахунок вартості ЛЗ.

Вагомою причиною зростання вартості ЛЗ є корупційні, тіньові аспекти економічних взаємовідносин між учасниками фармацевтичного ринку. На рівні держави формуються значні замовлення на закупівлю ЛЗ (з бюджетів України на закупівлю витрачається від 15% усіх видатків зведеного бюджету на охорону здоров'я), що часто призводить до зловживань (тіньові схеми з практикою «відкатів», напівнефективні тендери), результатом яких є штучне завищення вартості ЛЗ. Така практика призводить до нівелювання державних заходів із забезпечення незахищених верств населення продукцією за рахунок бюджетних ресурсів. Відповідно подальше збільшення обсягів державного фінансування без запровадження жорстких заходів контролю за рухом державних фінансових потоків є неефективним заходом.

Підсумовуючи викладене, доходимо висновку, що національний ринок ЛЗ через системні недоліки не можна вважати розвинутим, а тому суттєвих ринкових передумов для зниження вартості фармацевтичної продукції не багато. Історично держава впливає на економічну доступність ЛЗ регуляторними важелями, проте, впровадження безсистемних, поодиноких ухвал про граничні націнки на вартість ЛЗ не може мати довготривалого позитивного соціально-економічного ефекту. Практика розвинутих країн вказує на те, що ефективно державне регулювання має здійснюватись одночасно, як у напрямках обмеження рівня націнки вартості ЛЗ, так і впровадження додаткових фінансово-економічних стимулів для виробників і споживачів. Крім того, враховуючи рівень інвестицій в основний капітал у галузі охорони здоров'я і соціальної допомоги та рівень витрат населення (на 60% – це витрати на продовольчі товари) можна стверджувати про неможливість населення виступати інвестором галузевих інноваційних процесів. Водночас, враховуючи частку імпорту ЛЗ на ринку, слід говорити про інвестування населенням України іноземних НДР зі створення фармацевтичних новацій.

У розрізі зростаючого попиту на ЛЗ інтереси сторін (споживачів і виробників) ще більше розходяться, а питання доступності ЛЗ окреслюється в проблему споживчої безальтернативності у виборі стратегічно важливої продукції. Отже, проблема економічної доступності, ефективності та безпеки інноваційних ЛЗ в Україні є актуальною і вимагає вирішення на більш високому рівні, ніж рівень державного регулювання відносин між основними учасниками галузі. Крім того, враховуючи існуючі напрями і тенденції розвитку галузевого інноваційного процесу, можна дійти висновку, що вирішення проблеми економічної доступності інноваційних ЛЗ лежить через запровадження нових інноваційно-соціальних підходів до розвитку галузі у цілому, а особливо до інноваційного процесу. Таких підходів, які б не роз'єднували інтереси сторін, а навпаки, об'єднували, або взаємодоповнювали, мали принципово нові основи, які б не підлягали нівелюванню та створювали паралельні, конкурентні схеми у процесі забезпечення населення соціальноорієнтованою продукцією.

Література

1. Устинов А. МЗ и фармотрасль: конструктивный диалог начался // Аптека. – 2007. – № 30. – С. 12
  2. Основні показники соціально-економічного розвитку України 1996–2007 // <http://www.ukrstat.gov.ua/>.
  3. Шкарпова Е. Почему дорожает все // Контракты. – 2008. – №18 – С.19–28.
  4. Проданчук М.Г., Боровський В.Р. Сучасні проблеми та перспективи переробки бобів, сої та раціональне використання соєвих продуктів для харчування населення і комплексної терапії захворювань /Промисловості міста – інноваційний шлях розвитку // Матеріали Київської міської науково-практичної конференції. – К.: ТОВ «ДІА», 2002. – 456 с.
- Вауліна О. Чому в Україні дорожчають ліки // Газета по-українськи / <http://gpu.ua/>.

Байлема Т.М.,

*аспірантка кафедри етнології та краєзнавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

*Охорона здоров'я як важливий напрям діяльності українських
урядів доби національно-визвольних змагань 1917–1921 рр.*

В статье на архивных материалах исследуются малоизвестные аспекты деятельности Центральной Рады, Гетьманата П.Скоропадского и Директории относительно охраны здоровья населения Украины в 1917–1921 гг.

The article deals with the rare aspects of Tsentralna Rada, Hetman P. Skoropadskiy and Directoria activity according to health protection of Ukrainian population in 1917–1921 s. The facts are based on archival documents.

Ключові слова: національне державотворення, медично-санітарне забезпечення, курорти, боротьба з епідеміями, інваліди, опікування.

У 1917–1921 рр. в Україні спостерігалась складний військово-політичний та соціально-економічний стан. За цей короткий час країна пережила кілька етапів своєї державності, кожен з яких характеризувався своїми особливостями щодо побудови центральних органів управління охороною здоров'я. Перший з них – період правління Української Центральної Ради – охоплював 13,5 місяця (4 березня 1917 – 29 квітня 1918 р.). Формуючи власні управлінські структури, Центральна Рада в частині управління медико-санітарною справою спочатку наслідувала приклад Тимчасового уряду Росії, який своїм вищим медико-адміністративним органом проголосив Центральну лікарсько-санітарну Раду. Результатом цього стало створення в Києві Крайової (у розумінні державної української) лікарсько-санітарної Ради – першого органу управління медико-санітарною справою автономної України. З доповіддю «Утворення Крайового медично-санітарного органу при Генеральному Секретаріаті Української Центральної Ради» на 1-у Крайовому лікарсько-санітарному з'їзді (Київ) 15 жовтня 1917 р. виступив декан медичного факультету Українського Народного Університету професор О.В. Корчак–Чепурківський. По доповіді лікаря Н.П. Малигіна «Про лікарсько-санітарний устрій на Україні при новому її державному будівництві на демократичних засадах» з'їзд прийняв резолюцію, в якій наголошувалось, що «...весь лікарсько-санітарний устрій повинен базуватись на тих же, напрацьованих громадською медичною думкою, демократичних основах, на яких раніше будувалась земська медицина». Як відомо, основними її принципами були, зокрема, безкоштовність медичної допомоги, її загальна доступність, профілактичний напрям, участь громадськості у будівництві системи медико-санітарної допомоги. Тимчасовий уряд Росії змушений був визнати не тільки новий орган управління медичною справою в Україні – Крайову лікарсько-санітарну Раду, а й необхідність взаємодії з ним з організаційних питань. Про це наголошувалось в урядових тезах «По вопросу о врачебно-санитарном строе в России при новом государственном ее устройстве на демократических началах» (1917). Головою Крайової лікарсько-

санітарної Ради став лікар Борис Матюшенко (1883–1944) – уродженець Києва і вихованець медичного факультету Університету св. Володимира. Але Крайова лікарсько-санітарна Рада проіснувала короткий час. Вже у січні 1918 р., після проголошення незалежності УНР, у структурі нового уряду – Ради Народних міністрів, яка змінила Генеральний Секретаріат, замість неї був заснований Департамент охорони здоров'я, першим директором якого став також Б.П. Матюшенко. Згодом Департамент очолив Євмен Лукасевич (1871–1929) – вихідець із Східної Галичини, який медичну освіту здобував у Львові, Відні і Цюріху, лікарський диплом нострифікував у 1905 р. в Харкові, після чого працював у Києві терапевтом і епідеміологом [1]. На 1-му Крайовому лікарсько-санітарному з'їзді його обрано заступником голови Всеукраїнської спілки українських лікарів та редактором часопису «Українські медичні вісті» – першого у Наддніпрянській Україні періодичного медичного видання. Навесні 1918 р. він став одним з засновників Українського Червоного Хреста. Проте у зв'язку зі зміною політичної ситуації, обумовленої громадянською війною, переходом на окремих територіях влади від УЦР до більшовиків і навпаки, Департамент охорони здоров'я як орган управління, фактично не розпочав своєї діяльності і не зміг внести нічого нового в управління медико-санітарною справою. Але міська влада у тих непростих умовах намагалась розв'язувати складні соціально-економічні проблеми. Зокрема на засіданні міської думи м. Вінниці 7 листопада 1917 р. було заслухано і схвалено доповідь доктора Б.Я. Черняка про відкриття міської лікарні на 65 ліжок у приміщенні закритого Вознесенського лазарету. Не менш потрібне рішення прийняла міська дума і 8 грудня, ухваливши для поліпшення матеріального становища інвалідів організувати у Вінниці артіль газетярів-інвалідів. У той самий час у районах, контрольованих органами радянської влади, яка проголосила побудову нових органів державного управління, почалась поступова ліквідація дореволюційних форм управління медичною справою (губернських та повітових лікарських управ) і створення при виконкомах місцевих рад медико-санітарних відділів – перших радянських органів управління медичною справою. Тобто, в управлінні медичною справою, а скоріше – медичною допомогою, наступило двовладдя.

Другий етап у формуванні центральних органів управління медичною справою відноситься до періоду правління гетьмана П.П. Скоропадського. Цей період розпочався після падіння УЦР наприкінці квітня 1918 р., тривав сім з половиною місяців (29 квітня – 14 грудня 1918 р.). Безпосередньо в управлінні медико-санітарною справою спостерігалось повернення до дореволюційних форм: відновлення діяльності міських управ з відділами народного здоров'я, губернських та повітових земських управ з санітарними бюро. Але для історії управління українською медициною періоду Гетьманату особливо знаменний тим, що саме цей уряд вперше в історії України на початку травня 1918 р. заснував власний національний орган централізованого управління медичною справою на рівні міністерства – Міністерство народного здоров'я і опікування (наймало приміщення у Товариства швидкої допомоги по вул. Рейтарській, 22). У самій назві міністерства, що поєднувала народне здоров'я з опікою, відтворювались історичні надбання вітчизняної медицини (заснування в Україні ще в XV ст. Медико-опікувальних закладів) щодо всебічного підходу до справи піклування про здоров'я населення. В законопроекті про міністерство вказано: «Міністерство народного здоров'я і опікування є вищим керуючим і доглядаючим органом з усіх справ, які торкаються охорони народного здоров'я і опікування в різних галузях державного та громадського управління і об'єднує, згідно з єдиним державним планом, всі заходи відносно народного здоров'я і опікування. Всі медико-санітарні та піклувальні, громадські та приватні інституції підлягають компетенції Міністерства народного здоров'я і опікування, і всі розпорядження уряду відносно цих інституцій, переводяться виключно через Міністерство народного здоров'я і опікування».

Дослідники становлення української державності Я. Малик із співавторами (1995) наголошують на тому, що до Кабінету Міністрів уряду гетьмана відбирались не політичні лідери, а переважно фахівці, що досить актуально і сьогодні. Першим міністром охорони здоров'я України став Всеволод Любинський (1840–1920) – уродженець Київщини, фармаколог. Він належав до групи міністрів, які провадили курс на українізацію держави. Директорами департаментів міністерства стали: медичного – Б.П. Матюшенко, санітарного – О.В. Корчак-

Чепурківський, загального – М. Галаган; завідувачами відділів: освіти – В.П. Піснячевський (вихованець Петербурзької військово-медичної академії, брав участь в організації української парламентської фракції у Першій Державній Думі (1906), у 1917–1919 рр., видавав власний часопис «Одеський листок», редагував газету «Молода Україна»), інформаційно-видавничим – Ю. Меленевський (започаткував видання українською мовою «Вісника Міністерства Народного здоров'я»), судової експертизи – Сулима, санітарно-технічним — О. Земляніцин, демобілізаційним – О. Сидоренко. Комісію української медичної термінології очолив М. Галин. Функції міністерства формувалися за першочерговими вимогами того часу: організація охорони здоров'я цивільного населення, забезпечення разом з Міністерством військових справ санітарної опіки торговельного флоту, сприяння Міністерству внутрішніх справ у репатріації українських громадян, допомога полоненим, разом з Міністерством закордонних справ – повернення емігрантів-українців із країн Заходу та Далекого Сходу, співпраця з Міністерством торгівлі у придбанні за кордоном лікувальних засобів для України. На невідкладні завдання міністерства того часу вказує український державний і політичний діяч, історик Д.І. Дорошенко: «Міністерство народного здоров'я і опікування мало перед собою дуже складне і важке завдання: поліпшити санітарне становище краю, що був кілька років почасти тереном війни, або ж найближчим запіллям мільйонових армій, був весь захоплений виром громадянської війни; в краю розвинулись пошесні хвороби, загрожувала зі сходу холера, а тим часом медичний і санітарний апарат був у значній мірі зруйнований і почувався величезний брак медикаментів і санітарних засобів. Енергія міністра В.Ю. Любинського і його найближчих помічників – д-ра Є.І. Яковенка і доктора Б.П. Матюшенка – була направлена в першій мірі на боротьбу з пошестю, на підтримку й оновлення існуючих уже в краю великих лікарських інституцій, на використання величезного майна особистого персоналу медико-санітарних організацій військового часу, таких як Червоний Хрест, Земський і Міський Союзи та інших» [2].

Одним з головних завдань, яке стояло перед тогочасною міською владою у м. Вінниці, була проблема охорони здоров'я. Особливої актуальності вона набирала у зв'язку із поширенням епідемії тифу. Тому дума на своєму засіданні 3 червня 1918 р. прийняла постанову про відкриття у Вінниці інфекційного відділення на 30 ліжок при міській лікарні.

На той час у місті необхідно було відкрити нову лікарню, оскільки Пироговську лікарню реквізував для своїх потреб 514-й угорський корпус. Саме з цієї причини дума і прийняла 11 липня 1918 р. постанову про відкриття у Вінниці лікарні на 110 ліжок у приміщенні колишньої Вознесенської лікарні (відкрита з 1 серпня 1918 р.). Передбачено також, що стаціонарна допомога, амбулаторні поради і, по можливості, медикаменти та перев'язки будуть безкоштовними. Крім цього, було запропоновано, щоб під час відкриття лікарні дати одній з хірургічних палат назву «палата імені доктора Л.І. Малиновського». Старшим лікарем міської лікарні обрано доктора К.Р. Новінського. Згодом, 9 серпня 1918 р., дума вирішує відкрити амбулаторну приймальню на Малих Хуторах.

Ще одним важливим рішенням міського самоврядування в галузі медицини була постанова думи від 8 жовтня 1918 р. про встановлення нічних лікарських чергувань. Передбачалося влаштувати пункт для таких чергувань на Замості.

Третій етап – період правління уряду Директорії (18 грудня 1918 р. – друга половина 1919 р.), створеного опозиційним до гетьмана Українським Національним Союзом. Він характеризувався відновленням законів Української Народної Республіки, тобто доби Центральної Ради, і проголошенням 22 січня 1919 р. акта її воз'єднання з Західно — Українською Народною Республікою (ЗУНР, 1918) в єдину соборну Україну. В основу управління медико-санітарною справою Директорія поклала гетьманське законодавство, зберігши Міністерство народного здоров'я і опікування, яке під час її перебування в Києві очолив Б.П. Матюшенко. У той самий час слід підкреслити, що саме на початок періоду правління уряду Директорії припало заснування першого радянського централізованого органу управління медико-санітарною справою – Народного Комісаріату охорони здоров'я України (НКОЗ), декрет про який був виданий 21 січня 1919 р. і головним завданням якого ставало формування єдиної системи охорони здоров'я на якісно нових засадах. А щодо невідкладних завдань уряду Директорії в галузі охорони здоров'я, то

про це свідчить перший наказ Б.П. Матюшенка від 25 грудня 1918 р., в якому він, зокрема, вказував: «Перед Міністерством народного здоров'я стоять завдання якнайшвидшої і найповажнішої допомоги військовополоненим, біженцям, інвалідам, боротьби з пошестями, які ширяться серед населення України, справа налагодження і поліпшення взагалі всієї зруйнованої війною і революцією медично-санітарної організації України».

Рада Народних Міністрів від 24 червня постановила про підлеглисть лікарсько-санаторних установ вищому керуванню міністерства народного здоров'я та опікування, та виділити у розпорядження міністра народного здоров'я та опікування 24 млн. грн. на зміцнення цих інституцій [3].

Другим міністром охорони здоров'я періоду Директорії на короткий час став колишній земський і санітарний лікар, доктор медицини, професор медичного факультету Київського університету О.В. Корчак — Чепурківський, який у 1907 р. першим у Російській імперії на базі Київського комерційного училища почав читати лекції з соціальної медицини. Відомий громадський діяч, активний учасник створення Всеукраїнського лікарського товариства, один із ініціаторів заснування наприкінці 1917 р. у Київському університеті першого в історії України медичного факультету з викладанням українською мовою і перший його декан. З його ім'ям пов'язане створення першої української класифікації хвороб, формування української науково-медичної термінології, укладання (разом з М. Галиним) першого російсько-українського медичного словника. За період перебування відступаючого у 1919 р. під натиском Червоної Армії військ, уряду Директорії послідовно у Вінниці (лютий), Рівному (квітень) і тимчасовій столиці УНР – Кам'янець-Подільському (червень) міністрами охорони здоров'я призначались М. Білоус (дані не виявлені) і Дмитро Одрин (1892 – 1919) – уродженець Білоцерківського повіту Київської губернії, вихованець медичного факультету Університету св. Володимира (1916). У Секретаріаті Української Центральної Ради він займався організацією військової медико-санітарної справи, учасник створення Українського Червоного Хреста, у червні 1919 р. – міністр охорони здоров'я і заступник Голови Ради Міністрів. Наведене засвідчує, що кожен з урядів України періоду започаткування української державності намагався вирішувати проблеми управління медичною справою, але за умов громадянської війни, значних руйнувань медико-санітарної мережі і епідемій вони обмежувались в основному черговими реформами, які у той складний час не могли досягти мети. Крім того, управління на місцях залежало від характеру влади, яка в певний час являлась панівною на даній території, що у цілому протягом більше двох років призводило до двовладдя в управлінні медичною справою в Україні. Щодо управління медико-санітарною справою у Західно-Українській Народній Республіці (листопад 1918 р. – листопад 1919 р.), то вищим її медико-адміністративним органом став Державний секретаріат здоров'я, який очолював вихованець Віденського університету, лікар і громадський діяч Галичини Іван Куровець (1863 – 1931). Після падіння УНР (листопад 1920 р.) її представники в еміграції (Польща, Тарнів) у лютому 1921 р. сформували Раду Республіки як тимчасовий верховний орган народної влади («уряд у вигнанні»), яка існувала до серпня 1921 р. У цей час міністрами охорони здоров'я, які вже не могли впливати на стан справ в Україні, призначались на початку 1921 р. поляк С. Стемповський, а влітку – Іван Липа (1865 – 1923) – уродженець Керчі, вихованець медичного факультету Харківського і Казанського університетів, земський лікар Херсонщини, Полтавщини і Одеси, за часів УНР – комісар Одеси, при Гетьманаті – там же міський лікар-інспектор.

По-різному склалась і доля тих, хто займав посади міністрів охорони здоров'я короткого періоду започаткування української державності. Частина з них змушена була емігрувати, але окремі з них і за кордоном не припинили громадської та наукової діяльності, не втрачали зв'язків з Україною. Так, наприклад, Б.П. Матюшенко у Празі став професором кафедри гігієни Українського Вільного Університету та Української Господарської академії (Подебради), організував Спілку українських лікарів (1922 – 1945), видавав журнал «Український медичний вісник» (1922 – 1925), домігся від чеського уряду фінансової допомоги українським студентам, які завершували навчання в Чехословаччині. Був дійсним членом Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка у Львові, членом Українського Наукового інституту в Берліні, брав участь у роботі всеслов'янських та українських наукових з'їздів (Белград, 1926; Прага, 1926, 1932). Є.

Лукаsevич наприкінці 1918 р. був відряджений до Швейцарії як голова української дипломатичної місії, влітку 1919 р. емігрував до Чехословаччини, а у 1921 р. – до Варшави, де до кінця життя займався приватною практикою, питаннями української медичної термінології та медичної етнографії. В. Любинський помер у 1920 р. І. Куровець став директором Народної лікарні у Львові, займався громадською діяльністю, очолював Українське лікарське товариство, був членом Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка, якому подарував свою багату бібліотеку. І. Липа деякий час працював у Польщі лікарем військових таборів для українців, очолював «Блакитний Хрест», а у березні 1922 р. повернувся до Львова, до кінця життя працював приватно практикуючим лікарем у Винниках. Д. Одрина помер у листопаді 1919 р. у Кам'янець-Подільському під час епідемії тифу, не досягнувши навіть 30-річного віку.

6 жовтня 1919 р. Рада Народних Міністрів постановила: виділити з суми державної скарбниці в розпорядження міністра народного здоров'я і опікування на боротьбу з епідеміями одноразову допомогу в розмірі 214 993 100 грн., у тому числі 10 000 000 грн. на постачання білизною лазень, а на утримання відповідних медично-санітарних установ протягом одного місяця 63 244 060 грн. і на боротьбу з епідеміями серед війська і на шляхах, а також на відповідні установи Червоного Хреста на два місяці 28 987 920 грн. Ці видатки були віднесені за рахунок параграфу 1 надзвичайних видатків по кошторису міністерства народного здоров'я і опікування 1919 р.. Міністрові народного здоров'я й опікування було доручено видавати кошти із кредиту на допомогу самоврядуванням на боротьбу з епідеміями. Все майно, яке було придбане на кошти уряду медично-санітарними установами міського і земського самоврядування, вважалось власністю держави і залишалось у розпорядженні міністерства здоров'я й опікування, яке мало право у міру потреби пересувати його в інші місцевості [4].

На Поділлі насиченою та благодійною була діяльність Пироговської лікарні. Після того, як з 22 листопада 1918 р. в її приміщення була переведена міська лікарня, вона отримала статус земсько-міської і утримувалась на кошти як земства, так і міста. 19 жовтня 1919 р. міська управа постановила влаштувати у Пироговській лікарні 160 ліжок, а також ввести плату за лікування незаразних хворих по 75 крб. на добу [5]. Її головним лікарем 11 жовтня того самого року обрано відомого фахівця Л.К. Яворовського.

Голова Українського Червоного Хреста А.Г. Вязлов, який був проїздом у Вінниці, констатував, що всі зазначені установи перебувають у гарному стані. Тоді ж міністр охорони здоров'я та опікування Одрина відвідав хірургічний шпиталь № 35 по Романовській вулиці (нині – Першотравнева) та терапевтичний шпиталь № 71 (колишня єврейська лікарня).

На жаль, усі зусилля влади, спрямовані на поліпшення медичного обслуговування населення, нівелювались страшною епідемією тифу. За свідченням тогочасної преси, «...в сучасний момент всі вінницькі лікарні переповнені тифозними хворими, котрі, з огляду на брак ліжок і місця, дуже часто примушені лежати на холодній підлозі. Брак дров, котрий намічається зараз повсюди в місті Вінниці, а особливо в лікарнях, збільшує муки нещасних хворих» [6]. Про це ж писав у своїх мемуарах і лікар Вінницького військового госпіталю Є. Гольф, який відзначав, що лише нововідкрите відділення за кілька днів прийняло 1600 хворих на тиф, здебільшого галицьких січових стрільців [7]. Як бачимо, епідемія тифу поступово набирала ознак справжнього національного лиха.

З цього питання відбулась 28 листопада 1919 р. нарада, на якій був присутній міністр народного здоров'я та опікування. Тут обговорили питання про заходи боротьби з епідеміями у м. Кам'янець-Подільському і його околицях. Прийнято рішення про такий метод боротьби: всі ліжка з хворими, що є у місті, без будь-якої різниці і поділу, а також не виключаючи військових шпиталів, – обслуговуються. Населення міста забезпечувалось безкоштовною лазнею і видачею мила, але саме миття мало носити планомірний характер і навіть примусовий, особливо для тих мешканців квартир, де були випадки захворювання на тиф. Для переведення на миття населення, місто поділялось на райони, догляд за якими покладався на санітарних комісарів під загальним керівництвом міського санітарного комісара, на якого також покладається реєстрація хворих.

Ставилось за мету необхідність поширення санітарного транспорту для перевезення хворих і речей для дезинфекції. Ремонт і поширення міського водопроводу. Проведення широких

дезінфекційних заходів шляхом організації дезінфекційних рухомих відділень, і улаштування дезінфекційних апаратів при лазнях. Видання до населення відозв та брошур, які поляризують заходи безпеки.

Видавались накази про негайну чистку дворів, вулиць, вигребних ям, у разі невиконання – кара (ув'язнення без заміни штрафом). Надавалось право міському самоврядуванню оподаткувати населення на санітарні потреби [8].

Велику допомогу на місцях у галузі охорони здоров'я надавав Український Червоний Хрест. Так, з розпорядження головного управління Червоного Хреста Вінницький відділ Червоного Хреста перетворений на районний, у межі якого входили Вінницький, Літинський, Бердичівський й Брацлавський повіти. За півроку свого існування управа відкрила наступні установи. У м. Вінниці: хірургічний шпиталь №37, шпиталь №71 з інфекційним відділом, притулок для породіль у психіатричній лікарні, лікарню і харчовий пункт для бідних дітей у с. Корделівці, де одночасно відкрито і епідемічний шпиталь. У планах було влаштування дитячого санаторію ім. Пирогова у колишньому маєтку Пирогова – Вишня і у с. Шереметці. Планувалось відкриття кількох лікарських закладів, а особливо епідемічних шпиталів у різних пунктах району залежно від налагодження зв'язку з селами. Вінницька районна управа Червоного Хреста у серпні 1919 р. провела організацію амбулаторії при хірургічній лікарні Червоного Хреста. Тут проводився прийом хворих з внутрішніх, очних і зубних хворобах. Амбулаторія працювала самостійно, незалежно від діяльності хірургічної лікарні, 11 листопада 1919 р. було відкрито амбулаторію при єврейській управі, яка мала надавати безкоштовну медичну допомогу бідному населенню. Вінницька районна управа Червоного Хреста надавала допомогу Люлинецькому санаторію для хворих на туберкульоз [9]. Ця сама Вінницька районна управа Червоного Хреста відкрила у помешканні психіатричної лікарні поліжничий приют і розіслала у навколишні села про це повідомлення. 3 серпня 1919 р. на новому бульварі у м. Кам'янець-Подільському спілкою міських службовців була влаштована гулянка, 50% чистого прибутку від якої пішло на користь Червоного Хреста, а 50% у культурно-просвітний фонд спілки [10]. Міська управа неодноразово зверталась до міністерства народного здоров'я й опікування з проханнями видати їй кошти на купівлю ліків та білизни [11].

У 1919 р. затверджено проект тимчасового закону міністра народного здоров'я та опікування про влаштування на Поділлі Травматологічного інституту, виділивши на це у розпорядження міністра народного здоров'я й опікування 294 800 грн. Цей інститут протягом поточного року не міг існувати більше двох місяців. Тоді ж і на таких самих принципах було ухвалено тимчасовий закон про розміщення на Поділлі «Притулку лицарів республіки» з школою грамоти та майстернями при цьому. На це виділялось 3 096 730 грн. 46 шагів.

Рада Народних Міністрів приймає також рішення про виділення в розпорядження міністра народного здоров'я і опікування 5 000 000 грн. на утримування Вінницької психіатричної лікарні до 1 січня 1920 р. [12].

Таким чином, у період відродження української державності централізовані органи управління медико-санітарною справою в Україні формувалися різними урядами і за своїми формами пройшли шлях від Крайової медико-санітарної ради (1917) через Департамент здоров'я (1918) і до першого в історії України Міністерства народного здоров'я і опікування (1918). Всі вони намагались сприяти місцевим органам влади у розбудові лікарських закладів на місцях, особливо для боротьби з епідеміями. Однак за умов складної військово-політичної ситуації і паралельного формування радянських органів управління, що призвело до більш як дворічного двовладдя в управлінні медичною справою, діяльність жодного з них не могла суттєво вплинути на стан справ в охороні здоров'я населення. Ще однією особливістю у діяльності перших централізованих органів управління медичною справою в Україні періоду започаткування української державності ставали залучені різними урядами висококваліфікованих фахівців — медиків, подальша доля яких після падіння УНР досить строката: від проживання в еміграції (Б.П. Матюшенко, Є. Лукасевич), не втрачаючи зв'язків з Україною (Б.П. Матюшенко), повернення на батьківщину (І. Липа) і заняття практичною діяльністю (І. Куровець, І. Липа), передчасної смерті

(Д. Одрина) до найвищого наукового визнання в роки радянської влади з подвльшим безпідставним гонінням з її боку (академік ВУАН О.В. Корчак — Чепурківський).

Література

1. Мартиненко О.В. Система охорони здоров'я України в період 1917–2007 рр.: керівники, події, факти, коментарі // *Новости медицины и фармации.* – 2007. – № 9.
2. Дорошенко Д.І. *Історія України 1917 – 1923 рр.* – К., 2002. – Т. II. – С. 219.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 173-174.
4. Там само. – Спр. 16. – Арк. 108-108 зв.
5. ДАВО. – Ф. Д-262. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 277, 279; Спр. 30. – Арк. 48 зв.
6. Шлях. – 1919. – 14 жовт., 17, 10 верес., 18 жовт.
7. Державний Архів Вінницької обл. (далі – ДАВО). – Ф. Р-6122. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 84-85.
8. ЦДАВО України. – Ф. 3157. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 1.
9. Шлях. – 2 верес. – 1919.
10. Вістник УНР. – 1919. – 4 серп.
11. Вістник УНР. – 1919. – 17 лип.
12. ЦДАВО України. – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 185–186.

Близнюк Ігор

аспірант української історії та культурології

Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди

Неформальна самоорганізована молодіжна ініціатива в Україні: історіографічний аналіз

В статье рассматриваются отдельные проблемы историографического становления современного неформального движения в Украине.

Some problems of historical and graphic analyses of the development of modern informal youth movement in Ukraine are considered in the article.

Ключові слова: *молодь, неформальна ініціатива, соціалізація, самовираження.*

Феномен започаткування сучасного молодіжного руху з перших неформальних об'єднань, що виникали ще в часи Радянського Союзу, почав досліджуватися ґрунтовно лише на зламі 1989–1990 рр. Йдеться про наукові публікації у часописах, поодинокі конференції з молодіжної проблематики, літературу інформативного характеру, монографії, в яких лише побіжно згадується ця тематика. Розвиток неформальної молодіжної ініціативи по-різному сприймався в радянській історіографії, переважно негативно. Зрозуміло, що все залежало від того, як до неї ставилася офіційна влада. Не завжди об'єктивно неформальний рух оцінювався й українськими істориками в перші роки незалежності. Однак науковий інтерес завжди до нього спостерігався. Спробуємо виділити кілька етапів історіографічного осмислення історії неформального руху в Україні, показавши при цьому розмаїття поглядів на цю проблему, акцентуючи на досягненнях та недоліках досліджень. Йтиметься про такі етапи: перший етап – 1980–1991 рр. – радянська історіографія; другий – перше десятиліття незалежності і третій – до 2007 р.

Раніше неформальні групи не намагалися контактувати з комсомолом. Проте процес демократизації у суспільстві досяг того рівня, який дав можливість не лише пасивно протестувати, а й відкрито протиставляти себе офіційній молодіжній організації. Саме у 1986–1987 рр. розпочався процес зближення неформального молодіжного руху та офіційної ВЛКСМ. Спочатку комсомольські функціонери відкидали саму наявність неформалітету в молодіжному середовищі. Так, на початку 1987 р. перший секретар ЦК ВЛКСМ В. Мироненко заявив: «Ніякої альтернативи чи конкуренції об'єднання молоді за інтересами не складають ніде, крім запаленої уяви людей, які

це стверджують» [9, с. 12]. Це в той час, коли в Україні вже налічувалося 1119 дискусійних клубів [14].

Російські радянські історики з приводу цього провели першу конференцію, на якій розглядалися історичні аспекти становлення неформальної молодіжної ініціативи в СРСР [14]. Зважаючи на процеси демократизації та перші паростки свободи слова, критичного осмислення дійсності, вченими вказується на той факт, що цій проблемі присвячено велику кількість праць на Заході, і ніби навмисне відверто ігнорується в СРСР. Звісно, не можна говорити про стан наукових досліджень цієї проблематики в Україні, однак матеріали всеросійської конференції дають змогу оцінити схожий стан речей у тогочасній радянській українській науці. У статті науковця Б. Трегубова відтворено, незважаючи на тенденційність, палітру неформальних організацій в СРСР за останні роки його існування [22]. Так, він приділяє увагу лише неформальним об'єднанням суспільно-політичного спрямування – інтербригадам, інтерклубам, історико-політичним об'єднанням, дискусійним клубам тощо. Серед головних причин виникнення «неформалів» автор (станом на 1990 рік. – *Авт.*) називає такі: 1) приреченість інституціоналізованих форм вираження інтересів різних груп молоді на відставання від реальних потреб юнаків і дівчат; 2) догматизм, схоластика, спрощення дійсності у викладанні циклу суспільних дисциплін у ВНЗ, системі політичної освіти тощо; 3) потреба молоді в незвичних угрупованнях, в екстремальній діяльності [22, 15–17]. До цих питань звертається А. Козлов [12, с. 18-26]. На його думку, потрібно виділити окремі вузлові питання дослідного характеру щодо неформального руху. Зокрема йдеться про спроби радянських науковців розглядати це явище поза історичним контекстом, аналізувати діяльність «неформалів» лише як суму окремих проявів з яскраво вираженим девіантним характером, що оцінюється виключно негативно [12, с. 19]. Для позначення неформального руху радянські вчені винайшли дефініцію «інститут самодіяльної активності». Як стверджує А. Козлов, він виник не як результат поглиблення застою, а як ознака зародження громадянського суспільства. Доказом цього, зазначає вчений, є той факт, що групи формуються виключно на основі об'єктивно існуючих проблем, виражених у достатньо складному сплетінні і навіть антагоністичному протиставленні інтересів [12, с. 20].

Серед російських учених, які спеціалізуються на проблематиці молодіжного неформального руху, необхідно особливо відзначити працю Т. Щепанської, яка є, по суті, одним з найгрунтовніших досліджень вітчизняного середовища хіпі [24].

Однією з перших найбільш ґрунтовних монографій, присвячених молодіжній проблематиці, що з'явилися вже в незалежній Україні, була колективна праця «Молодь України: очікування, орієнтації, поведінка» (К., 1993), випущена науковцями Інституту соціології АНУ [16]. Значна увага в ній приділяється аналізу соціокультурних процесів у молодіжному середовищі. Йдеться про ціннісні орієнтації молодих людей та їхнє життєве самовизначення, психосоціальні проблеми поведінки молоді. Поряд з основними соціальними інститутами інтеграції (сім'я, система освіти і виховання) йдеться про формальні та неформальні засоби привернення до культури, які, на думку авторів, відіграють велику роль у процесі становлення молодого покоління, долання тенденцій відчуження та маргіналізації молоді, її самоусунення з освітньої та виробничої галузей. Так, автори вважають, що тривала відсутність справжньої системи самоуправління серед підлітків та юнацтва спричинили прагнення серед молоді компенсувати потребу в спілкуванні, об'єднанні, самовираженні саме шляхом створення неформальних організацій. Дослідники стверджують, що неформальні об'єднання виникали як альтернатива комсомолу. На нашу думку, це частково правильно, однак проблему потрібно оцінювати значно глибше, оскільки це було прагнення трансформувати молодіжне життя.

Значною мірою покращенню ставлення комсомолу до «неформалів» сприяли молодіжні соціалістичні клуби. В Україні цей рух був представлений кількома молодіжними об'єднаннями. Так, як зазначають автори праці «Український молодіжний рух: історія і сьогодення» (К., 1994), восени 1987 р. в Києві відбулося спільне засідання представників соціалістичних клубів, які репрезентували клуби «Данко», «Перебудова», «Комуна», «Червона гвоздика» та українська філія Всесоюзного суспільно-політичного клубу [7, с. 72]. У другій половині 1980-х років стала помітною тенденція неформального середовища до політизації. Масово виникають групи молоді,

які проводять історично-культурницьку, просвітницьку, екологічну діяльність. Однак ставлення офіційної влади до «неформалів» залишалося відверто негативним. Цю проблему висвітлює К. Астахова [1, с. 19].

Однією з перших спроб обговорення молодіжної проблематики на науковому рівні й, зокрема, неформалітету, стало проведення наприкінці 1991 р. УкрНДІ конференції «Молодєжня политика: опыт, проблемы, перспективы» [5].

Одним з найгрунтовніших публікацій, присвячених ретроспективі сучасного молодіжного руху, починаючи з кінця 1970-х років, зокрема його структуризації, є колективна монографія В. Кулика, Т. Голобуцької та О. Голобуцького [15]. Проектом, розробленим Центром досліджень проблем громадянського суспільства, передбачається вивчення реального стану речей у молодіжному середовищі. Тому предметом дослідження є не лише молодіжні організації, а й неформальні молодіжні ініціативи, наприклад, молодіжні субкультури тощо, які зазвичай залишаються поза увагою науковців.

В. Головенько, аналізуючи 15-річний період розвитку молодіжного руху в сучасній Україні, характеризує його як появу громадських структур, які діяли раніше напівлегально і носили назву неформальних об'єднань [6]. Вони діяли або напівлегально, або ж під контролем комсомолу, однак були досить масовими. Неформальні організації диференціювалися за понад 200 напрямками. Вони займалися проблемами формування політичної культури молоді, пробудження національної свідомості. В. Головенько аналізує також як напрям неформальної молодіжної ініціативи «молодіжну субкультуру» — «андеграунд». Автор поділяє її на дві групи: 1) традиційні — ті, що існували ще кілька десятиліть тому — хіпі, панки, байкери, рокобілі, бітломани; 2) новітні — ті, що виникли в 1990-х роках — толкієністи, уніформісти, брейкери, рейвери [6, с. 27].

Л. Купець докладно проаналізував історію формування сучасного українського неформального руху, представленого «гіпі», «готами» та «вампірами», у контексті історії його виникнення у світі, світоглядні та ціннісні засади діяльності цих молодіжних напрямів [13]. Розкрито причини появи їх в українському молодіжному середовищі, особливої популяризації протягом останніх десяти років.

Аналізові молодіжної культури крізь призму приналежності до культурних форм присвячена публікація А. Денисюк та Ю. Середи [8]. Йдеться про дослідження, започатковане колективом науковців та студентів соціологічного факультету ХНУ ім. В.Н. Каразіна, у контексті якого і написана згадана вище стаття. А. Денисюк та Ю. Середи дослідили дві культурні форми, що найбільш розповсюджені серед студентства — байкери та етнографи. Розглянуто їхні цінності, організаційну структуру таких молодіжних формацій, спосіб життя.

Окремі проблеми молоді у сучасному суспільстві розглянуто М. Шевчук [23]. Так, нею проаналізовано історію становлення неформального руху в світі, зокрема реперів, енергетів, хіпі, панків, рокерів, скінхедів, причини їх виникнення. Публікація дає змогу зрозуміти причини популяризації цих напрямів у середовищі сучасної української молоді.

Сучасний український дослідник молодіжної проблематики О. Бойко у ґрунтовній розвідці, присвяченій політичному протистоянню літа 1989 — початку 1990 рр., характеризує жовтень 1989 р. як початок бурхливих подій, пов'язаних з проведенням санкціонованих і несанкціонованих мітингів представників неформальних об'єднань у Тернополі та Львові [2]. Описуючи масовий захід молодих неформалів у Львові, О. Бойко називає його дійством, що символізувало поневолення Західної України Радянським Союзом. Тоді лідер СНМУ закликав молодь вступати в ряди неформальних об'єднань та боротися за вільну Україну [2, с. 54]. Ще одне дійство з політичним підтекстом у Львові провело неформальне об'єднання «Друзі Лева» з проголошенням гасел «Волю Україні!» «Воля!» «Слава Україні!».

Загальним тенденціям історії молодіжного неформального руху в Україні присвячена ще одна наукова публікація цього ж дослідника, в якій він стверджує, що саме так званих неформалів в Україні потрібно вважати витоками сучасного молодіжного руху [3]. На його думку, саме час формування різних за уподобаннями, інтересами, віковими показниками самодіяльних груп, об'єднань, коли молодь почала диференціюватися, розуміти свою роль, призначення в суспільстві можна вважати початком становлення руху. О. Бойко звертає увагу на тенденцію

трансформування неформальних об'єднань у впливові чинники, що на зламі 80-х–90-х років викликало і диференційований підхід до них – від викривальницької, частіше дискредитуючого характеру пропаганди, до заходів силового тиску на неформалів [3, с. 55].

Дослідниця М. Молчанова у статті, присвяченій розвитку молодіжного руху на Донеччині, проаналізувала специфіку виникнення та діяльності там «неформальних об'єднань» [17]. Підґрунтям для формування самодіяльних об'єднань, на її думку, став широкий спектр інтересів та потреб – музика, політика, екологія, колекціонування тощо. Крім різниці в уподобаннях, суттєвими були і вікові відмінності: якщо серед музичних неформалів переважала молодь віком 14–20 років, то серед політичних – особи 25–40 років. Серед характерних рис неформального руху авторка виділяє такі: 1) стихійність виникнення; 2) об'єднання на основі спільних інтересів та особистих стосунків; 3) відсутність на початковому етапі чіткої регламентації роботи; 4) консолідація на основі демократичних засад; 5) значний рівень самостійності та незалежності від державних структур та ін.

А. Карабиньош опублікувала кілька статей, присвячених молодіжній тематиці [10, 11]. Зокрема, в одній з них вона аналізує становище неформального руху на зламі ХХ–ХХІ ст., його проблеми, цінності, процеси внутрішньої та організаційної диференціації [10, с. 20]. Серед неформалів дослідниця виділяє окрему підгрупу – «напівформалів» – «громадські організації, які не мають ніякого стосунку до політики, і не надто далекі від багатьох груп тих самих неформалів» [Там само]. До неформалів вона відносить хіпі, толкієністів, шанувальників «фентезі», релігійно-містичні елементи, панки, байкери, хакерів, – «це всі ті, – зауважує А. Карабиньош, – кому нецікаво ділити державні гроші, брати участь у змаганні «хто вище стрибне» і говорити розумні слова у камеру» [Там само].

С. Савченко виокремлює методологічні аспекти вивченості руху «неформалів» [21]. Так, серед них він називає такі: 1) визнання легітимності молодіжного неформалітету; 2) правильне визначення причин виникнення молодіжних груп; 3) ефективне застосування психолого-педагогічного інструментарію для проведення ювенологічних досліджень; 4) визначення головних концептуально-теоретичних положень, що торкаються сучасного молодіжного руху тощо.

У самому неформальному середовищі, як зазначають багато дослідників, спостерігаються багато тенденцій – від позитивних до різко негативних, що відповідно дає підстави для диференціації цього явища. Так, О. Проценко в основу цієї диференціації ставить моральні засади, ідеали, етичні принципи, які сповідуються або ігноруються цими організаціями [20]. Автор вводить термін «антиетикетна» спрямованість у молодіжній субкультурі, що використовується як через недостатній рівень виховання, так і через бажання заявити про свої проблеми, оголосити про незгоду відкритим протестом.

А. Обарчук проаналізував природу культовому екстатичного стану, глибину вкоріненості такого типу практик в українському молодіжному середовищі [18]. Зокрема йдеться про рух «толкієністів» – рух прихильників англійського письменника Джона Толкієна, який є досить популярним серед української молоді. На думку автора, схильність молодих людей до екстатичних станів має глибокі соціальні, психологічні та духовні причини. Так, сучасний стан розвитку українського суспільства, культури, економіки, стверджує дослідниця, не дає належних умов для вироблення достатньої кількості ендорфінів, а їхня недостатність виявляється у стресах, хронічній втомі, високому рівні самогубств [18, с. 105].

За статистичними даними, станом на 2003 р. лише 2% української молоді перебувають в офіційно зареєстрованих молодіжних організаціях, натомість понад 25% знайшли своє місце у неформальних угрупованнях [19]. Стаття О. Паламарюк містить ґрунтовні коментарі провідних науковців, що займаються молодіжною проблематикою і, зокрема субкультурними явищами в житті суспільства. Так, О. Губенко одним з домінуючих мотивів утворення молодіжних угруповань, штучних ізольованих субкультур, вбачає у психологічній особливості розвитку особистості. З розвитком поп-культури, стверджує він, буквально на очах змінюються культурно-світоглядні і духовно-психологічні пріоритети молодої людини. Так, серед головних причин популяризації «неформалітету» він називає: 1) потребу ідентифікації з групою, що призводить до пошуку штучних форм відокремлення своєї групи від світу; 2) потребу в самоствердженні через

отримання певного статусу в своїй групі; 3) незадоволену потребу в активації [19]. І. Чудовська-Кандиба, порівнюючи молодіжні субкультурні явища кінця ХХ – початку ХХІ ст., вказує на їх подібність лише за формою, але не за змістом та мотивацією. Однак, є те, що об'єднує західну та українську субкультури – проблема відчуження і самотності, спустошеності.

Є. Борінштейн спробував визначити функції, які виконує молодіжна субкультура у суспільстві: 1) комунікативну, що забезпечує спілкування всередині групи; 2) компенсаторну, яка дозволяє забезпечити відповідний рівень самооцінки члена угруповання; 3) охоронну, спрямовану на підтримку рівня ідентичності і захист своєї специфічності; 4) солідаристську, яка забезпечує соціальну підтримку членів групи [4].

Таким чином, молодіжна неформальна ініціатива стала об'єктом досліджень ще у перші роки зародження цього руху. Однак питання розробки цілісного комплексного підходу до цієї проблематики залишається актуальним. Також потребує докладного опрацювання і джерельна база неформалітету.

Література

1. Астахова Е. Становление многопартийности в СССР: некоторые аспекты. – Харьков, 1991. – С. 19.
2. Бойко О. Політичне протистояння офіційної влади та опозиції в Україні: основні прояви, характерні риси та особливості (літо 1989 р. – лютий 1990 р.) // Людина і політика. – 2003. – № 2. – С. 57-58.
3. Бойко О. Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 44-57.
4. Борінштейн Є. Природа субкультурного феномену в сучасних трансформаційних умовах України // Грані. – 2004. – № 1. – С. 100.
5. Вентка Р. Современные студенческие организации в вузах Украины / Молодёжная политика: опыт, проблемы, перспективы: Мат. междунар. науч.-практ. конф. [«Молодёжная политика: опыт, проблемы, перспективы»], (Киев, 26-27 ноября 1991 г.) [В 2-х ч.] / Укр. Научно-исследовательский институт проблем молодёжи. – Киев, 1992. – Ч. 2. – С. 19-22.
6. Головенько В. Проблеми розвитку українського молодіжного руху на сучасному етапі //Український соціум. – 2002. – № 1. – С. 24-30.
7. Головенько В., Корнієвський О. Український молодіжний рух: історія та сьогодення. – К., 1994. – С. 72.
8. Денисюк А., Серета Ю. Молодь у культурних формах // Актуальні питання культурології: Альманах наукового товариства «Афіна» «Молодь і проблеми входження України у світовий культурний простір»: Матер. І Всеукр. студ. наук.-практ. конф., Рівне, 15-17 листоп. 2005 р. – Вип. 4. – Рівне: РДГУ, 2006. – С. 27-30.
9. Информационный бюллетень ЦК ВЛКСМ. – 1987. – № 5. – С. 12.
10. Карабиньш А. Зелений прапор Енді Воргола. Що об'єднує українську молодь? // Політика і культура. – 2000. – № 43. – С. 20-22.
11. Карабиньш А. «Наша акція не була антиурядовою»: представники бунтівних молодіжних організацій, здається, знайшли спільну мову з урядом // Політика і культура. – 2006. – № 43. – С. 23-24.
12. Козлов А.А. Проблемы развития самостоятельной активности // Молодёжная культура: проблемы и перспективы развития: Материалы Всероссийской научно-методической конференции «Актуальные проблемы современной молодёжной культуры», 9-10 февраля 1990 г. – Горький, 1990. – С.18–26.
13. Купець Л. Молодіжні субкультури: гіпі, готи, вампіри // Актуальні питання культурології: Альманах наукового товариства «Афіна» «Молодь і проблеми входження України у світовий культурний простір»: Матер. І Всеукр. студ. наук.-практ. конф., Рівне, 15–17 листопада 2005 р. – Вип. 4. – Рівне: РДГУ, 2006. – С. 88-92.
14. Кухтевич Т., Добрынин В. Молодёжная культура: проблемы и противоречия // Молодёжная культура: проблемы и перспективы развития: Матер. Всерос. науч.-метод. конфер. «Актуальные проблемы современной молодёжной культуры», 9–10 февраля 1990 г. – Горький, 1990. – С. 4–12.
15. Молода Україна: сучасний організований молодіжний рух та неформальна ініціатива: Дослідження /В. Кулик, Т. Голобуцька, О. Голобуцький. – К.: Центр дослідження проблем громадянського суспільства, 2000. – 460 с.
16. Молодёжь Украины: ожидания, ориентации, поведение /Институт социологии АНУ. – К.: Наук. думка, 1993. – 157 с.
17. Молчанова М.В. Суспільно-політичне життя Донеччини (кінець 80-х – 90-і роки ХХ ст.).
18. Обарчук А. Екстатичний елемент як характерна складова культових дійств // Актуальні питання культурології: Альманах наукового товариства «Афіна» «Молодь і проблеми входження України у світовий культурний простір»: Матер. І Всеукр. студ. наук.-практ. конф., Рівне, 15–17 листопада 2005 р. – Вип. 4. – Рівне: РДГУ, 2006. – С. 103-106.
19. Паламарюк О. Вболівальники субкультур. Неформальні групи як втеча від реального життя? //День. – 2003. – 29 серп.

20. Проценко О. Анти етикетні дії та інвективи в молодіжній субкультурі // Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології і методики: Матер. наук.-практ. конф., Київ, 11–13 жовтня 1995 р. – К.: Вид-во А.Л.Д., 1996. – С. 151–154.
21. Савченко С. До питання про вивчення молодіжного неформалітету // Вивчення молоді на сучасному етапі: питання методології і методики: Матер. наук.-практ. конф., Київ, 11–13 жовтня, 1995 р. – К.: Вид-во А.Л.Д., 1996. – С. 140–142.
22. Трегубов Б. Основные тенденции развития самостоятельных общественно-политических объединений молодежи // Молодёжная культура: проблемы и перспективы развития: Материалы Всероссийской научно-методической конференции «Актуальные проблемы современной молодёжной культуры», 9–10 февраля 1990 г. – Горький, 1990. – С. 12–18.
23. Шевчук М. Проблеми молоді в сучасному суспільстві // Актуальні питання культурології: Альманах наукового товариства «Афіна» «Молодь і проблеми входження України у світовий культурний простір»: Матер. I Всеукр. студ. наук.-практ. конф., Рівне, 15–17 листопада 2005 р. – Вип. 4. – Рівне: РДГУ, 2006. – С. 52–54.
24. Щепанская Т. Символика молодёжной субкультуры. Опыт этнографического исследования системы 1986–1989 гг. – СПб., 1993.

Бровар О.В.,

*канд. істор. наук, доцент, докторант кафедри історії України
Донецького національного університету*

*Нормативно-правові основи здійснення державного нагляду і
громадського контролю за додержанням законодавства
з охорони праці на вугільних підприємствах Донбасу:
1943–1964 рр.*

В статті на основі нормативно-правових документів розглядається діяльність державних установ та професійних союзів у сфері контролю за реалізацією законодавства по охороні праці на вугільних шахтах Донбасу в 40–60-х роках ХХ ст.

On the basis of the statutory normative-lawful documents the activity of state institutions and trade-unions in the sphere of controlling the realization of legislative measures on labour protection at Donbass coal mines in 40–60-s of the XX century are examined in the article.

Ключові слова: охорона праці, законодавство, професійні спілки, вугільні підприємства.

Під час розбудови державності України, утвердження у суспільній свідомості гуманістичних цінностей гостро постає питання налагодження якісного контролю з боку органів державної влади та профспілок за дотриманням на виробництві законодавства з охорони праці та техніки безпеки. Виробничі аварії, недотримання технічних норм на шахтах Донбасу призводить до великої кількості смертельних випадків та високого травматизму серед шахтарів. Застаріла матеріально-технічна база, відсутність державних асигнувань на проведення комплексу заходів з комплексних ремонтів кріплень та лав, висока загазованість, відсутність належної санітарно-епідеміологічної безпеки – ось умови, в яких працюють українські гірники. Наразі, коли гостро постає питання дотримання власниками копалень законодавства з охорони праці, слід було б звернутися до радянського законодавства з охорони праці, дослідити історію здійснення державного нагляду і громадського контролю за додержанням законодавства з охорони праці на вугільних підприємствах Донбасу у 40–60-і роки ХХ ст.

Існує багато фундаментальних праць, присвячених історії вугільної галузі промисловості України, але немає жодної, яка б надавала інформацію про стан техніки безпеки на вугільних шахтах, розкривала б історію формування системи заходів з безпеки праці гірників. Тому метою нашої публікації є висвітлення цієї проблеми на основі аналізу тогочасного законодавства та існуючих архівних документів.

До 1933 р. державний контроль за виконанням законодавства з охорони та безпеки праці здійснювала інспекція праці Народного комісаріату праці СРСР, який і видавав загальні та спеціальні правила з охорони праці та техніки безпеки. Потім функції Наркомпраці були передані ВЦРПС, які і здійснювали разом з державними органами нагляд і контроль у галузі охорони праці на вугільних шахтах Української РСР у 40–60-х роках ХХ ст.

Загальний нагляд за додержанням законодавства з охорони праці, і за виконанням законів про працю, правил і норм з техніки безпеки і виробничої санітарії покладалася на органи прокуратури. Контроль за проведенням заходів по оздоровленню умов праці здійснювало і галузеве міністерство та Державний комітет Ради Міністрів СРСР у питаннях праці і заробітної плати. В Україні нагляд за безпечним веденням робіт гірничо-видобувної галузі покладалось на Державну гірничотехнічну інспекцію, яка здійснювала контроль за видобутком вугілля та правильним використанням надр.

Загальну і методологічну роботу за діяльністю Державної гірничотехнічної інспекції здійснював Комітет з нагляду за безпечним проведенням робіт у промисловості і гірничому

нагляді при Раді Міністрів СРСР. Він мав розробляти відповідну нормативну базу щодо правил техніки безпеки копалень.

Виконання правил і норм щодо створення сприятливих санітарно-гігієнічних умов праці контролювала Всесоюзна державна санітарна інспекція та Санітарно-протиепідемічна служба Міністерства охорони здоров'я СРСР.

Крім того, загальні та спеціальні правила з техніки безпеки і виробничої санітарії зобов'язували адміністрацію вугільної шахти постійно піклуватися про стан охорони праці робітників і службовців.

Відповідальними за стан охорони праці у цілому на шахті радянське законодавство визначало насамперед директора і головного інженера. На дільницях і у гірських виробітках за техніку безпеки відповідали начальники, майстри, виконавці робіт, головні механіки.

Оперативне керівництво з організації охорони праці покладалось на головного інженера шахти. Йому підлягали інженери з техніки безпеки (на великих вугільних копальнях – групи або відділи), які здійснювали безпосередній контроль і нагляд за діяльністю адміністративно-технічного персоналу в галузі охорони праці [1, с. 8].

Особлива роль у здійсненні контролю за станом охорони праці і взагалі за додержанням законодавства про працю на вугільних підприємствах відводилась профспілкам.

На початку розглянутого періоду з правового регулювання трудових відносин усуваються обмеження, введені у зв'язку з воєнним часом. Вже з 1943 р. профорганізації запровадили практику укладання договорів з питань охорони праці між фабрично-заводськими комітетами й адміністрацією підприємств. Разом з відповідними відділами наркоматів розроблені додаткові положення та інструкції про організацію вентиляційного господарства на шахтах, планово-профілактичний ремонт механічного обладнання та ін. ВЦРПС та ЦК профспілок тих галузей, яких використовувалися новітні технології виробництва боєприпасів та зброї, підготували додаткові списки професій, пов'язаних зі шкідливими умовами праці. Для них встановлювався скорочений робочий день. Ще за роки війни заходи, спрямовані на вдосконалення системи виробництва й організації праці, дозволили перевести провідні шахти на 8-годинний робочий день [2, с. 216].

Професійні спілки стежили за дотриманням нормативів, які регламентували працю жінок і підлітків. У березні 1944 р. постановою РНК СРСР для підлітків до 16 років встановлювався гарантований день відпочинку щотижня та чергова відпустка тривалістю 12 робочих днів. Прийняті документи створювали правовий фундамент для діяльності профорганізацій у сфері охорони праці.

Вже з 1 липня 1945 р. постановою РНК СРСР від 21 червня 1945 р. «Про переведення робітників, інженерно-технічних працівників на нормальний робочий день» та указом Президії Верховної Ради СРСР «Про відновлення з 1 липня 1945 р. чергових і додаткових відпусток» відновлюються чергові та додаткові відпустки, розпочинається видача грошової компенсації трудящим за відпустки, які не були використані у війну. Скасовувалися щоденні понаднормові роботи. Держава відмовилася від трудових мобілізацій та трудової повинності. У 1945–1952 рр. розвиваються трудові гарантії. Постановою Секретаріату ВЦРПС від 21 липня 1947 р. зобов'язались ФЗМК установити суворий контроль за додержанням адміністрацією підприємств і установ чинного законодавства про робочий час, час відпусток, про роботу жінок і підлітків; вимагала від ФЗМК більшої обачливості при дачі дозволу на понадурочні роботи, проведення яких допускалося законом; пропонувала обкомам профспілок перевіряти, чи була необхідність у проведенні понадурочних робіт, і вживати заходів до усунення причин, які викликали цю необхідність. Постановою також зобов'язувались фабзавкоми не допускати понадурочних робіт підлітків, вагітних жінок (з п'ятого місяця вагітності), матерів, які годують дітей, а також осіб, хворих на відкриту форму туберкульозу [3, с.390].

Згідно із затвердженим на XI з'їзді профспілок статуту основним завданням профспілкових організацій передбачались основні завдання щодо охорони праці. Профспілки мали повноваження щодо участі у розробці законів і постанов з питань охорони праці, зокрема техніки безпеки та виробничої санітарії. Профспілки мали право вимагати від господарських органів безумовного

виконання заходів щодо подальшої механізації важких і трудомістких робіт, впроваджувати більш удосконалені технології, створення нормальних умов роботи для всіх працюючих гірників. Крім того, профспілкові організації отримували можливість брати участь в укладенні з адміністраціями підприємств колективних договорів, а також здійснювати контроль за їх виконанням [4, с.6].

Окремим аспектом у роботі профспілкових органів з покращення умов праці та техніки безпеки у зазначений період була їх участь від імені трудових колективів копалень укладення колективних договорів. Дана кампанія організовувалась партійними органами з 1947 р. і слугувала засобом з формування серед шахтарів позитивного ставлення до влади та її заходів з покращення умов праці. Питання організації кампанії укладення колективних договорів покладалась на обкоми партії. У березні 1947 р. бюро Сталінського обкому партії оголосило договірну кампанію серед шахтарів Донбасу [5, с.17].

У договорах в обов'язковому порядку адміністрація підприємств брала на себе зобов'язання перед трудовим колективом виділяти кошти на організацію належних виробничо-побутових умов праці шахтарів. Обов'язковим пунктом типових договорів було щорічне звітування адміністрації перед трудовим колективом за виконанні протягом року зобов'язання. Про розмах договірної кампанії свідчить лише один факт. У 1952 р. при обговоренні проектів колективних договорів робітниками Донецької області було внесено 17 тис. пропозицій з покращення роботи адміністрації підприємств та діяльності підприємств [6, с.131].

Державний нагляд і громадський контроль за охороною праці у гірничо-вугільній промисловості України здійснювали профспілкові організації починаючи від ВЦРПС і закінчуючи фабзавмісцевками, цеховими комітетами та профгрупами. З цією метою у ВЦРПС, рада профспілок, центральних і обласних комітетах профспілок створювались спеціальні відділи з охорони праці, а при шахтарських та цехових комітетах – комісії з охорони праці. У радах і обкомах профспілок та фабзавмісцевках діяли оперативні групи з контролю за дотриманням законодавства з охорони праці [7].

На профспілкові організації покладалися додаткові обов'язки по здійсненню контролю за дотриманням встановленої законом тривалості робочого дня, наданням працюючим обідніх перерв, вихідних днів, по боротьбі з незаконними понаднормовими роботами на підприємствах, переведених на нормальний робочий день. Крім того, центральні, обласні, місцеві профорганізації мали брати участь у складанні графіків відпусток, їх затвердженні, наглядати за дотриманням їх черговості, особливо для вагітних жінок, підлітків та інвалідів війни.

Державний нагляд за додержанням законодавства про охорону праці на вугільних копальнях профспілки здійснювали через своїх службових осіб – технічних інспекторів, а також правових інспекторів (які діяли при Донецькій обласній раді профспілок). Технічним інспектором міг бути лише працівник з вищою або середньою технічною освітою за напрямом вуглевидобування. На посаду інспектора призначав пленум Центрального комітету профспілки. Головним завданням технічного інспектора був нагляд за безпечністю робіт на конкретній шахті чи шахтоуправлінні.

Згідно з положенням «Про технічного інспектора ради профспілок», він мав право безперешкодно у будь-який час відвідувати копальню і вимагати від адміністрації потрібні йому матеріали, документи, довідки з питань, що стосувалися охорони праці шахтарів. Він також міг давати обов'язкові для адміністрації і окремих, службових осіб розпорядження про усунення в певні строки виявлених порушень законодавства про охорону праці. Якщо технічний інспектор встановлював, що виконання робіт при наявних на даній ділянці умовах може призвести до каліцтва або захворювання робітників, він міг припинити роботу і у разі потреби опломбувати (опечатати) відповідні машини та приміщення. Технічний інспектор міг виступати перед президією ради профспілок з питанням про припинення роботи окремих лав і вугільних шахт, у разі виявлення фактів порушення там правил техніки безпеки та виробничої санітарії. Йому також надавалося право притягати службових осіб, винних у порушенні законів про охорону праці, до адміністративної відповідальності, накладаючи на них штраф чи ставлячи питання про відсторонення винних від роботи і накладення на них дисциплінарних стягнень. У випадках серйозних порушень інспектор міг передати матеріали про порушників слідчим органам [8].

Крім того, інспектор обов'язково включався до складу комісії по прийманню новоспрудженої або реконструйованої шахти чи окремих лав, ділянок. У роботі комісії брали участь також представники фабзавмісцевкому та державної санітарної інспекції. Органи санітарного нагляду брали участь і у затвердженні типових та індивідуальних проектів нових вугільних шахт. Зазначені проекти затверджував Держгіртехнагляд республіки.

Згідно із законодавством про працю технічний інспектор контролював і хід будівництва та монтаж нової копальні, щодо забезпечення своєчасного і якісного виконання робіт з техніки безпеки та виробничій санітарії. Технічний інспектор санкціонував введення в експлуатацію нових об'єктів.

Функції державного нагляду в галузі охорони праці виконували також позаштатні технічні інспектори, що працювали на громадських засадах. На початку 1944 р. президія ВЦРПС затвердила положення про громадського інспектора з охорони праці [9]. До його компетенції належав нагляд за дотриманням законодавства про працю, правил та інструкцій з техніки безпеки, промислової санітарії та здійснення заходів щодо попередження нещасних випадків на виробництві. У місцевих профорганізаціях створювалися комісії охорони праці, до яких залучалися кращі виробничники. Восени 1944 р. за вказівкою ВЦРПС завкоми провели звіти про роботу активу з охорони праці. Наприкінці війни на підприємствах країни працювали близько 500 тис. членів комісій охорони праці [10, с.519].

У листопаді 1944 р. ВЦРПС керував роботою 23 технічних та 4363 громадських інспекторів, а у комісіях з охорони праці налічувалося 2075 активістів. Протягом десяти місяців 1944 р. працівниками спілки проведено 807 інструктажів і нарад з техніки безпеки. Завдяки заходам профспілкових організацій та адміністрацій на шахтах комбінату «Сталінвугілля» вдалося вдвічі зменшити травматизм і кількість смертних випадків, на шахті № 20 «Гуковвугілля» – на 15,2 % кількість нещасних випадків і на 58 % – час простоїв, причиною яких були аварії [11, с. 212].

За дотриманням чинного законодавства на виробництві мали пильнувати місцеві профспілкові осередки. На копальнях Донбасу створювалися комісії з охорони праці, в яких працювали громадські інспектори. Вже за кілька повоєнних років їх кількість досягла 45 тис. осіб. Основною формою роботи інспекторів було проведення зборів профактиву, організація постійно діючих семінарів з техніки безпеки, організація конкурсів на кращу бригаду.

На початку 50-х років на кожній вугільній шахті Донбасу вводилась посада громадського інспектора з охорони праці [12, с.3]. До виконання обов'язків позаштатних технічних інспекторів залучалися інженерно-технічні працівники та кваліфіковані шахтарі. Вони затверджувалися президією ради профспілок і користувалися всіма правами штатних технічних інспекторів, за винятком права накладати грошові штрафи на службових осіб, винних у порушенні законодавства про охорону праці.

У своїй повсякденній роботі технічна інспекція спиралася на допомогу первинних профспілкових організацій та їх активістів.

Безпосередньо на шахтах постійний громадський контроль за додержанням законодавства про працю, правил і норм з техніки безпеки та виробничої санітарії здійснювали фабзавмісцевкоми. Вони були наділені правами щодо державного нагляду в галузі охорони праці.

Права і обов'язки фабзавмісцевкомів щодо нагляду і контролю за охороною праці визначалось Положенням про права фабзавмісцевкомів, яке було затверджене Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 липня 1958 р. [13, с. 155]. Фабзавмісцевкоми розглядали плани заходів з техніки безпеки, укладали з адміністрацією колективні договори та особливі угоди з питань охорони праці, здійснювали запобіжний контроль за діями адміністрації з лінії охорони праці, давали дозвіл у виняткових випадках на провадження надурочних робіт, погоджували питання прийому на роботу осіб віком від 15 до 16 років, санкціонували звільнення працівників з ініціативи адміністрації, а також проводили повсякденний контроль за додержанням трудового законодавства. Ці права фабзавмісцевкоми здійснювали через свої комісії та громадських інспекторів з охорони праці і за допомогою профспілкового активу.

Комісії з охорони праці створювалися при фабзавмісцевкомах і цехових комітетах профспілок і знаходились під їх контролем. До участі в них залучалися передовики виробництва,

інженерно-технічні працівники, громадські інспектори з охорони праці. Кількість членів таких комісій залежало від місцевих умов, обсягу роботи шахти тощо. В середньому на вугільній шахті від 3 до 21 особи на чолі з членом цехкому. Голова комісії з охорони праці одночасно був і старшим громадським інспектором з охорони праці.

Для реалізації повноважень ця комісія користувалася правом у будь-який час проводити обслідування лав і робочих місць, побутових приміщень, ознайомлюватися з документами, що стосувалися питань охорони праці. Зауваження і пропозиції комісія передавала для виконання адміністрації шахтоуправління.

Комісії з охорони праці спиралися в своїй роботі на громадських інспекторів, які обиралися в кожній профгрупі терміном на один рік. Головним завданням громадських інспекторів був контроль за втіленням у життя законодавства про працю.

Громадський інспектор виконував свої обов'язки у неробочий час: він стежив за справністю лав, верстатів, захисних огорож, своєчасною видачею спецодягу.

Громадські інспектори з охорони праці мали право в межах шахти відвідувати у будь-який час лаву, відділи, а також приміщення побутового обслуговування. Вони мали можливість вимагати від адміністрації пояснень, документів та інших даних, що стосувалися охорони праці. У разі невиконання майстром чи бригадиром вимог громадського інспектора останній повідомляв про це старшого шахтного інспектора. Громадський інспектор мав також право через технічного інспектора або за попередньою домовленістю з ним давати обов'язкові для адміністрації розпорядження про усунення порушень правил про охорону праці.

Отже, протягом 50-х років у радянському трудовому законодавстві поступово проходили процеси з формування нормативно-правових актів у напрямі покращення умов праці шахтарів. Особливе місце у процесі модернізації трудового законодавства відігравали нові положення з безпеки праці. Зміни мали на меті покращити умови праці всіх категорій шахтарів.

Покращення правового регулювання умов праці шахтарів розглядалось партійними та державними органами з точки зору посилення за допомогою правових норм впливу на збільшення продуктивності праці шахтарів, модернізації виробничих процесів та більш раціонального використання трудових ресурсів на підприємствах вугільної галузі.

Література

1. Лапай О. Радянське законодавство про охорону праці. – К.: Вид-во політичної літератури, 1965.
2. Головка М.Л., Лисенко О.С. Профспілки України в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.: Нав. посіб. – К.: АПСВ ФПУ, 2002.
3. Історія держави і права України: Підруч. – У 2-х т. / За ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – Т. 2.
4. Дуванов Г.С. Работа комиссий и общественных инспекторов по охране труда. – М.: Профиздат, 1954.
5. Социальный щит. Профсоюзы Донбасса. Этапы пройденного. Путь в будущее. Донецк: ООО «Агентство мультипресс», 2000.
6. История рабочих Донбасса. – Донецк: «Донбас». – Т.2. – 1986.
7. Положення про комісії з охорони праці фабричного, заводського, місцевого (цехового) комітету. Затверджене Президією ВЦРПС 8 лютого 1951 р.
8. Положення про технічного інспектора Центрального комітету профспілки, затверджене Президією ВЦРПС 21 січня 1944 р.
9. Положення про громадського інспектора з охорони праці. Затверджене Президією ВЦРПС 21 січня 1944 р.
10. Головка М.Л., Лисенко О.С. Вказ. праця.
11. Митрофанова А.В. Рабочий класс СССР в Великой Отечественной войне. – М., 1984.
12. Охрана труда и социальное страхование. – 1963. – №1.
13. Справочник профсоюзного работника. – М.: Профиздат, 1962.

Гордійчук О.В.,

*аспірант кафедри української історії та етнополітики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Бібліотеки, книжкові склади та магазини Київського товариства грамотності: 1882 – 1908 рр.

В статті освещается проблема основания и функционирования бесплатных библиотек-читален Киевского общества грамотности, раскрываются принципы деятельности книжных складов и магазинов открытых на средства организации.

The problem of free library foundation and its functioning in Kyiv society of literacy was enlightened in the article. The principles of book storehouses and shop activity, started on the money of the society, were revealed.

Ключові слова: Київське товариство грамотності, бібліотеки-читальні, книжкові склади, книжкові магазини, бібліотечна комісія, розсилання книг, каталоги.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в Україні діяла значна кількість різноманітних товариств, які ставили собі за мету поширення початкової освіти серед населення (Харківське товариство грамотності, Одеське слов'янське товариство, «Просвіти» та ін.). Серед них можна виділити Київське товариство грамотності, діяльність якого була відома поза межами України й поширювалася на територію Правобережної України. Поряд із заснуванням недільних шкіл помітне місце у діяльності організації посідає відкриття бібліотек, книжкових складів та магазинів.

Досліджувана нами проблема знайшла своє висвітлення в статті А. Калениченко та Н. Калениченко. Характеризуючи діяльність Київського товариства грамотності, висвітлюються питання відкриття та функціонування бібліотек, заснування книжкових складів та магазинів [12]. Також деякі питання діяльності Товариства у справі відкриття бібліотек розкриваються у монографії Л. Д. Березівської «Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX – поч. XX ст.)» [1].

Метою дослідження є розкриття проблеми заснування та функціонування бібліотек, книжкових складів та магазинів Київського товариства грамотності, діяльність бібліотечної комісії Товариства.

До тисячоріччя від дня смерті Святого Мефодія було прийнято рішення про відкриття 30 бібліотек у Київській, Подільській та Волинській губерніях. Ця ідея була підтримана попечителем Київського учбового округу С.К. Голубцовим та Єпархіальним керівництвом. Тому Правління товариства розробило проект про сільські Кирило-Мефодіївські бібліотеки. Відповідно до цього проекту бібліотеки засновувались при церковних попечительствах, братствах, волосних правліннях і церковно-приходських училищах Міністерства народної освіти. Причому, в одному з параграфів проекту наголошувалось, що ініціатива відкриття бібліотек повинна йти від місцевого населення. У своїй діяльності бібліотеки підпорядковуються місцевій волосній або повітовій владі. Відповідно Київському товариству грамотності відводилась роль надання книг, їх розсилання, а також формуванню списків книг, які можна залучати до бібліотек. Книги надавались безкоштовно або за невелику плату [4, с.39]. Разом з тим у статуті сільських Кирило-Мефодіївських бібліотек зазначалось, що книги можуть надаватись і в кредит, але необхідно було сплатити 20% вартості книг відразу при замовленні, 20% при отриманні й по 5% протягом року. На засновників покладалась відповідальність за бібліотеки, а також вони призначали завідувача бібліотекою, бібліотекаря і встановлювали плату за користування книгами, але не більше 10 коп. на місяць. Причому, кошти, отримані від користування бібліотеками, повинні були йти на подальший їх розвиток [14, Арк. 1].

Результатом такої діяльності було відкриття в деяких населених пунктах (м. Лисянка, Звенигородського повіту Київської губернії, м. Лучинець та Городок Кам'янець-Подільської губернії)

бібліотек. Так, Могилівський повітовий справник повідомляв подільського губернатора про те, що у м. Лучинець у будинку Лашкевича розміщується сільська Кирило-Мефодіївська бібліотека, завідування якою взяв на себе вчитель місцевого народного училища [14, Арк. 1].

Так, започаткована справа по заснуванню бібліотек Київським товариством грамотності розпочата ще у 80-х роках знайшла своє продовження і після відновлення діяльності у 1894 р. Разом з відкриттям бібліотек відбувалось і заснування книжкових складів, було відкрито один центральний склад у Києві.

Важливим етапом у розвитку бібліотечної справи стало відкриття в Києві першої безплатної бібліотеки-читальні. Зокрема, 11 березня 1896 р. обрано комісію, до якої увійшли А.А. Белелюбський, К.Т. Василенко, Н.Д. Мукалов та Д.П. Ізвеків. На засіданнях комісії було вирішено відкрити у Києві безплатну народну бібліотеку-читальню, книжковий склад та зібрання посібників з матеріалів, що стосуються народної освіти. Після напрацювань комісія подала на розгляд Загальних зборів, які відбулись 7 квітня 1896 р., статут бібліотеки і положення щодо збирання посібників [5, с.8].

У першому параграфі статуту народної бібліотеки-читальні проголошувалось, що: «Бібліотека-читальня Київського товариства грамотності відкривається в приміщенні товариства і має своєю ціллю надати усім читачам м. Києва безкоштовне користування книгами і періодичними виданнями для читання дома, а також у приміщенні читальні» [13, с. 11].

У подальшому проект бібліотеки-читальні та її статут 28 квітня того самого року було передано для розгляду в Київське губернаторство, але дозвіл отримано лише 27 жовтня 1896 р. Відразу ж після отримання дозволу розпочалась підготовка до відкриття, зокрема затверджено каталог книг, які дозволялось використовувати у бібліотеці-читальні. А офіційне відкриття бібліотеки-читальні відбулось 6 грудня 1896 р. Загалом на 1 січня 1897 р. фонди бібліотеки нараховували 818 томів, у тому числі 46 томів періодичних видань (11 назв), крім того, 16 географічних карти і два портрети. Вартість усього оцінюється в 606 крб. 60 коп. [5, с.9].

У 1896 р. подано також прохання до Київського губернатора про відкриття книжкових складів у Києві й Обухові. Дозвіл отримано 19 червня 1896 р., після чого розпочався збір посібників, книг, періодичних видань для книжкових складів. Метою їх створення стало поширення серед населення найкращих творів художньої і науково-популярної літератури, яка була найбільш доступна за змістом і ціною [13, с.19]. Відповідальним за книжковий склад Київський губернатор А. Томара призначив полковника артилерії Я.П. Мішина. Склад розміщувався в приміщенні Київського товариства грамотності у будинку Решетнікова.

У подальшому мережа книжкових складів і безкоштовних бібліотек-читалень розширюється. Так, у 1898 р. відкрито безкоштовну бібліотеку-читальню у м. Новий-Дашев, Київської губернії. Разом з тим велась переписка з Кам'янець-Подільською міською управою про відкриття двох бібліотек у місті. Міська влада зі свого боку виділила на ці заходи 200 крб. Також у цьому самому році було відкрито книжкові склади Товариства у м. Києві, Смілі, Обухові, Горошках та с. Чернятин [6, с.13].

У 1900 р. Товариством відкрито другу безкоштовну бібліотеку-читальню у м. Києві. Проект статуту розроблено і подано на затвердження ще у 1899 р. Завідувачем бібліотеки призначили члена Товариства Н.Н. Шефтеля і розміщувалась вона у його будинку по вул. Верхньоюрівській, 7 [7, с. 8]. Також мережа безкоштовних бібліотек-читалень зростає і у межах Південно-Західного краю. Першою виникає народна бібліотека-читальня у м. Смілі у 1900 р. У 1903 р. отримано дозвіл на відкриття бібліотек у м. Ковель під наглядом священика Каретнікова та м. Немирові. Відповідальним за бібліотеку було призначено В.Ф. Немирівського.

Бібліотеки-читальні відкривались на кошти Київського товариства грамотності, а також різноманітних місцевих організацій та осіб, які бажали взяти участь у справі народної освіти. Роль Товариства полягала у вирішенні питань про відкриття бібліотек, надання певної суми коштів, або книг зацікавленим особам, а також у створенні каталогів, які надсилались у бібліотеки-читальні для користування.

У 1900 р. Рада товариства розпочала переговори з управляючими покійного Павленкова, який заповідав частину свого майна на відкриття бібліотек. Відповідно до заповіту передбачалось

надавати для сільських бібліотек суму в розмірі 50 крб., або книг на зазначені кошти. Тому Київське товариство грамотності вирішило взяти участь у цій справі. У 1901 р. було домовлено, що товариство бере на себе зобов'язання по пошуку сіл у Київському генерал-губернаторстві, де необхідно відкрити бібліотеку, а також зобов'язується укласти статут такої бібліотеки і затвердити його у губернатора. Загальна сума, на яку відкривалась бібліотека, становила 100 крб., відповідно 50 крб. надавало товариство, а 50 крб. – управитель Павленкова. У результаті такої діяльності за період з грудня 1901 до травня 1903 р. у селах Південно-Західного краю було відкрито 30 бібліотек, які отримали назву імені Павленкова. А на 1 січня 1905 р. у цілому було відкрито 55 бібліотек його імені (25 – у Київській губернії, 24 – у Подільській і 6 – у Волинській) [10, с. 88].

Важливим починанням Товариства у поширенні друкованого слова стало прохання до губернського начальства про дозвіл на відкриття на станціях Південно-Західної залізниці книжкових магазинів. У результаті проведеної підготовчої роботи дозвіл на відкриття було надано у 1902 р. Книжкові магазини відкривались у залах чекання III класу, що вказувало на наміри поширювати книги серед населення, яке фактично не мало доступу до друкованого слова. Слід наголосити, що товариство розповсюджувало книги за досить низькими цінами, які були доступні для більшості населення [2, Арк. 65].

Така активність товариства у відкритті бібліотек-читалень, книжкових складів та магазинів була пов'язана насамперед з діяльністю структурних одиниць Київського товариства грамотності, зокрема бібліотечної комісії. Вона була створена у 1897 р. Основними завданнями комісії згідно з «Програмою бібліотечної комісії Київського товариства грамотності», затвердженою Радою товариства 29 січня 1897 р., було:

- складання систематичного каталогу книг, які придатні для народного читання;
- формування і заснування народних бібліотек-читалень;
- безкоштовно розсилання книг сільським школам, бібліотекам та іншим установам освіти [13, с.15].

До складу бібліотечної комісії входили: голова, його заступник та один член із складу комісії призначається Радою, а також необмежена кількість інших членів товариства. Особливою умовою було те, що до складу комісії обов'язково входили представники Ради. Проте участь у діяльності комісії могли прийняти і не тільки члени товариства. Зібрання комісії відбувалось не менше одного разу на місяць, крім літніх місяців. Усі питання затверджувались шляхом голосування, а для контролю діяльності комісії Рада зобов'язувала її подавати на розгляд та обговорення протоколи засідань бібліотечної комісії. Проте постійною проблемою комісії, як і усього товариства, був пошук коштів. Згідно з програмою діяльності комісія існувала за рахунок пожертв, коштів, які виділяються Радою товариства на розвиток бібліотечної справи, а також за рахунок проведених з відома Ради товариства концертів, лекцій, вистав та інших заходів [13, с. 17].

Проте формуванням бібліотеки і безкоштовним розсиланням книг займалась не вся комісія, а лише спеціально утворена підкомісія, яка розробляла програму діяльності кожної бібліотеки згідно із затвердженим Радою товариства певного зразка проекту бібліотек. Для прикладу діяльності бібліотечної комісії можна навести звіт про її роботу за 1903 р. Так, у цьому році було відкрито вісім бібліотек ім. Павленкова у Волинській, Подільській та Київській губерніях, а також у м. Тріполь було відкрито бібліотеку на кошти професора С.І. Іванова, крім того, почала працювати бібліотека в Ковелі при ідальні благодійного товариства. Разом з тим у цьому самому році було поповнено новими книгами 11 бібліотек, раніше заснованих Київським товариством грамотності, а також надіслано книги у шість міст Південно-Західного краю на загальну суму 54 крб. 78 коп. Загалом на 1 січня 1907 р. Київським товариством грамотності було відкрито 167 бібліотек ім. Павленкова, з них: у Київській губернії – 51, Волинській – 80, Подільській 36 [3, Арк. 18].

З відкриттям недільних шкіл Київського товариства грамотності виникає необхідність заснування при них бібліотек. Тому в 1896 р. при Першій недільній школі було утворено бібліотеку. В її фондах налічувалось 330 примірників. У 1897–1898 рр. бібліотека поповнилась новими книгами у кількості 109 примірників. Книг відбирались після детального ознайомлення з

ними учителів, через що книги купувались досить повільно. Завідування бібліотекою проводила спеціально призначена бібліотечною комісією особа. Отримавши від бібліотекаря книгу, кожна учителька самостійно роздавала їх своїй групі. Всіх учнів, які брали книги в шкільній бібліотеці, нараховувалось 112 осіб. Книг взято за 26 тижнів 880 примірників. Відповідно у середньому на одного учня припадає по 1,9 книги на рік. Усі книги розподілялись за певними жанрами так:

- Релігійно-моральні – 2 %.
- Історичні та біографічні – 22 %.
- Географія та етнографія – 13 %.
- Белетристика – 62 %.

Після ревізії бібліотеки виявилось, що не вистачає 36 книг – 20 з балетристики та 16 інших [11, с. 22].

Також було відкрито бібліотеку при недільній школі, яка розміщувалась у Київській тюрмі. Вона була заснована разом із школою у 1899 р. Через рік школу закрили, а бібліотека, незважаючи на специфічні умови існування та недостатній персонал самої бібліотеки (три особи), вона продовжила своє існування [7, с. 10]. На 1 січня 1905 р. функціонувала 41 шкільна бібліотека: 26 – при міністерських однокласних училищах, сім – при двокласних, три – при школах грамоти, чотири – при церковно-парафіяльних школах і один – при приватному єврейському училищі [12, с.75].

Загалом за весь час свого існування на кошти Товариства та за його підтримки було сформовано близько 1 тис. бібліотек, причому близько 700 із них – безпосередньо членами Товариства за дорученням Київського губернатора Ф.Ф. Трепова. Ще значна частина бібліотек засновувалась на прохання земств та комітетів тверезості [4, Арк. 10].

Таким чином, створення та функціонування бібліотек Київського товариства грамотності найбільш успішне починання організації. За весь час Товариством було засновано близько 1 тис. різноманітних бібліотек. Мабуть, не було волості на Правобережній Україні, де б не існувала читальня, відкрита на кошти Товариства. Значну увагу організація приділяла і бібліотекам при навчальних закладах. Ще одним напрямом діяльності Товариству поширенні друкованого слова стало відкриття книжкових складів та магазинів, в яких проводився продаж книг за низькими цінами.

Література

1. Березівська Л.Д. Освітньо-виховна діяльність київських просвітницьких товариств (друга половина XIX — поч. XX ст.) / Лариса Дмитрівна Березівська. — К.: Молодь, 1999. — 191с.
2. Державний архів м. Києва (далі – ДАМК). – Ф.168. — Оп. 1. — Спр. 28а. – Арк. 1-65.
3. Там само. — Спр.7. – Арк. 1-22.
4. Там само. — Спр.12. – Арк. 6-10.
5. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1896 г. – Киев: Тип. Императорского Университета Св. Владимира. Акц. о-ва печатного и издательского дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1897. – 43 с.
6. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1897 г. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1898. – 96 с.
7. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1900 г. – Киев: Тип. М. Ивановой, 1901. – 124 с.
8. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1901 г. – Киев: Тип. М. Д. Ивановой, 1902. – 124 с.
9. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1903 г. – Киев: Тип. Н. А.Гирыч, 1904. – Разд. паг.
10. Отчет о деятельности Киевского общества грамотности за 1904 г. – Киев: Тип. Императорского университета Св. Владимира. Акц. о-ва печатного и издательского дела Н. Т. Корчак-Новицкого, 1905. – Разд. Паг.
11. Отчет о воскресных школах Киевского общества грамотности за 1897 – 1898 учебный год. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1898. – 48 с.
12. Калениченко А. Київське товариство грамотності / А. Калениченко, Н. Калениченко //Рідна школа. – 1997. – №12. – С.74 – 75.
13. Устав, положения и инструкции Киевского общества грамотности. – Киев: Тип. Т.Г. Мейнандера, 1899. – 42 с.
14. Центральный Державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.442. — Оп.838. — Спр.89. – Арк. 1–3.

Дащенко Н.С.,

аспірантка кафедри історії та археології слов'ян
Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Історичні обставини та програмні засади створення організації Українського Червоного Хреста

В статті на основі уставних документів розглядаються історичні умови створення українського Червоного Хреста та особливості програмних принципів його діяльності.

This article deals with the historical conditions of foundation of the Ukrainian Red Cross association and peculiarities of the programme principles of its activity are examined on the basis of the statutory documents.

Ключові слова: Український Червоний Хрест, медико-санітарна робота, мілітаризація, соціальна політика, статутні документи.

За умов сучасної України має місце процес бурхливого створення різного роду громадських організацій. У той самий час зазнають трансформації ті громадські об'єднання, які існували і до створення незалежної Української держави. До числа останніх відноситься і товариство Українського Червоного Хреста, яке займається вирішення проблем медико-санітарного та соціального характеру, які належать до одних із найбільш нагальних у сучасному українському суспільстві. Саме тому вивчення історичного досвіду створення та функціонування цього громадського об'єднання має значну актуальність як у суспільному, так і у науковому плані.

Незважаючи на це, проблема створення Українського Червоного Хреста не привертала дотепер уваги істориків. Праці міжвоєнної доби, в яких висвітлювалися ці процеси, розкривають їх схематично та заангажовано [2, 3], а за умов сучасної України проблема історичних обставин і програмних засад утворення цього громадського об'єднання не була об'єктом окремого наукового дослідження.

Метою дослідження є висвітлення історичних обставин і програмних засад процесу утворення товариства Українського Червоного Хреста. Виходячи з мети, завданнями дослідження є характеристика суспільно-політичних процесів на території радянської України упродовж міжвоєнної доби, аналіз мети утворення Українського Червоного Хреста та його провідних завдань за окремими напрямками згідно з програмовими документами цього громадського об'єднання.

Міжвоєнна доба радянської України умовно ділилася майже навпіл. Поки в Кремлі точилася багаторічна боротьба за владу, Москва здійснювала ліберальну економічну політику. «Великий перелом» 1929 р. означав повернення до комуністичної програми побудови мілітарного господарства. Цей період характеризувався насадженням протиприродних господарсько-виробничих відносин, що повинні були забезпечити економічний фундамент диктатури вождів ВКП(б). Ці процеси супроводжувалися страхітливими актами державного терору в усіх сферах суспільного життя. Протягом 20–30-х років ХХ ст. сформувалася тоталітарна система правління у радянській Україні, що відбилося і на характері діяльності громадських організацій та рухів [24, с.244].

Для радянського керівництва 20–30-х років був характерним екстенсивний та експериментально-пришвидчені темпи побудови суспільства. Громадські організації та рухи створювалися та розвивалися шляхом адміністративних заходів, виходячи з кон'юнктурних потреб органів влади. Так вийшло і з Товариством Червоного Хреста та Червоного півмісяця Української СРР. Формування системи та структурна розбудова осередків на місцях цієї організації остаточно були завершені у 1925 р. на Першому Всеукраїнському з'їзді Українського Червоного Хреста у Харкові [9, с.18]. Справа у тому, що законодавство, що визначало умови створення та регулювало характер діяльності таких організацій Адміністративний кодекс СРСР,

було розроблене та прийняте тільки у 1927 р. Це означає, що засади і принципи громадських організацій та рухів визначалися державою набагато пізніше, ніж створювалися ці рухи для обслуговування державних потреб, що є характерною рисою тоталітарного режиму державного правління [1, с.199-202].

Завершення формування товариства Червоного Хреста та Червоного Півмісяця УСРР відбулося напередодні створення Спілки товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця СРСР. Як зазначалося у резолюції по загальній доповіді Головної управи Червоного Хреста УСРР, Міжнародний Комітет Червоного Хреста у Женеві відмовився прийняти до свого складу товариство Червоного Хреста та Червоного Півмісяця УСРР з причини ворожого ставлення до більшовицької держави [10, с.16]. Міжнародний комітет визнав тільки Російське товариство Червоного Хреста ще у 1921 р. [2, с. 31]. У свою чергу, представники Міжнародного Комітету Червоного Хреста аргументували таке ставлення до товариства Червоного Хреста УСРР порушенням головних принципів роботи товариства Червоного Хреста УСРР, згідно з якими товариство Червоного Хреста УСРР у своїй діяльності повинно підпорядковуватися Міжнародному Комітетові Червоного Хреста, а не Наркомату охорони здоров'я УСРР.

При умовах дипломатичної ізоляції СРСР товариство Червоного Хреста УСРР виступило одним з ініціаторів створення загальносоюзного об'єднання товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця з метою зміцнення міжнародного авторитету та внутрішньої міцності організацій Червоного Хреста Радянських Республік. Рада Народних Комісарів 12 вересня 1925 р. затвердила «Положення про спілку товариств Червоного хреста та Червоного Півмісяця Радянських Соціалістичних Республік» [6, с. 3].

Відповідно до ст. 1 цього Положення Спілка товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця Радянських Соціалістичних Республік була створена з метою представництва інтересів республіканських національних організацій Червоного Хреста і Червоного Півмісяця перед урядом Союзу РСР, для погодження діяльності цих організацій за кордоном, для розроблення питань, які мають значення для всіх товариств, що входять до спілки, і для взаємної допомоги в їх роботі [6, с. 3].

Таким чином, визначивши основну мету Спілки товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця Радянських Соціалістичних Республік, Раднарком фактично скасував Постанову РНК від 7 серпня 1918 р., яка декларувала входження товариства Російського Червоного Хреста до Міжнародного комітету Червоного Хреста. З цього моменту де-юре жодне з республіканських товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця РСР не входить до складу Міжнародного Червоного Хреста [8, с. 44].

Після закінчення оформлення республіканських товариств почалася активна розробка основних напрямів діяльності, програмних настанов, поточних завдань цих організацій [3, с.5].

На початковому етапі свого існування Товариство Червоного Хреста УСРР своєю головною метою вважало забезпечення належних санітарно-епідеміологічних та лікувально-профілактичних умов для трудящих Радянської України. Основними завданнями цієї організації було створення мережі лікувальних і профілактичних установ, створення пунктів харчування, організація санітарної авіації та епідеміологічних загонів для боротьби з поширенням хвороб та епідемій, для боротьби з голодом і розрухою. Але у 1921 р. основним своїм завданням товариство вважає боротьбу з голодом [2, с. 26].

Протягом певного періоду діяльності товариства Червоного Хреста УСРР вже було напрацьоване коло програмних питань, які необхідно було вирішити щодо включення їх до постійних напрямів роботи. У зв'язку з цим ще на Першому Всеукраїнському з'їзді було визначено основні поточні завдання товариства Червоного Хреста УСРР. Найголовнішим завданням організаційної роботи було розв'язання проблеми підготовки інструкторських кадрів для проведення широкої пропаганди ідей Українського Червоного Хреста. Для цього у резолюції з'їзду Центральному Комітетові товариства пропонувалося організувати у Харкові центральні інструкторські курси. До цього планувалося додати масовий випуск санітарно-освітньої літератури, створити періодичний орган товариства Червоного Хреста УСРР та ін. [13, с. 18–19].

У медично-гуманітарному напрямі основні завдання товариства полягали у наданні медичної допомоги населенню, переважно на селі; боротьбі з так званими соціальними недугами, особливо венеричними; допомозі у боротьбі зі стихійними лихами; військово-санітарній роботі; допомозі дітям; допомозі безробітним та роботі по постачанню ліками і предметами догляду за хворими [11, с. 23].

Серед міського населення планувалося вести роботу з напрямів кваліфікованої медичної допомоги, боротьби з соціальними недугами, роботи по оздоровленню дітей, медичної допомоги безробітним, по боротьбі з дитячою безпритульністю шляхом організації сільськогосподарських колоній. У цій роботі основним фінансовим завданням було виведення установ кваліфікованої медичної допомоги на самофінансування, окрім тих установ, що обслуговують селян [11, с.23].

У 1920-х роках ще до звернення ліберальних економічних програм та переходу до командно-адміністративної системи управління економічними процесами програмні засади Українського Червоного Хреста були спрямовані на піднесення рівня кваліфікації установ товариства рівно ж як і рівня кваліфікації їх персоналу. Тобто, це програма інтенсивного розвитку товариства на відміну від екстенсивної програми масовості організації у 1930-х роках. Перед Центральним Комітетом товариства ставилося завдання вжити заходів до здійснення підняття кваліфікації, для чого повинен був створюватися спеціальний фонд з допомоги окремим установам товариства через окружні комітети, хоча б за рахунок міських установ товариства [11, с. 23].

Програма діяльності Українського Червоного Хреста 1920-х років спрямовувалася на підготовку організації до роботи по піднесенню санітарного стану населення УСРР. Для цього планувалося найактивніше взятися до роботи з санітарної освіти, як у місті, так і, головним чином на селі, звернувши особливу увагу на проведення цієї роботи через школи. Центральний Комітет товариства повинен був дбати про організацію постачання літературою, наочними посібниками та всім необхідним з санітарної освіти. Планувалося обов'язкове заведення бібліотечок у кожному комітеті, у окружних комітетах – рухомих виставок з ліхтарями та діапозитивами. Кожний комітет повинен був планувати у своєму бюджеті спеціальні суми для реалізації цих програмних настанов. Для підвищення загального санітарного стану населення у селах та містечках, окрім цього, планувалося відкриття комітетами товариства Червоного Хреста лазень [11, с.24].

Програма благодійної діяльності товариства включала у себе створення мало бюджетної системи благодійних закладів, що повинні бути доступними кожному комітетові: організація шкільних буфетів, сніданки для школярів, допомога при народженні дитини, призначення акушерок, опіка над окремими дітьми-сиротами та безпритульними тощо. Великої уваги приділялося на програму поширення аптек, зокрема у селах, магазинів «Санітарії та Гігієни» у містах та місцевостях міського типу [11, с. 25]. Ставилось завдання добитися того, щоб інспектори охорони здоров'я не вважали ці установи конкурентними у плані торгівлі, синхронізувати відпускні ціни на медико-фармацевтичну та санітарно-гігієнічну продукцію.

Програма товариства по збиранню та обробленню лікарських рослин включала у себе: а) погодження з Наркомземом питання про відведення місцевим комітетам відповідних земельних ділянок для вирощування лікарських рослин; б) підняття перед відповідними органами питання про регулювання цін на лікарські рослини; в) дбання про своєчасну організацію кампанії по збиранню лікарських рослин та постачання відповідною літературою та вказівками [11, с.25].

З середини 1920-х років дедалі більшого значення набуває військово-санітарна програма підготовки товариства Червоного Хреста УСРР. У зв'язку з цим розроблялася програма відрахувань встановленого розміру у певні терміни до військово-санітарного фонду, причому ці відрахування повинні переводитись грошми чи матеріалами виключно, згідно з постановами Центрального Комітету [12, с. 32].

Вважалося за необхідне зміцнення та подальший розвиток мережі лікарських та інших медично-санітарних та санітарно-технічних установ Українського Червоного Хреста у містах та у сільській місцевості, маючи на увазі, що ці установи у разі необхідності було можливим розгорнути як установи військово-санітарного типу. З цим пов'язане повернення колишніх установ дореволюційного Російського Червоного Хреста у розпорядження товариства Червоного

Хреста УСРР як майбутніх лікарських установ військового типу, а також підготовки у них кваліфікованого медично-санітарного персоналу різних категорій [12, с. 32].

Перший Всеукраїнський з'їзд Українського Червоного Хреста доручив Центральному Комітетові методи та програму проведення підготовки народних мас на випадок війни, координуючи цю роботу з іншими відповідними державними органами, а саме: Військовим Відомством, Доброхемом та ін. У той самий час важливим завданням було формування військово-санітарних фондів на випадок війни. Це мали здійснювати органи товариства не нижче окружних комітетів. Планувалося, щоб усі постійні помешкання, інвентар та засоби транспортування установ Українського Червоного Хреста та комітетів мусять бути, по можливості, пристосовані для того, щоб під час війни їх можна було використати для військово-санітарних потреб [12, с.33].

У вересні 1930 р. РНК СРСР ухвалила нове положення про Спілку товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця РСР, згідно з яким ця організація має своїм основним завданням оздоровлення умов праці і побуту та подання допомоги особам, які потерпіли від воєнних дій і стихійного лиха [7, с. 4].

У зв'язку зі згортанням ліберально-економічних реформ та впровадженням колективізації та індустріалізації в СРСР наприкінці 20-х – на початку 30-х років перед Спілкою товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця були поставлені нові завдання, що знайшли своє відображення в оновленому статуті спілки товариств, затвердженому 17 лютого 1934 р. Президією ЦВК СРСР. У § 1 статуту зазначалося, що основним завданням Спілки товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця РСР є зміцнення санітарної обороноздатності СРСР, оздоровлення умов праці і побуту широких мас робітників і трудящих та подання допомоги особам, потерпілим від воєнних дій і стихійного лиха [15, с. 23].

На відміну від положень у статуті наголошувалося на тому, що для досягнення вказаних завдань Спілка товариства ЧХ і ЧП РСР безпосередньо через об'єднувані нею товариства:

- організовує сітку медично-санітарних і санітарно-побутових закладів (у тому числі і на транспорті) і проводить масово-оздоровчі заходи;
- проводить масову підготовку населення у поданні першої медичної допомоги, підготовку молодших і середніх медкадрів та санітарно-виховну роботу, зміцнюючи серед населення санітарно-гігієнічні навички;
- організує санітарну авіацію;
- подає у воєнний час лікарсько-санітарну допомогу ураженим у бою і хворим, які належать до складу Робітничо-Селянської Червоної Армії і Червоного Флоту, а також хворим і ураженим у бою з ворожих армій, які опинилися в районі дій радянських закладів Червоного Хреста і Червоного Півмісяця;
- проводить заходи по задоволенню соціально-побутових потреб військовослужбовців РСЧА за умов воєнної обстановки;
- подає громадянам, яких торкнулися воєнні дії, а також військовополоненим і біженцям необхідну допомогу;
- організує допомогу населенню під час стихійного лиха [15, с.4-5].

У 1934 р. запроваджується значок ГСО («Готовий до санітарної оборони СРСР») I ступеня [14, с. 21], а у 1935 р. – значок ГСО II ступеня і значок БГСО («Будь готовий до санітарної оборони СРСР») для піонерів і школярів. З початку 1930-х років центральне місце у кадровому питанні займала програма масової підготовки кадрів саноборони – значківців ГСО – міських робітників та колгоспників, що повинні отримати саноборонну освіту за 60-годинною програмою навчання [3, с. 8].

Центральною фігурою червонохресної системи кадрів була медсестра запасу. Мета навчання її – допомога пораненим бійцям Робітничо-селянської Червоної Армії. Система підготовки таких медсестер проектувалася шляхом створення трирічних шкіл – вечірніх та денних. Тобто керівництво країни активно залучило потенціал Українського Червоного Хреста до мілітаризації країни шляхом масової підготовки кадрів на випадок війни, що готувалася. Для цього на 1935 р. було проведено додатковий саноборонний інструктаж серед 500 тис. осіб, за 1934–1935 р. додатково підготовлено 122 тис. значківців ГСО, тобто кваліфікованих кадрів санітарної оборони. Важливого значення

надавалося додатковій організації санітарних постів на підприємствах у містах та колгоспах. Таких постів на середину 1930-х років створено близько 30 тис. У програмі розвитку товариства Червоного Хреста УРСР ставилося завдання створити санітарні пости на підприємствах не тільки у кожному цеху, а у кожній бригаді, не тільки у кожному колгоспі, а й у кожній колгоспній бригаді. Особливу увагу у підготовці кадрів санпостів приділялося програмі підготовки кадрів, що спеціалізувалися на наданні допомоги під час повітряно-хімічного нападу [3, с. 7–11].

Програма підготовки кадрів у Червоному Хресті включала у себе підготовку лікарів – санітарних командирів запасу. Підкреслювалося, що підготовка повинна була проходити по всіх профілях медичних кадрів на випадок війни [3, с. 11].

Одним з найважливіших програмних завдань у цьому контексті було розроблення програми заготовки матеріальних ресурсів. Насамперед планувалося підготувати величезну сітку медичних закладів товариства Червоного Хреста УСРР – УРСР: лікарень, поліклінік, санаторіїв, аптек тощо. На середину 1930-х років у системі товариства вже існувало 150 стаціонарних закладів та 40 санаторіїв, 400 аптек та магазинів санітарії, 300 поліклінік та інших амбулаторних закладів, 64 різних лікувальних рентгенівських закладів, кабінетів та водолікарень [3, с. 11].

Центральний Комітет товариства Червоного Хреста УСРР для реалізації програми розвитку організації визначив основним завданням для первинних організацій роз'яснення широким масам населення мету і завдання Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, одночасно залучаючи трудящих у свої ряди, підносячи їх політичний та санітарно-культурний рівень, втілення у свідомість членів організації необхідність дотримання трудової та громадської дисципліни, залучаючи усіх членів до практичної роботи товариства [5, с. 4].

Первинні організації повинні були брати активну участь у господарсько-політичних та санітарно-оздоровчих заходах, що їх здійснюють партійні, радянські, професійні, господарські та громадські організації підприємств, установ, залізничного та водного транспорту, радгоспів, колгоспів і тощо [5, с. 4].

До програми діяльності первинних організацій Українського Червоного Хреста входила організація, порядком сприяння Робітничо-Селянській Червоній армії, практичну допомогу частинам РСЧА, а саме: проведення роботи з допризовниками (виявлення призовників, що потребують лікування, подання їм допомоги у прикріпленні до лікувальних закладів, залучення їх у члени Червоного Хреста і до гуртків складання норм на значок ГСО 1-го та 2-го ступеня, взяття активної участі у всіх заходах вище ступеневих організацій щодо обслуговування допризовників та призовних пунктів). У зв'язку з розширенням кадрової бази первинні організації мали завдання залучати дружин червоноармійців до членів товариства і до активної червонохресної роботи, організувати гуртки підготування до складання норм на значок ГСО, залучення до них насамперед всіх членів товариства, організація військово-санітарних дружин [5, с. 5–6].

Для удосконалення професійного рівня персоналу первинні організації повинні виділяти членів своїх осередків для відправки до медтехнікумів, на курси керівних працівників, до шкіл медсестер, сестер господарок, дезінфекторів тощо та контроль за проходженням, їх навчання. У той самий час за вказівками райкомітету на великих підприємствах курси може організувати сама первинна організація. Одним з найважливіших завдань первинних організацій була організація санпостів у цехах, бригадах, їдальнях, гуртожитках, на новобудівлях, залізничному та водному транспорті, у радгоспах, МТС, польових бригадах, колгоспах (особливо під час польових робіт), оснащення їх, перевірка роботи та проведення обліку практичних наслідків [14, с. 25].

У процесі взаємодії з іншими первинними організаціями на ці осередки покладалося складання соцдоговорів на краще виконання і перевиконання насамперед контрольних цифр, вербування членів, збирання членських внесків. Так само і організація соцзмагань між окремими цеховими органами, активістами з членів Червоного Хреста та ін. [14, с. 25].

Радянський уряд, обговорюючи наприкінці 1938 р. питання про Спілку товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця РСР, відзначив, що робота товариства має бути зосереджена на залучення, на добровільних началах, широких трудящих мас до справи зміцнення санітарної оборони СРСР.

Рада Народних Комісарів цим своїм рішенням поклала на Спілку товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця РСР:

1. Створення на підприємствах, у колгоспах, радгоспах, установах і житлових будинках організацій Червоного Хреста і Червоного Півмісяця та широкої сітки санітарних постів і дружин.
2. Підготовку масових кадрів санітарної оборони (сестер, санітарів, дезінфекторів).
3. Проведення серед цивільного населення освітньої і виховної роботи по санітарній обороні країни.

З відання товариства Червоного Хреста і Червоного Півмісяця вилучалися всі, не пов'язані з основною роботою товариств, господарські підприємства і лікувально-санітарні заклади [14, с.25].

Отже, мета, призначення та основна програма товариства Червоного Хреста УСРР — УРСР пройшли еволюцію за 1920–1930 рр. від медико-санітарної організації, що вирішувала гуманітарні потреби населення до військово-санітарної централізованої організації. Це виражалось збільшенням підготовки апарату спеціалістів санітарної оборони та зменшенням відповідних кадрів медико-гігієнічного обслуговування цивільного населення, що пов'язане з мілітаризацією СРСР. Особливе місце відводилося тут товариству Червоного Хреста Української РСР, оскільки українські землі становили кордони СРСР із західними державами, з якими планувалася війна.

Література

1. Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права в Україні. – К., 2001.
2. Кушнір Є. А. Радянський Червоний Хрест. – Харків, 1934.
3. Кушнір Є. А. Основні завдання Червоного Хреста. – К., 1935.
4. Новітня історія України (1900–2000)/ А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжин та ін. – К., 2000.
5. Положення про первинні організації Червоного Хреста та Червоного Півмісяця. – К., 1936.
6. Положення про спілку товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця Радянських Соціалістичних Республік. – Харків, 1925.
7. Положення про спілку товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця Радянських Соціалістичних Республік. – К., 1931.
8. Постановление Совета Народных Комиссаров от 7 августа 1918 г. //Советское строительство в общественных организациях и других объединениях граждан. Сб. док. в 2-х т. – М., 1967. – Т. 1.
9. Промова тов. Петровського //Резолюції першого всеукраїнського з'їзду Українського Червоного Хреста (24–27 травня 1925 р.). – Харків, 1925.
10. Резолюція по загальному докладу Головної Управи //Резолюції першого всеукраїнського з'їзду Українського Червоного Хреста (24–27 травня 1925 р.). – Харків, 1925.
11. Резолюція по докладу медично-гуманітарного відділу //Резолюції першого Всеукраїнського з'їзду Українського Червоного Хреста (24–27 травня 1925 р.). – Харків, 1925.
12. Резолюція по докладу про військово-санітарну працю УЧХ //Резолюції першого всеукраїнського з'їзду Українського Червоного Хреста (24 — 27 травня 1925 р.). – Харків, 1925.
13. Резолюція по докладу про стан організації Українського Червоного Хреста //Резолюції першого Всеукраїнського з'їзду Українського Червоного Хреста (24–27 травня 1925 р.). – Харків, 1925.
14. Спілка товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця СРСР. До історії Червоного Хреста. – К., 1940.
15. Статут Спілки товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця Радянських Соціалістичних Республік. – Харків, 1934.

Коваленко О.М.,

аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова

Українсько-польські відносини у галузі кінематографу та театрального мистецтва: 2000–2005 рр.

В статье сделан анализ украинско-польских отношений в сфере кинематографии и театрального искусства 2000–2005 гг. Рассматриваются совместные работы поляков и украинцев: театральные проекты, выставочные, фестивали и т.д.

In the article the analysis of Ukrainian and Polish relations in the field of cinematography and theatre art in 2000–2005 years has been done. The author describes joint works of Polish and Ukrainians such as theatre projects, exhibition works, festivals, etc.

Ключові слова: українсько-польські культурні відносини, кінематограф, театральне мистецтво, гастрольна діяльність, фестивалі.

Проблема українсько-польських зв'язків у галузі кінематографу та театрального мистецтва як найбільш результативної і масової форми спілкування завжди викликала інтерес дослідників. Саме через культурний діалог відбувається пізнання, національне усвідомлення, взаємозбагачення та взаємопроникнення культур. Це чи не найбільшою мірою відноситься до культур України та Польщі, на що вказує багатовікова спільна історія цих країн. Важливість дослідження впливає з процесів формування протягом 2000–2005 рр. нової європейської системи міжнародних відносин, суттєвим елементом якої є стосунки у галузях кінематографу та театру.

Завданням цього дослідження є узагальнюючий комплексний аналіз українсько-польських театральних, мистецьких та кінематографічних зв'язків, вивчення досвіду співробітництва, визначення прогнозованих перспектив щодо підвищення ефективності культурної співпраці між Україною та Польщею на сучасному етапі.

Зв'язки у галузі кінематографу та театрального мистецтва дозволяють більш чітко сформулювати уявлення про особливості іншого народу, його відмінності та схожість з іншими. Українсько-польське співробітництво неможливо уявити без взаємних контактів у галузі кіно. Завдяки своїй масовості воно все більше стає сферою взаємовигідної співпраці між Україною та Польщею.

Кінематографісти Польщі й України брали участь у різноманітних фестивалях. У червні 2001 р. у Кракові завершився традиційний міжнародний кінофестиваль короткометражних фільмів, на якому Гран-прі – «Золотий дракон» – одержав фільм режисера М. Мамедова «Розторгнення договору» (Укркінохроніка). Третє місце – «Бронзовий дракон» – було присуджено фільму О. Роднянського «Побачення з батьком» (Т/О «Контакт» УВ Кінофонду СРСР) [1].

Польські митці були учасниками міжнародних фестивалів анімаційних фільмів «Крок» та міжнародних кінофестивалів «Молодість» [1]. Український режисер М. Мамедов зі стрічкою «Не створи ворога собі», у свою чергу, взяв участь у Краківському фестивалі короткометражних фільмів [1].

Спілка українських студентів-продюсерів при КДІТМ ім. І.Карпенка-Карого організувала міжнародний студентський фестиваль «Пролог». Перший такий фестиваль пройшов з 15 до 19 квітня 2005 р. у Будинку кінематографістів України. Одним з переможців конкурсу документальних, анімаційних та відеофільмів стала стрічка польського режисера Ф.Пена «Можливо, це те, про що я молю Бога» [2].

Щорічний Фестиваль українських фільмів став однією з визначних подій у культурному житті Польщі. Перший фестиваль відбувся наприкінці серпня 2000 р. в польських містах Гданськ, Гдиня та Сопот. Організаторами цієї культурної акції виступили Посольство Республіки Польща в Україні, Міністерство культури і мистецтва Польщі, Міністерство культури та мистецтв України і польська

приватна радіокомпанія «Еска-Норд», з ініціативи якої цей фестиваль був присвячений четвертій річниці від дня проголошення Незалежності України.

Проведення Днів польського кіно організувалося за участю Посольства Республіки Польща в Україні. Зокрема, у 2003 р. для показу було відібрано шість найцікавіших фільмів, що здобули визнання та любов польських глядачів. Наступним заходом стало ознайомлення українських глядачів з творчістю польських кінематографістів через ретроспективний показ їх фільмів. Так, у 2004 р. львівські глядачі могли переглянути поряд з фільмами таких визначних майстрів як А. Вайда, багато робіт молодих польських кінематографістів, у чому велику підтримку надала кінознавець з Варшави І. Слободян. У листопаді в столичних кінотеатрах «Україна» та «Дружба» демонструвалася знаменита трилогія кінорежисера К. Кесьльовського «Три кольори: синій», «Три кольори: білий», «Три кольори: червоний». Цей показ був присвячений дню пам'яті режисера, що пішов з життя у березні 2005 р. [3]

Важливим кроком на шляху взаємного наближення культур стало створення в 2000 р. спільної українсько-польської фірми «Studio C2 Cinema. Ukraina», метою діяльності якої стало відновлення польсько-українських зв'язків та пропагування сучасного польського мистецтва в Україні, а також українського — у Польщі. Основними напрямками діяльності фірми є проведення кінематографічних проєктів, рекламно-поліграфічна галузь та шоу-бізнес [4]. Прикладом діяльності фірми став прем'єрний показ у лютому 2001 р. в Будинку кінострічки відомого польського кінорежисера Ю. Махульського «Кіллер».

Виникають нові можливості для розвитку та взаємообміну між митцями двох держав. Пріоритетною ланкою таких контактів може слугувати документальне кіно. Так, у київському будинку вчителя 4 березня проходила прем'єра великого документального фільму режисера та сценариста Є. Любаха «Нелегке братерство», в якому розповідається про одного з фундаторів УНР С. Петлюру та його альянс на початку 20-х років з Ю. Пілсудським. Стрічка була знята з ініціативи редактора паризької «Культури» Є. Гедройця, під патронатом Президента Республіки Польща О. Квасьневського та польського міністерства оборони. В її створенні також брали участь вчені з Києва та Львова. Кінопрем'єра супроводжувалася фотовиставкою на ту саму тему. На кінопоказі були присутні представники державних, громадських та військових організацій сусідньої держави [5].

Добрим звичаєм стало проведення міжнародного фестивалю акторів кіно «Стожари», який проходив вже втретє, (з 11 до 17 жовтня 2000 р.) у столичному Будинку кіно. Перші нагороди – кришталеві дзвони – отримали визначні актори ХХ–ХХІ ст., що присвятили кіно більше 35 років, та ті, чия творчість стала золотим фондом європейського кінематографа. Таку нагороду отримав і Д. Ольбрихський з Польщі. На фестивалі працювало два журі: акторське та критиків. Останнє очолював Я. Газда з Польщі, яке оцінювало роботи непрофесійних акторів. Однією з кращих було визнано працю А. Влодарчик у картині «Сара» режисера М. Шлесіцького з Польщі [6].

Цікавою подією у культурному житті двох народів стала прем'єра показу кінокартини Є. Гоффмана «Вогнем і мечем». Фільм знятий у жанрі історичної драми з елементами мелодраматичного та пригодницького характеру. 8 лютого 2000 р. у Варшаві паралельно в двох залах — Оперного театру і Конгресів – пройшла прем'єра цієї картини за участю українських акторів Б. Ступки, що зіграв роль Б. Хмельницького, та Р. Писанки, що також зіграла одну з головних ролей. Пройшла величезна хвиля дискусій про фільм, який був позитивно оцінений переважною більшістю польської преси та глядачів. Хоча були й незадоволені грою акторів чи невідповідністю кінострічки сюжету роману Г. Сенкевича. У Києві прем'єра фільму відбулася 23 жовтня 2000 р. у Палаці «Україна» на ХХІХ Міжнародному кінофестивалі «Молодість».

Після перегляду фільму побоювання українців стосовно можливості однобічного та негативного представлення «української сторони» виявилася не безпідставною. Хоча режисеру вдалося дещо змити антиукраїнські мотиви Г. Сенкевича, роман якого не відповідає історичній правді. Обережність у підході до українсько-польської проблематики полягала в тому, що він не відважився набагато відійти від тексту твору, хоч прагнув до об'єктивного показу історичних постатей.

В Україні глядачі розділилися на дві категорії: тих, хто бачить у стрічці відкриті

антиукраїнські настрої з показом українців другорядним народом, та тих, хто вважає фільм романтичним, знятим на високому художньому рівні.

Видатний польський кінорежисер К. Зануссі наголосив, що фільм Є. Гоффмана «...полегшує процес позбавлення тих стереотипів, які Г. Сенкевич та інші автори XIX ст. привносили у свідомість поляків, щоб духовно їх підтримати, але робили це коштом українців» [7]. Польща нині є стратегічним партнером України та підтримує з нею тісні контакти у галузі культури. Показ «Вогнем і мечем», картини, яку режисер присвятив своїй дружині – українці, вказує на бажання контакту та спроби знайти порозуміння.

Сам Є. Гоффман наголошує на тому, що треба шукати спільне, а не культивувати різні погляди на ті самі події і постаті. Своїм внеском у цю справу він вважає цей фільм і пропонує іншим продовжувати цю справу. Тільки у ході діалогу можуть вирішуватись суперечливі питання. Отже, слід чекати відповідного кроку з української сторони. Завдяки фільму з'явилися позитивні симптоми зацікавлення Україною та її історією як у Польщі, так і у самій Україні.

Співпраця у театральній сфері між Україною та Польщею було ще однією ланкою у розвитку культурного співробітництва між двома народами. Значне місце в цій співпраці займало проведення різноманітних театральних фестивалів та гастролей до сусідньої країни. Традиційним став міжнародний театральний фестиваль «Золотий Лев», що проходив у Львові раз на два роки. У ньому брали участь зі своїми кращими виставами театральні колективи з багатьох країн Європи, у тому числі з Польщі. Зокрема, на цьому фестивалі в 2005 р. театр «Акт» з Варшави представив львів'янам вуличну виставу «Перперуна», а театр з м. Бельсько-Бяла показав «Бал в опері».

Існувала також практика проведення спільних міжнародних фестивалів. Так, у 2004 р. театральні колективи з Росії, Польщі, Молдови разом з українськими провели в Одесі III Міжнародний фестиваль «Інтертеатр» [8].

Поза тим, на сценах київських театрів проходили прем'єри п'єс польських авторів.

Активною була гастрольна діяльність театральних колективів обох країн.

У 2003 р. на гастролях у Польщі побували такі українські театри як театр ім. І. Франка, театр «Дах» та ін.

До перспективних форм контактів належать документальне кіно та стрічки на спільну історичну тематику. Значне місце в українсько-польській співпраці у галузі кінематографу та театального мистецтва займало проведення різноманітних театральних та кінофестивалів.

Порівняльний аналіз активності сторін у сфері кінематографу дає підстави говорити про більшу активність з боку України. Причому, можна говорити про значне посилення цієї тенденції протягом вказаного періоду. Якщо в Україні у 2001 р. відбувся лише один захід – перегляд кращих художніх фільмів польських кіномитців, то у 2005 р. відбулося вже п'ять відповідних заходів. У цей самий час польська сторона щорічно обмежувалася лише одним заходом – проведенням фестивалів українського кіно.

У галузі театального мистецтва ситуація спостерігалася дещо інша ситуація. Більша активність належала польській стороні, особливо у 2003 та 2005 рр. При цьому спостерігалася поступове зниження активності як з українського, так і з польського боку. Зокрема, якщо у 2003 р. Україною було проведено сім заходів, то у 2005 р. тільки два, що пов'язано із втратою популярності у глядацької аудиторії. На нашу думку, така ситуація пов'язана з сформованим, почасти повторюваним, запрограмованим сценарієм проведення відповідних заходів. Тому сьогодні необхідний пошук нових форм та тенденцій з обох сторін для зацікавлення та підвищення співробітництва у цій галузі.

Завдяки своїй масовості ці контакти можуть стати сферою взаємовигідної співпраці між Україною та Польщею. Співробітництво кінематографістів і театральних діячів України та Польщі дало б змогу ближче й детальніше ознайомитися з культурою сусідньої країни, знайти спільні риси в історії двох народів, визначити позитивний та негативний досвід й виробити певні категорії для співпраці.

Література

1. Україна і Польща: історія та сучасність. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2003. – 453 с.

2. Роль Паризької «культури» в становленні українсько-польського взаєморозуміння. Україна і Польща стратегічне партнерство // 36. наук. праць міжнар. круглого столу (25–26 травня 2000 р.). – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – 111 с.
3. Wasiljewa L. Społeczno-polityczne i ekonomiczne aspekty przemian Ukrainy, zeszyt 13.– Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Centrum Badan Radzieckich, 2000.– 27 s.
4. Винниченко І. Про перспективи розвитку гуманітарних та культурних польсько-українських взаємин // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. II. – С. 146–150.
5. Кіндрат К., Трохимчук С. Українсько-польські стосунки на зламі тисячоліть: Моногр. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 112 с.
6. Рік Польщі сприятиме партнерству // Урядовий кур'єр. – 2004. – 6 лют. – С. 3.
7. Міжнародна наукова конференція «Українсько-польські відносини в XX столітті: державність, суспільство, культура» // Український історичний журнал. – 2005. — №6. – С. 148-150.
8. Pavliuk O. Ukrainian-Polish relations: a pillar of regional stability? / Chaillot Paper 26. The effects of enlargement on bilateral relations in Central and Eastern Europe.– Paris: Institute for Security Studies of Western European Union, 2006.– P. 43–62.

Крикун Ю.С.,

*здобувач кафедри етнології та краєзнавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Дослідження карного звичаєвого права XVII – XVIII ст. вченими-етнографами 1920–1930-х років

В статье анализируется изучение карательного обычного права XVII – XVIII вв. учеными 1920 – 1930-х годов. Именно этот период является очень интересным в развитии обычного права Украины, в частности, Гетьманщини.

The author of the article analyses the study of punishment customary law in the XVII – XVIII centuries by scientist of 1920 – 1930 years. This period and Hetmanschyna is very interesting from evolution of customary law in Ukraine.

Ключові слова: карне звичаєве право, Гетьманщина, суд, громадський суд, копне судочинство, норма, звичаєве право.

1920–1930-і роки активізували хвилю досліджень в етнологічній науці. У цей час з'являється кілька праць, зокрема членів «Комісії для виучування звичаєвого права України», дослідження відомих вчених-етнографів, які намагалися теоретично осмислити трансформації у карному звичаєвому праві українців, починаючи з часів середньовіччя.

В наш час вивченням проблеми дослідження карного звичаєвого права займалися небагато науковців-етнографів. Зокрема, М.В. Гримич у своїх працях торкалася цієї проблеми у контексті дослідження сімейного та земельного звичаєвого права [1]. Львівський вчений Ю. Гошко зробив доступною для широкого читача значну кількість першоджерел, у тому числі й з карного звичаєвого права, опублікувавши уривки з них у книзі «Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV – XIX ст.» [2]. Варто відзначити наукові доробки вченого-правовика І.Б. Усенка, в яких досліджена велика кількість праць вчених-етнографів 1920 – 1930-х років з карного звичаєвого права [3].

Враховуючи актуальність і недостатню розробленість проблеми, автор пропонованої статті ставить собі за мету проаналізувати дослідження карного звичаєвого права українців періоду середньовіччя вченими-етнографами 1920 – 1930-х років.

Взагалі друга половина XVII та перша половина XVIII ст. – надзвичайно цікава доба в розвитку звичаєвого судового права України і, зокрема, Гетьманщини. Питання про матеріальне, цивільне, карне та процесуальне право, яке було чинне в Гетьманщині XVII та XVIII ст., належить до найменш з'ясованих та досліджених в історико-правничій науці. Лише в 1920–1930-х роках

розпочинається вивчення галузі. Вчений-етнограф В. Мякотин вказує, що причиною нез'ясованості цих питань був брак прямого джерельного матеріалу [4]. Ще яскравіше підкреслював це явище голова «Комісії для виучування звичаєвого права України» О. Левицький.

Він зауважив, що для історії Правобережної України й Волині збереглося близько 6 тис. актових книг – городських, земських і магістратських, а що стосується актових книг Лівобережної України, то у жодній історичній праці відсутні згадки або вони дуже мізерні [5]. Відзначаючи деякі нечисленні уривки актових книг, що збереглися, дослідник пише так: «Щодо інших актових книг малоросійських судів XVII – XVIII ст., то склалася загальна думка, що вони втрачені без залишку» [6].

О. Левицький підкреслює велику цінність судового актового матеріалу для дослідження різнобічного життя народу в минулі часи, зокрема історії карного звичаєвого права, взагалі вважає його унікальним, оскільки воно розкриває суспільні проблеми, ніде більше не відбиті. Адже спеціальних записів народних звичаїв, історико-етнографічного матеріалу з того часу не залишилося.

Інший дослідник звичаєвого права Гетьманщини М. Слабченко у кількох своїх працях («Ескізи з історії «Прав, по которым судится малороссийский народ», «Судівництво на Україні XVII – XVIII ст.», «Господарство Гетьманщини XVII – XVIII ст.») провів аналіз історичної пам'ятки – «Права, по которым судится малороссийский народ», підкресливши, що це джерело – одне з найвизначніших проявів української історико-правової думки XVIII ст. [7]. Він зауважує, що в «Правах...» собрано все то, что представлялось существенным во второй четверти XVII века». [8]. Так само оцінюють значення «Прав...» дослідники українського звичаєвого права М. Чубатий [9] та М. Василенко [10]. Вони наголошують, що «Права...» складала протягом 15 років, на той час високоосвічені люди, ознайомлені не тільки з рідним правом, а й із законодавством інших країн.

Досить важливою для дослідження карного звичаєвого права часів середньовіччя є праця «Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в.» О. Левицького [11]. У ній вчений дослідив історію судочинства Лівобережної України, починаючи з другої половини XVII ст.

Матеріалом для «Очерков...» послужили переважно акти полкового Полтавського суду, в яких повною мірою відображено життя, побут, звичаї, народне розуміння добра і зла [12]. Дослідник коротко характеризує суд і судочинство в Україні до 1648 р. та підкреслює, що селянство не мало спеціального суду. Проте тут же дослідник зазначає, що по селах за найдрібніші провини звинувачених судили «громадським» («копним») судом, який ігнорувався офіційною владою, оскільки юридичною нормою тут було звичаєве право [13].

Аналізуючи «Очерки...», слід наголосити на тому, що О. Левицький яскраво відображає «живі» норми звичаєвого права і народні юридичні поняття, які залишились чинними й зберігали силу закону судової практики козацьких судів. Як історик, він намагається розкрити коріння багатьох явищ життя, зокрема історії, побуту, моралі народу, знаходячи їх ще у неписаних нормах доби Київської Русі, у найдавніших писаних українських і закордонних джерелах. Однак, і це цілком природно, велику кількість побутових фактів він пояснює тими звичаєвими нормами, які виробились і утвердились на всіх ділянках життя народу протягом віків і стали народним критерієм розуміння добра і зла, справедливості і несправедливості й моральності та аморальності.

Підкреслимо, що заслугою О. Левицького у створенні «Очерков...» є передусім те, що з великої кількості актового матеріалу він вибирав такі справи, які висвітлюють не якоесь вузьке питання, а дають багатий і різнобічний матеріал, в якому найяскравіше відбито побут і звичаї багатьох станів тодішнього суспільства. Тому ця його праця є цінним джерелом для вивчення історії судочинства і звичаєвого права на Україні в минулі часи.

М. Слабченко стверджує, що своєрідним різновидом судів часів середньовіччя були ярмаркові суди [14]. Певні обставини, що виникли на торгах і ярмарках, змушували до швидкої реакції і термінового вирішення справ у різних суперечках. Цей своєрідний судовий інститут, на нашу думку, не повністю досліджений у 1920 – 1930-х роках. Проте, М. Слабченко подає одне

джерело, в якому йдеться про те, що ярмаркові справи судив «городський уряд», в якому відбувався ярмарок, у складі війта і купців під наглядом козацької старшини [15].

Проводячи огляд судів Гетьманщини, слід докладніше зупинитися на одному дуже помітному явищі карного звичаєвого права, а саме, на участі у судах громадського чинника, так званої на той час громади. О. Левицький, Д. Багалій, І. Черкаський, простежуючи протоколи розправ з XVII і XVIII ст., знаходили багато доказів про важливу роль громади у судочинстві. Наприклад, Д. Багалій вважав «громаду» («копу») – формою старого звичаєвого суду [16].

Вчений «Комісії для виучування історії західно-руського та українського права ВУАН» І. Черкаський у своїй праці «Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI–XVIII вв.» [17] проаналізував значення, походження, устрій та діяльність громадського (копного) суду, а також довів, що копний суд – це інститут звичаєвого права українців [18].

У першому розділі дослідник з'ясовує походження назви «громадський суд». Насамперед він наголошує, що найбільш розповсюдженою назвою громадського суду в актовому матеріалі була – «копа». Вчений наводить приклад: «Архип Богданович, водний повіту Слонімського, доклав урядові, що він р. 1610 січня 10 дня був на справі Івана Петровича в с. Ярневі на копі; тоді «копа, зібрання людей немалое, повідали...» [19].

Щодо самої філології слова «копа», І. Черкаський тут погоджується з дослідником І. Спрогісом, що воно походить від старовинного руського слова «копити», «копитися» – «збирати», «збиратися» і означає – зібрання, натовп. Громадський суд ще називався «купою», «громадою» [20]. Саме тому І. Черкаський суд копний називає також і громадським. Така різноманітність назв суду, з одного боку, вказує на багатство мови для найменування даного явища, з іншого, – підкреслює вигляд, спосіб, як збирався суд.

І. Черкаський з'ясував походження копного суду. В етнографічній науці існує теорія, за якою копний суд постав, з так званої общини: «...на перших порах, за самостійного життя общин, суд одноправно на вічах, на які збиралися всі сусіди, члени однієї общини спільно розглядали й вирішували справи» [21]. Вчений доходить висновку, що саме солідарність інтересів окремих дрібних громад вимагала від них спільної боротьби зі злочинством. Гуртовою солідарністю, як зазначає І. Черкаський, можна назвати солідарність, що існує на Україні між сусідами. Він більш схильний до тієї теорії, що копний суд бере свій початок в інституті «сусідства», у спільності сусідських інтересів, які полягали в тому, щоб спільними зусиллями виявити, судити й карати злочинців. Це ще раз підтверджує, що копний суд сформований не на основі закону, а на звичаєвому праві – сусідському звичаю [22].

Дослідник вказує на те, що саме зібрання громадського суду, його устрій, порядок судочинства, покарання, до яких засуджував суд – усе це базувалося на звичаєвому праві. І. Черкаський наводить приклади, коли за стародавнім звичаєм, якщо злочинець не приходив у зазначений час на копу, то копа його чекала з ранку до вечора; перед початком громадського суду всі громадяни-копники зобов'язувалися спільно шукати злочинця, причому, зовнішньою ознакою цього було кидання шапок у чорту; копа присуджувала до виплати спричинених шкод також згідно зі стародавнім копним звичаєм; за «чародійство» копа, карала на смерть. Всі ці акти супроводилися різноманітними обрядами-символами. Наприклад, у випадках вбивства, покражі чи іншого злочину або шкоди на майні скривджений розшукував насамперед *сліди*, що залишив злочинець чи шкодник. Потім він запрошував свідків, звичайно близьких сусідів і сторонніх людей — «чужих добрих (вірогідних) людей», і з цією, іноді численною, «купою», що у XVI ст. звалася «гарячою копою», поспішав туди, куди вів «слід». Цей обряд звався «гонінням сліду». Коли слід приводив до якоїсь хати чи отари, тоді «купа» закликала власника дому «слід одвести» від себе, тобто одвести підозріння, вказавши винного або його «слід». Хто відмовлявся одвести слід, на того падала презумпція вини й ушкоджений мав право запідозреного «потрусити», а коли при трусі знаходив «лице» — покрадені речі чи якісь інші матеріальні докази вини, — тоді «купа» брала «лице» й винного і йшла до суду: на княжий двір — за доби «Руської правди», а пізніше — на «копний двір». Коли підозрілий одводив від себе слід, ушкоджений із «купою» йшли далі слідом, аж доки не знаходили винного. Якщо сліду не було знайдено, то ушкоджений довгий час

не міг знайти свого шкідника. Іноді на цьому й кінчалася справа, іноді ж траплялося, що ушкоджений пізнавав свій скот, коней, зброю або інші вкрадені речі у посіданні якоїсь особи [23].

Науковець дослідив, що навіть у судових актових матеріалах копне право називається «обичаєм права», тобто звичаєвим правом.

Отже, на підставі аналізу джерел і наведених прикладів, він доходить висновку, що не тільки сам громадський (копний) суд був установою звичаєвого права, а й зокрема його устрій, його організація, проведення судочинства – були також результатом звичаєвого права «...яке за стародавніх часів вилилося, в «уставу», в ціле «право копне», і вважалося за ознаку «вільности» народної [24].

Копний суд, на думку вченого, був поширений здавна на Русі [25], а перша законодавча звістка про копний суд – це указ короля польського й великого князя Литовського Жигмонта [26]. Вчений наголошує, що копний суд діяв задовго ще до XVI ст., оскільки в пам'ятках XVI ст. часто зустрічаються слова: «ходити на копу...», як перед тим здавна хоживали». А також дослідник зазначає, що і в Руській правді один раз говориться про копу: «...а следь гонить съ чюжими людьми и с послухы» [27].

Щодо часу копних судів, то І. Черкаський, проаналізувавши багато джерел, дійшов висновку, що на Правобережній Україні остання згадка відноситься до кінця XVIII ст. Він вказує на те, що копи могли зникнути тільки після того, як державна влада почала негативно ставитися до них та при зміні влади Польщі на російську владу. Відсутність копного суду на самій Московщині засвідчувало, що ця установа для них чужа, а тому й непотрібна. Щодо Лівобережної України, то завершальним етапом діяльності копних судів І. Черкаський відводить також XVIII ст., зокрема, він виходить з аналізу ордеру гетьмана К. Розумовського 24 грудня 1754 р., в якому йдеться про те, що на Стародубівщині у цей час відбувався копний суд над відьмою Вівдеєю Москаленчихою, яку суд присудив спалити [28].

Дослідник визначає кілька причин зникнення копних судів. Перша – пани виступали завжди проти того, щоб суд судив їхніх підданців.

Другу причину, він приводить з аналізу праці Н. Іванішева, в якій говориться, що копники, «...бувши в становищі мізерного зубожіння й збідності, втрачали здатність бути безсторонніми слідчими, розумними суддями і правознавцями» [29].

І. Черкаський констатував у своєму дослідженні, що громадський (копний) суд – це інститут звичаєвого права українців, довівши його значення для дослідження звичаєвого карного права українців.

Отже, вчені на підставі дослідженого, дійшли висновку, що XVII–XVIII ст. – це надзвичайно цікава доба у розвитку звичаєвого судового права України і, зокрема, Гетьманщини та довели, що карне право часів середньовіччя ґрунтувалося на нормах звичаєвого права.

Література

1. Гримич М.В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – XX століття / Марина Гримич. – К.: СП «Інтертехнодрук», 2004. – 587 с.
2. Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV – XIX ст. / Юрій Гошко. – Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. – 330 с.
3. Усенко І.Б. Юридична академічна наука у 1918 – 1941 роках // Академічна юридична думка / І.Б. Усенко, Т.І. Бондарчук. – К.: Юридичний дім «Видавнича книга», 1998.
4. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII вв. / В. Мякотин. – Т.1. – Вып. 1. – Прага, 1924. – С.137.
5. Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. // Киевская старина / О. Левицький. – Киев, 1901. – Т. 72. – Кн. 1. – С. 3,5,7 – 12.
6. Там само. – Т. 72. – Кн. 1. – С. 5.
7. Там само. – С. 758.
8. Там само.
9. Чубатий М. Про правне становище церкви в козацькій державі // Богословія / Микола Чубатий. – К., 1925. – Т. 3. – Кн. 1 – 2.

10. Василенко М. «Права, по которым судится малороссийский народ» як джерело до історії державного права України XVIII в. // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського. З нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – К., 1928. – Т. 1.
11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. – Ф. 1. – Спр. 33898.
12. Там само. — Ф. 1. – Спр. 7. – Арк. 1-2.
13. Там само. — Ф. 1. – Спр. 7. – Арк. 2.
14. Слабченко М.Е. Малорусский полк. – С. 265.
15. Там само.
16. Багалеї Д.И. Займанщина в Левобережной Украине XVII–XVIII вв. //Дмитрий Багалеї //Киевская старина. – 1883. – № 11. – С. 16.
17. Черкаський І. Громадський (копний) суд на Україні-Русі XVI – XVIII вв. //Праці Комісії для виучування західно-руського та українського права /І. Черкаський. – К., 1928. – Вип. 4.
18. Там само. – С. 1
19. Там само. – С. 28.
20. Там само. – С. 35.
21. Там само. – С. 45.
22. Там само. – С. 47.
23. Там само. – С. 54.
24. Там само. – С. 56.
25. Там само.
26. Там само. – С. 64.
27. Там само. – С. 65-67.
28. Там само. – С. 69.
29. Там само. – С. 70-73.

Кругляк М.Е.,

*викладач кафедри гуманітарних наук
Житомирського державного технологічного університету*

Місце інституту казеннокоштных студентів в історії університетів підросійської України середини XIX ст.

В статье на основе анализа архивных документов и мемуарной литературы впервые в украинской историографии делается попытка определения места института казеннокоштных студентов в системе высшего образования подросийской Украины. Автор приходит к выводу, что, будучи полифункциональным учреждением, институт с точки зрения учебной составляющей predetermined появление педагогических высших учебных заведений, а по организации быта молодежи служил моделью первого студенческого общежития.

On the basis of the analysis of archival documents and memoirs an attempt of defining of the place of the institute of state means students in the system of higher education of Ukraine under Russian rule is made. In the article it was done for the first time in the Ukrainian historiography. Taking into account a multifunctional establishment, the institute has predetermined the occurrence of pedagogical higher educational institutions served as a model of the first student's hostel on the organization of youth life.

Ключові слова: інститут казеннокоштных студентів, штрафгауз, статут, півкурсний іспит, семестровка, гуртожиток, інспектор.

Освітньо-виховна система вищої школи незалежної України спрямована, перш за все, на формування високоінтелектуальної особистості-фахівця своєї галузі, зазнає нині процесу реформування із залученням як орієнтиру зарубіжної практики. Проте необхідним є також звернення до вітчизняного освітньо-виховного досвіду, а саме – системи підготовки майбутніх учителів та чиновників у так званих інститутах казеннокоштных студентів. Власне, йдеться про особливу установу, яка протягом понад півстоліття давала можливість підтримувати незаможну

молодь у її прагненні до здобуття вищої освіти та забезпечувала середню школу кваліфікованими викладачами через систему обов'язкового відпрацювання на користь держави.

Джерельна база дослідження представлена документами Державного архіву м. Києва (Ф. 16 «Київський університет»), що подають інформацію про умови вступу до інституту та вимоги до його пансіонерів. Серед опублікованих джерел доречно виділити мемуарну літературу випускників Київського та Харківського університетів, надруковану в дореволюційних («Русская старина», «Современный мир», «Вестник Европы») та сучасних виданнях, насамперед у збірнику документів з історії Київського університету «З іменем святого Володимира» (Т. 1). На особливу увагу заслуговують праці професора університету М. Ф. Владимирського-Буданова, якому вдалося здійснити комплексне дослідження з історії київського вузу за перші 50 років його діяльності, у тому числі детально описати особливості функціонування інституту казеннокоштных студентів. Що ж стосується праць сучасних дослідників, то вони більше носять узагальнюючий характер, акцентуючи увагу лише на окремих функціях інституту – як педагогічного закладу (Г. Волинка, Н. Мозкова) та прообразу першого гуртожитку (С. Посохов). Поліфункціональність інституту, таким чином, сучасними науковцями не розглядається, а прагнення підвести даний заклад під установу певного типу призводить до поверхового уявлення про місце інституту в історії університетів підросійської України. Саме тому метою представленого дослідження є спроба показати особливості функціонування інституту казеннокоштных студентів не тільки як навчально-виховної установи, завдяки якій вирішувалися питання підготовки фахівців до викладацької діяльності та державної служби, а й як першого студентського гуртожитку. Особлива увага звертатиметься на останнє десятиріччя функціонування закладу (кінець 40-х–50-і роки XIX ст.) як вже сформованої установи.

Для кого ж було організовано цей заклад? Казеннокоштным у Російській імперії називали студента університету, який знаходився на повному державному утриманні через матеріальну неспроможність сплачувати за навчання. Допомога таким студентам у вигляді «Учительського або Педагогічного інституту» передбачалася вже Типовим Статутом 1804 р. [1]. У підросійській Україні такі заклади виникають разом із заснуванням перших університетів. Так, у Харкові подібна установа з'явилася одразу, у 1805 р., а от окремий будинок для казеннокоштных обладнано було лише у 20-х роках XIX ст. [2]. У Київському університеті місце інституту казеннокоштных студентів визначалося Статутами вузу від 1833 та 1842 рр. Згідно з останнім документом, інститут складався з педагогічного, юридичного та медичного підрозділів: перший готував учителів для гімназій та повітових училищ, другий забезпечував губернські присутні місця здібними чиновниками; третій – лікарями на службу за розпорядженням уряду [3]. Так само, як і у Харкові, тривалий час вирішувалося питання власного приміщення для установи: спочатку інститут містився в найманих будинках на Липках, а з 40-х років – на четвертому поверсі головного університетського корпусу: словесники, юристи та математики розміщувалися з правого боку, медики – з лівого (медики-старшокурсники, що проводили багато часу у шпитальних клініках, розташованих далеко від університету, жили в окремій будівлі на Печерську); студенти, що мали хворі легені (слабогруді), квартирували на другому поверсі [4].

Загальна чисельність казеннокоштных визначалася Статутами навчальних закладів і в різні часи була неоднаковою. Згідно із Статутом Київського університету 1833 р. таких студентів могло бути не більше 50, з яких 26 визначалися на учительське звання, а 24 – на державних чиновників [5], проте вже наступним документом від 1842 р. було окреслено загальну кількість казеннокоштных у 130 осіб: 30 – у педагогічному інституті, 20 – в юридичному і 80 – у медичному [6]. У 1854 р. Міністр народної освіти дозволив вступ на казенне утримання лише для медиків [7], а в 1857 р. попечитель Київського учбового округу взагалі запропонував не приймати на казенний кошт понад 110 вихованців [8]. На думку М. Ф. Владимирського-Буданова, подібні розпорядження не мали сенсу, адже загальна кількість казеннокоштных протягом всього часу функціонування установи часто не досягала встановленої норми. Лише у 1846 р. на казенний кошт було прийнято понад норму двох студентів, протягом 1845–1848 рр. кількість казеннокоштных досягла найвищого результату (127–132 особи), а потім починає різко падати – до 93 вихованців 1853 р. [9].

Яким же чином можна було потрапити до інституту? Згідно з пропозицією Міністра народної освіти від 3 березня 1849 р. за № 2224, на казенний кошт могли прийматися студенти тільки «...з другого року навчання, коли вже університетському начальству з більшою упевненістю можна судити про благонадійність в успіхах і моральності» [10] і за наявності вакантних місць. У заяві студент пояснював причини переходу на казенне утримання – погіршення матеріального становища та просив допуску до складання півкурскових екзаменів [11]. Обов'язковими були також засвідчення інспектором хорошої поведінки студента, надання претендентам у Раду університету всіх необхідних документів (відомостей про походження, метричних свідоцтв про народження і хрещення) та висока успішність при складанні екзаменів, максимальна оцінка за які дорівнювала 4 бали. Університетський лікар, у свою чергу, засвідчував придатність студента до навчання. Проілюструємо дані твердження конкретними фактами. Так, у листопаді 1851 р. на ім'я ректора Київського університету Р. Траутфеттера було написано 23 заяви з проханням допустити до складання півкурскових екзаменів. У результаті випробувань три студенти не завершили іспитів, два отримали оцінки, нижчі за 3 бали, 6 – не надали всіх необхідних документів, а 5 – було звільнено з університету за несплату за навчання. В результаті 10 студентів було зараховано одразу на казенний кошт, двоє студентів з шести, які не надали необхідних документів, проте за оцінками мали право переходу на казенний кошт, були зараховані лише після того, як звернулися із проханням до Київського генерал-губернатора Д. Бібікова, чотирьом звільненим з університету за оцінками запропоновано просити дозволу прийняти їх на казенний кошт. За свідченням університетського лікаря Щербини, один студент, що за оцінками міг перейти на казенний кошт, через легеневу хворобу, залишився своєкоштным [12]. Після складання екзамену і до переходу на казенне утримання незаможні студенти жили в інтернаті-штрафгаузі, де за невисоку плату забезпечувалися просторими спальнями, кімнатами для занять та їдальнею [13].

У разі, якщо казеннокоштный студент одного факультету мав бажання перейти на інший, він зобов'язаний був одразу сплатити університету гроші, витрачені на його навчання протягом часу його перебування на казенному утриманні на даному факультеті (при переході на інший факультет навчання доводилося починати з першого семестру). Так, у 1851 р. казеннокоштный студент третього семестру історико-філологічного факультету Яків Андрієнко просив ректора перевести його на перший семестр фізико-математичного факультету. Через річне перебування на казенному утриманні студент пропонував три роки навчатися так і далі, а на четвертий рік перейти на свій кошт [14]. Проте Рада університету, не впевнена в можливості студента утримувати себе через три роки на власній казні, запропонувала Андрієнкові одразу ж сплатити 143 руб. сріблом за той рік, що він перебував на казенному утриманні [15], на що прохач не погодився з огляду на відсутність коштів. Рада університету відмовила Андрієнкові у переведенні [16].

Не завжди, однак, у казеннокоштні приймали незаможних студентів. Відомо, що у 1848/49 навчальному році, борючись із великою кількістю студентів, Міністерство освіти спочатку різко збільшило плату за навчання з 14 руб. 23 коп. до 40 руб., а потім видало розпорядження про обмеження кількості студентів 300, тому на наступний рік прийому до Київського університету мало не бути. Однак 20 студентів взяли, причому людей заможних, одразу на казенний кошт і без екзаменів [17].

Життя казеннокоштного студента відзначалося високою вимогливістю у сфері навчання. Вже Статутом Київського університету 1833 р. було закріплено, що понад слухання університетських курсів майбутні вчителі отримують керівництво у практичних вправах з вітчизняної словесності, стародавніх мов, математики та педагогіки, пишуть роздуми, виголошують пробні лекції та під наглядом професорів дають уроки в училищах; студенти ж, що готуються в цивільні чиновники, окрім слухання лекцій юридичного факультету, займаються практично під керівництвом одного з професорів свого факультету, а останній курс навчання повинні проходити практику в Університетському правлінні під наглядом синдика та секретарів [18]. Обов'язковим було також складання півкурскових екзаменів, які проводилися у грудні та травні. Аби дотримуватися високого рівня успішності, Рада Київського університету у 1842 р. вирішила негайно позбавити казенного утримання студентів, що отримали при здачі іспиту

середній бал 2; така доля чекала і на тих, хто отримував на одному піврічному іспиті середній бал між двійкою та трійкою, а наступний піврічний іспит складав так само невдало. За Правилами 1848 р., студент, що не з'являвся на семестровий іспит або не складав його, позбавлявся відпустки додому під час вакацій [19]. У 50-х роках екзамену набули ще більшої серйозності. За пропозицією ректора Київського університету студентів, що своєчасно не закінчували піврічного іспиту з невідомої причини, саджали до карцеру на три доби; ті ж, що не з'являлися на піврічне випробування, мусили просидіти ув'язненими шість днів [20]. Додатковим навантаженням було написання так званих семестровок – у травні студенти мали протягом чотирирічного курсу представити шість творів, інакше навчальний семестр не зараховувався [21].

Що стосується побутових умов казеннокоштных, то, порівняно із життям своєкоштных студентів, вони були набагато кращими (звичайно, якщо порівнювати не з аристократичною студентською верствою, а з дійсно небагатою молоддю). У Києві кожний інститут складався з кількох камер, у кожній з яких жило по 8 і більше юнаків, та величезних спалень, які відчиняли лише на ніч. Тому ті студенти, які дуже хотіли поспати вдень, влаштували собі імпровізовані ліжка із книжок [22]. Казеннокоштні повністю забезпечувалися харчуванням, одягом та білизною, канцелярським приладдям, навчальною літературою та книгами, а також мали власну бібліотеку. До того ж вони могли відвідувати лікарню, а кожних два тижні – лазню [23]. Сюртук, брюки, жилет, кашкет, чоботи, краватка, замшеві рукавиці та трикутний капелюх видавалися їм на один рік, мундир та брюки, португезя та шітки – на два, шинель та шпага – на чотири [24]. По закінченні навчання всі казеннокоштні наділялися білизною, одягом, а медики – ще й інструментами. Через це слушною є думка проф. Київського університету О. В. Романович-Славатинського, що прийняті на казенний кошт «каталися як сир у маслі» [25].

За бажанням казеннокоштні студенти могли вчитися фехтуванню на рапірах, танцям, музиці та верховій їзді, для чого наймалися спеціалісти та призначалися певні години. Випускник Харківського університету І. В. Любарський пригадує: «У нас був навіть свій казенний рояль, дуже хороший, а для уроків їзди був абинований великий манеж з дресированими конями... Танцкласи проходили в нас щосуботи, ввечері. Виносилися столи з їдальні, з'являвся актор Алексеев, як учитель танців, з трьома музикантами, і ми весело витанцювали одне з одним...» [26].

Проте побут казеннокоштных студентів відзначався суворою регламентацією, іноді нагадуючи казармене життя. У спогадах І. В. Любарського читаємо: «... У нас були окремі кімнати для занять, кожна з двома великими столами – шафами та двома шкіряними диванами – на шість чоловік, спільна спальня, спільна їдальня та курильня. О 7 годині ранку ми повинні були вставати, о 8 відправлялися в їдальню та отримували по дві склянки чаю з великою булкою, о 3 годині обід, що складався з двох ситних страв, до яких щонеділі та щосвята додавали що-небудь солодке, о 9 вечора чай з булкою, а о 10 всі обов'язково повинні були йти спати. Всі ці відправлення здійснювалися за дзвінком, що відрізнявся неможливо проникливим звуком. Солдат ходив кімнатами та коридорами та нещадно дзвонив. Були такі соні, що їх не пробирав навіть цей каторжний дзвінок. Тому щоранку після солдата черговий субінспектор проходив між рядами ліжок та розштовхував тих, що заспалися...» [27]. Цікаво, що студентам часто вдавалося вхитратися обходити суворі правила, особливо стосовно повернення в корпус після 10 вечора: «...якщо при впуску у пізній час студент володів п'ятаком, аби всунути його в руку унтера, то все обходилося благополучно», пізніше повернення допускалося лише тоді, коли студент записував до книги, куди він йде і до якої години його не буде [28].

Доповнюють картину побуту казеннокоштных матеріали з історії Київського університету, де вимоги до студентів були не менш суворими. У спогадах випускників звернено увагу на край незадовільне матеріальне забезпечення молоді. Так, О. Солтановський наголошує на казнокрадстві з боку місцевих служителів, і насамперед економа, що «обирав» казеннокоштных на їжі, одязі, опаленні, доставці канцелярського приладдя. На кожного студента з казни тоді виділялася доволі пристойна сума у 150 руб. на рік, між тим студенти споживали несолодкий чай із часто черствою булкою, що продавалася за півціни. «На обід був борщ або суп без яловичини; яловичина – окрема страва, полита підгорілим з борошна та яловичого жиру соусом, і третя страва – яка-небудь каша;

а на свята: суп з яловичиною, печеня, завжди препогана, і яке-небудь недобре зварене тістечко. Іноді припаси виявлялися несвіжими і булки твердими, як дерево...» [29].

Значною мірою регламентували життя київського студентства Правила 1848 р., за якими казеннокоштным заборонялося: входити в дортуар із свічкою і читати при свічах, бути в ліжку і дортуарі після 7 год. ранку; входити в їдальню інституту в ранковий та вечірній час або на обід у сюртуках, зшитих за моделлю останнього року, та вносити туди шинель та калоші; при спізненні вимагати чаю після 8 ранку чи вечора, а обіду через 20 хв після дзвінка; бути в камері для занять у ранковому одязі після 8 ранку або раніше 8 вечора; тримати одяг у камері, а не у гардеробній; йти до міста без дозволу інспектора; відвідувати трактири та кондитерські вдень під час лекцій та ввечері після 10 год.; приймати в камері для занять гостей та своєкоштных студентів без дозволу помічника інспектора та публічно читати або виголошувати публічні промови; ночувати поза межами інституту без відома інспектора. Крім того, студент відповідав за втрату або псування казенних речей та майна, за що повинен був сплатити казні вартість пошкодженого реманенту. Казеннокоштний обов'язково повинен мати при собі студентський квиток і пред'являти його при запиті начальників, інакше на нього міг чекати арешт з боку міської поліції та навіть позбавлення університетського мундиру [30]. Додамо до цього, що, забезпечені житлом, одягом, харчуванням та підручниками, казеннокоштні були позбавлені кишенькових грошей на дрібні видатки. Аби отримати гроші на придбання тютюну чи випивки, студенти продавали за півціни економому казенні речі, які вони мали щомісяця отримувати [31].

За казеннокоштними існував постійний нагляд з боку інспекції, який, проте, часто носив номінальний характер. Статутом Київського університету 1833 р. стверджувалося, що нагляд за студентами здійснюють інспектор та два помічники, визначені Попечителем [32]. Проте головними обов'язками помічників інспектора були контроль за відвідуванням молоддю лекцій та дотриманням ними форми: аби сюртуки були застібнуті на всі гудзики, борода та вуса поголені, акуратні зачіски. На різні ж дебоші поза стінами університету поліція дивилася крізь пальці на тій підставі, що молодь, зайнята скандальними похонденками, не цікавитиметься політикою [33]. О.В. Романович-Славатинський згадує, що два помічники інспектора з педелями, що жили на четвертому поверсі, крізь пальці дивилися на те, що робилося а камерах: «...наприклад, в першій, словесній, бувало пиття велике, картярство жорстоке, та й без панночок не обходилося» [34]. У своїх спогадах мемуарист наводить й інші випадки гультайства молоді: відповідь казеннокоштных першої словесної камери на побиття одного із студентів у «веселому будинку» на Андріївській горі восени 1853 р., яка полягала у руйнуванні юнаками вщент кількох «веселих будинків» (найактивніших вигнали з університету); відмова ночувати у дортуарах, що закінчилася перебуванням кількох студентів, у тому числі й автора спогадів, у казематі тощо [35]. Проте найстрашнішим для казеннокоштного було потрапити на очі інспектору або київському генерал-губернатору з нестриженим волоссям, без уніформи або ж у формі із незастібнутим гачком чи гудзиком. За таке «ухиляння від дисципліни», окрім карцеру, могли вигнати з університету, казеннокоштных медиків віддавали у фельдшери, а словесників – у вчителі повітових училищ [36]. Найпоширенішим покаранням для студентів був карцер, що розміщувався при кожній половині інституту казеннокоштных студентів на четвертому поверсі та являв собою маленьку, світлу і теплу кімнату з лавкою без білизни [37]. Найсуворішим же покаранням було виключення з університету. Відомо, що за низьку успішність та поведінку у 1844 р. виключили з інституту двох студентів, у 1847 – трьох, у 1848 та у 1850 р. – чотирьох, більшість з яких становили медики. Кожен такий випадок звільнення з казенного утримання вимагав затвердження з боку Міністра народної освіти [38].

По закінченні університету казеннокоштні зобов'язані були відслужити 6 років по Міністерству народної освіти, медики – на військовій службі, проте це не стосувалося юристів, які не відробляли і, за висловом проф. Богородського, «задарма їли казенний хліб» [39]. Характерним є приклад казеннокоштного студента А. Ф. Андріяшева, який лише по закінченні університету в липні 1850 р. в канцелярії попечителя дізнався, що призначений працювати старшим учителем законодавства у Чернігівській гімназії і що отримуватиме за це 32 руб. 8 коп. щомісячно і 125 руб. підйомних, які одразу ж надало йому Київське казначейство [40].

Втім, проіснувати інституту казеннокоштных студентів вдалося лише до 1859 р. Зміна політичної ситуації у державі пов'язана з приходом до влади ліберального імператора Олександра II (1855–1881) і відповідно появою «нових віянь», призвела до поширення в суспільстві думки про шкідливість закритих закладів, де «особа несхвального образу думок» могла здійснювати негативний вплив на інших вихованців. Іншою причиною закриття установи було збільшення числа вихованців з 50 до 150 (окрім 130 казеннокоштных, у приміщенні проживало ще 20 стипендіатів приказів суспільного нагляду та інших відомств), що призводило до порушень гігієнічних вимог (тіснота приміщень) та вимагало виділення додаткових коштів на їх утримання, що стало неможливим і через різке зростання цін. У 1858 р. казеннокоштных студентів Харківського та Київського університетів перевели на приватні квартири з видачею їм стипендій у розмірі 143 руб. сріблом на рік з визначених на те джерел і крім того ще по 40 руб., причому з 1860 р. ті стипендії призначалися лише для студентів-медиків, які були зобов'язані по закінченні університету вступити в розпорядження уряду. Замість педагогічного інституту для тих, хто бажав стати вчителем і отримати звання дійсного студента або ступінь кандидата, влаштувалися педагогічні курси. У 1860 р. було закрито і штрафгауз, а гроші, які йшли на виплату, було перетворено на 28 стипендій розміром 60 руб. щорічно для незаможних студентів [41].

Ліквідувавши інститут казеннокоштных студентів, уряд позбавив гімназії готових викладачів (охочих відвідувати педагогічні курси було небагато), проте найгірший наслідок полягав у збільшенні кількості незаможного студентства. Тепер стипендіати, маючи гроші на руках, мусили самі розпоряджатися сумами, самостійно вирішуючи побутові проблеми. Функціонування інституту казеннокоштных студентів у Російській імперії являло собою першу спробу організації співжиття великої кількості студентів, підпорядкованих загальним правилам, що мали рівні права й обов'язки. Це був заклад, що давав змогу талановитим матеріально незаможним студентам організувати на належному рівні свій побут, аби всі сили кинути на опанування науки, а не на боротьбу із бідністю. По суті, це була установа, яка готувала висококваліфікованих спеціалістів для середньої школи. Принципи організації інституту казеннокоштных студентів, що регламентували життя університетської молоді, являли собою першу модель студентського гуртожитку, ідея про заснування якого невдовзі по ліквідації закладу виникла у російському суспільстві. Не менш важливе місце в історії належить інституту казеннокоштных студентів як прообразу вищого педагогічного навчального закладу. Таким чином, інститут казеннокоштных студентів постає як перша багатофункціональна установа, що значною мірою вплинула на подальший розвиток вищої освіти у Російській імперії загалом і в Україні зокрема.

Література

1. Волинка Г., Мозкова Н. У витоків вищої освіти Київщини // Пам'ять століть. – 2005. – № 2. – С. 6.
2. Посохов С. І. «Квартирне питання» в житті студентів Імператорського Харківського університету // *Universitates*. – 2003. – № 2. – С. 38.
3. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского Университета св. Владимира. – Киев: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1884. – Т. 1. – С. 628.
4. Там само. – С. 640; Кістяківський О. З автобіографії. Київський університет у 50-ті роки XIX ст. // З іменем святого Володимира: У 2 кн. – К.: Заповіт, 1994. – Кн. 1. – С. 212.
5. Устав Университета св. Владимира 25 декабря 1833 г. // З іменем святого Володимира... – С. 72.
6. Владимирский-Буданов М. Ф. Указ. соч. – С. 628.
7. Там само. – С. 632.
8. Там само. – С. 633.
9. Там само. – С. 634–635.
10. Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. 16. – Оп. 290. – Спр. 143. – Арк. 50 зв.
11. Там само. – Оп. 469. – Спр. 71. – Арк. 138–138 зв.; Там само. – Оп. 290. – Спр. 143. – Арк. 11, 17, 18, 51–52.
12. Там само. – Арк. 1–105.
13. Андрияшев А. Ф. Воспоминания старого педагога // Русская старина. – 1911. – № 3. – С. 578.
14. ДАК. – Ф. 16. – Оп. 290. – Спр. 18. – Арк. 32.
15. Там само. – Арк. 34–37.
16. Там само. – Арк. 39–41.

17. Андрияшев А. Ф. Указ. соч. // Русская старина. – 1911. – № 4. – С. 100; Ашевский С. Русское студенчество в эпоху шестидесятых годов (1855–1863) // Современный мир. – 1907. – № 6. – С. 19.
18. Устав Университета... – С. 72.
19. Владимирский-Буданов М. Ф. Пятидесятилетие Императорского Университета св. Владимира. 1834–1884. – Киев: Типография Императорского Университета св. Владимира, 1884. – С. 50.
20. Владимирский-Буданов М. Ф. История... – С. 644 – 645.
21. Романович-Славатинский А. Моя жизнь и академическая деятельность. 1832–1884. Воспоминания и заметки // Вестник Европы. – 1903. – № 2. – С. 613, 620, 638.
22. Андрияшев А. Ф. Указ. соч. // Русская старина. – 1911. – № 4. – С. 95.
23. Романович-Славатинский А. Указ. соч. – С. 624 – 625.
24. Владимирский-Буданов М. Ф. История... – С. 640.
25. Романович-Славатинский А. Указ. соч. – С. 625.
26. Любарский И. В. Воспоминания о Харьковском университете 1850–1855 гг. // Исторический вестник. – 1891. – № 8. – С. 390.
27. Любарский И. В. Указ. соч. – С. 384.
28. Там само. – С. 384 – 385.
29. Солтановський О. Із спогадів про університетське життя 40-х років XIX ст. // З іменем святого Володимира... – С. 190.
30. Владимирский-Буданов М. Ф. История... – С. 516–517.
31. Чалий М. Спогади із життя університету 40-х років XIX ст. // З іменем святого Володимира... – С. 205.
32. Устав Университета... – С. 73.
33. Чалий М. Вказ. праця. – С. 201.
34. Романович-Славатинский А. Указ. соч. – С. 625.
35. Там само. – С. 628, 635.
36. Ашевский С. Указ. соч. – С. 14–15.
37. Кістяківський О. Вказ. праця. – С. 213.
38. Владимирский-Буданов М. Ф. История... – С. 646.
39. Романович-Славатинский А. Указ. соч. – С. 625.
40. Андрияшев А. Ф. Указ. соч. // Русская старина. – 1911. – № 5. – С. 431–432.
41. Владимирский-Буданов М. Ф. История... – С. 652–653, 662; Чалий М. Вказ. праця. – С. 202.

Латуш Ю.В.,

канд. істор. наук,

*асистент кафедри історії для гуманітарних факультетів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Комуністична партія України у виборчій кампанії 2002 р.

В статье рассматривается участие Коммунистической партии Украины у выборах 2002 г. в Верховную Раду Украины и органов местного самоуправления.

The article deals with the participation of the Communist Party of Ukraine in the election in 2002 to Verkhovna Rada of Ukraine and self-government.

Ключові слова: Комуністична партія України, вибори, референдум, Верховна Рада України, виборча система.

Комуністична партія України (далі – КПУ) – одна з провідних політичних сил нашої держави. У роки незалежності вона зуміла відродитися і протягом другої половини 90-х років XX ст. залишалася найбільшою і найвпливовішою політичною партією України. Втративши цей статус, у 2006–2007 рр. комуністи вперше у пострадянській історії входили до урядової коаліції, а на дострокових парламентських виборах 30 вересня 2007 р. спромоглися зміцнити свої позиції.

Історія відродженої у 1993 р. КПУ лише починає досліджуватися. Блискавичний ренесанс і тріумфальна хода комуністів Україною у середині 90-х років, близькість успіху у 1999 р. та

наступний обвал рейтингу викликають інтерес істориків. Вибори 2002 р. стали першими, на яких комуністи поступились першим місцем.

Метою пропонованої статті є всебічний об'єктивний аналіз причин падіння популярності КПУ на виборах 2002 р. на тлі політичної та економічної ситуації в українському суспільстві, розгляд програми партії, методів роботи з виборцями, антикомуністичної про-паганди з боку влади та нелівої опозиції, дослідження ходу та результатів виборів, а також успіхів і прорахунків партійного керівництва.

Після перемоги на президентських виборах 1998 р. Л. Кучма прагнув зосередити усі важелі влади у своїх руках. Спочатку йому вдалося досягти певних успіхів. Зокрема, було створено парламентську більшість, яка 21 січня 2000 р. в Українському Домі переобрала керівництво Верховної Ради України, звільнивши Голову ВРУ О. Ткаченка та його першого заступника комуніста А. Мартинюка.

16 квітня 2000 р. відбувся Всеукраїнський референдум за народною ініціативою, насправді організований оточенням Президента. Поряд з питаннями про розширення повноважень глави держави (право розпуску ВРУ, якщо протягом першого місяця не сформовано парламентську більшість або протягом трьох місяців не затверджено державний бюджет; запровадження двопалатного парламенту), було включено популярні серед населення питання щодо скасування депутатської недоторканності та зменшення чисельності ВРУ з 450 до 300 депутатів. Комуністи рішуче виступили проти референдуму і агітували своїх прибічників відповісти на усі питання негативно, вбачаючи у ньому спробу встановлення авторитарного режиму [1]. На референдумі комуністи зазнали катастрофічної поразки. Усі питання дістали підтримку понад 80 % виборців. Хоча Верховна Рада України (далі – ВРУ) і не допустила імплементації його результатів, імідж КПУ як найпотужнішої сили, здатної впливати на виборців, був підірваний.

Період від «оксамитової революції» у ВРУ до осені 2000 р. можна назвати кучмівським термідором. У цей час КПУ, як і інші опозиційні сили, зазнавала безпрецедентного тиску. Її членів звільняли з органів влади, перекупували депутатів. У липні було створено провладну псевдокомуністичну організацію КПУ (оновлену), на з'їзді якої один з делегатів прямо заявив: «Абревіатуру КПУ треба зберегти, щоб нам перепали голоси, які віддадуть за комуністів. Особисто я себе комуністом не вважав і не вважатиму [2]. Вдалося також розколоти комсомол.

Ситуація змінилася наприкінці 2000 р. Після зникнення 16 вересня 2000 р. журналіста Г. Гонгадзе та вибуху «касетного скандалу» КПУ не підтримала акцію «Україна без Кучми!». На пропозицію Соціалістичної партії України (далі – СПУ) про об'єднання партій народно-патріотичного спрямування та створення єдиної партії під умовною назвою «Народно-патріотичний фронт», комуністи відповіли рішучою відмовою, аргументувавши це неможливістю об'єднання з антикомуністичними силами та звинуватили соціалістів у прагненні відібрати у КПУ протестний електорат [3]. Отже, період від початку «касетного скандалу» і до виборів 2002 р. можна вважати часом мирного співіснування КПУ з владою.

Новий виборчий закон, прийнятий у 2001 р., не змінював виборчої системи. Як і раніше, діяла змішана система: 225 депутатів обиралися за списками партій (блоків партій), 225 – в округах. Щоправда, тепер кандидат не міг балотуватись одночасно за списком і в одномандатному окрузі. Парламентські партії отримували преференції при формуванні дільничих та окружних комісій [4]. Невдоволення комуністів викликало введення грошової застави замість збирання підписів виборців.

5 січня 2002 р. позачерговий VI (XXXIV) з'їзд КПУ затвердив список кандидатів у народні депутати загальнодержавному багатомандатному окрузі. До першої п'ятірки увійшли ті ж люди, що і в 1998 р. (народні депутати П. Симоненко, О. Парубок, Б. Олійник, В. Заклунна-Мироненко) за винятком А. Наливайка. Його місце посів голова Ради Організації ветеранів України І. Герасимов [5], який був довіреною особою Л. Кучми на президентських виборах. У першій двадцятці списку опинилися 17 народних депутатів, згаданий І. Герасимов (№ 3), голова Верховної Ради АРК Л. Грач. Під № 20 до списку був включений Генеральний прокурор України М. Потєбенько, який вважався чи не головним «фривніком» Л. Кучми під час «касетного скандалу». Ходили чутки про можливість включення до списку КПУ голови Верховного суду

В. Бойка та першого заступника держсекретаря МВС М. Корнієнка. Восьме місце у списку посів колишній Голова ВРУ О. Ткаченко. Під № 10 балотувався відомий футболіст і тренер О. Блохін, який потрапив до попереднього складу ВРУ за списком «Громади».

У прохідній частині списку опинилися 42 народні депутати. Крім них, були представлені керівники підприємств, ЗАТ, СП (№ 25 В. Пузаков, № 30 М. Лобода, № 42 С. Челноков, № 43 В. Новак). Інтелігенція була репрезентована заступником директора Інституту соціології НАНУ М. Шульгою (№ 38) та доцентом КПІ М. Родіоновим (№ 49). Молодь представляли перший секретар ЛКСМУ А. Політ (№ 34) та дипломат І. Алексєєв (№ 50). Під № 59 балотувалася кримська татарка З. Катушева [6].

Передвиборна програма КПУ під претензійною назвою «Комуністи переможуть – Україна виграє!» не враховувала змін, що сталися у суспільстві з 1999 р., зокрема поліпшення економічної ситуації, зростання життєвого рівня та формування середнього класу. Комуністи, як і раніше, констатували, що Україна знаходиться в затяжній кризі. Головними цілями партії декларувалися відродження народовладдя, придушення злочинності та корупції, забезпечення соціалістичних перетворень, соціальних гарантій (безкоштовні освіта та медицина, соціальне забезпечення), «рівноправний союз братніх народів суверенних держав». Серед пропонованих заходів для досягнення вище зазначених цілей, на відміну від попередніх програм, переважали не конкретні пропозиції, а гасла, на кшталт припинення розкрадання держави, підтримка вітчизняного товаровиробника тощо. На цей раз гарантувалася підтримка чесної підприємницької діяльності. Але ідея скасування Земельного кодексу викликала настороженість з боку селян, які, незважаючи на те, що отримані ними земельні паї не приносили жодної вигоди, відчули інстинкт власника. Одним з найважливіших гасел було перетворення України на парламентсько-президентську республіку [7].

У постанові з'їзду «Про завдання Компартії України у виборчій кампанії 2002 року» підкреслювалося, що найважливішим завданням КПУ є перемога над правлячим режимом, прихильники якого об'єдналися у блоки «За єдину Україну!» (далі – ЗаЄДУ) на чолі з главою Адміністрації Президента В. Литвином та «Наша Україна» (далі – НУ) на чолі з В. Ющенком [8]. Щоправда, суперництво з НУ було більше заочним, оскільки електоральні поля двох політичних сил збігалися лише в Центральній Україні. На голоси Західної України комуністи не претендували. Змагання ж із ЗаЄДУ було гострішим, оскільки пропрезидентський блок претендував на голоси виборців Півдня та Сходу.

Незважаючи на зовні мирний характер кампанії (так, досить конструктивно, без різких звинувачень, пройшли теледебати П. Симоненка з другим номером ЗаЄДУ, прем'єр-міністром А. Кінахом), протистояння КПУ з владою було доволі жорстким. Якщо всю міць медіаресурсу влада на цей раз спрямувала проти СПУ та БЮТ, то проти КПУ були використані партії-клони КПУ(о) та КПРС, які здобули понад 2 та понад 1 % голосів виборців відповідно. КПУ вперше використала агітаційний телеролик, але з'явився він на екрані значно рідше, аніж реклама КПУ(о). Крім клонів, на електорат КПУ претендували також проросійські сили: «Руський блок» та ЗУБР.

На відміну від попередніх виборчих кампаній на цей раз КПУ не мала близьких політичних союзників. Вперше як опоненти розглядалися інші ліві, зокрема СПУ. Так, КПУ рішуче відкинула запропоновану О. Морозом «Декларацію єдності» про створення єдиного блоку різновекторних опозиційних сил.

На цей раз КПУ не вдалося приховати контакти з бізнесом. Очевидно, не без участі нової нелівої опозиції у пресі розпочалися дискусії про участь у фінансуванні кампанії КПУ таких підприємств як «Кримхліб», «Луганськтепловоз», Миколаївський суднобудівний завод, асоціація «Укрсіль», ДАЕК «Центренерго», «Хартрон», «Київміськбуд», а також «Промінвестбанк» і «Приватбанк». За деякими даними, дуже активно з комуністами співпрацював власник кількох обленерго К. Григоришин. Проте, усі ці заяви нічим не були підтвержені. Натомість, КПУ отримала моральну підтримку з боку Росії. Посол РФ В. Черномирдін згадав її, разом із ЗаЄДУ та СДПУ(о), серед прихильних до Росії сил.

Результати голосування засвідчили зниження популярності КПУ. Вона з результатом 19,98 % (5 178 074 голосів) посіла друге місце, пропустивши вперед НУ, що дало змогу отримати 59 мандатів. Комунисти перемогли у східних та південних регіонах України. Партія посіла перше місце у 10 регіонах (Луганська обл. – 39,68%, АРК – 33,91%, Запорізька обл. – 33,40%, м. Севастополь – 32,73%, Дніпропетровська обл. – 31,86%, Херсонська – 31,59%, Харківська – 30,69%, Миколаївська – 29,29%, Одеська – 26,20%, Кіровоградська – 22,24%). На Донеччині комуністів випередив блок ЗаСдУ, проте КПУ отримала досить значний відсоток голосів – 29,78%. Цей результат був зумовлений, перш за все, не популярністю пропрезидентського проекту, а високим авторитетом голови Донецької облдержадміністрації В. Януковича. Друге місце КПУ виборола також у Житомирській (18,85%), Чернігівській (16,63%) та Хмельницькій (13,48%) областях. Непоганим результатом можна вважати також 17,69% на Полтавщині та 16,49% на Сумщині, де комунисти поступилися НУ та СПУ. На Київщині, Вінниччині та Черкащині результат КПУ коливався в межах 10–13% [9]. Зниження рейтингу КПУ в аграрних регіонах Центральної України було обумовлено прийняттям 25 жовтня 2001 р. Земельного кодексу, який передбачав розпаювання землі. Це означало розвал КСП, керівники яких склали чи не головну економічну опору КПУ. Проводячи паювання землі, керівник КСП фактично виступав проти лінії партії. Якщо ж керівник за підтримки загальних зборів відмовлявся від паювання, на нього починався тиск з боку органів місцевої влади та тих селян, що хотіли стати власниками землі. До того ж, комунисти втратили підтримку найпередплатчуванішої газети України «Сільські вісті», яка шалено критикувала КПУ за угодовство з владою. У трьох галицьких областях КПУ не здолала 4-відсотковий бар'єр.

На цей раз до ВРУ потрапили 6 партій та блоків. Крім НУ та КПУ, це ЗаСдУ, БЮТ, СПУ та СДПУ(о). Провладні сили зазнали нищівної поразки, хоча авторитет влади, порівняно з 1998 р., зріс. Разом ЗаСдУ та СДПУ(о) здобули майже 20%, що було набагато більше, ніж НДП у 1998 р. Багато прихильників влади віддали голоси за НУ.

Якщо до отриманих голосів КПУ додати результати КПУ(о) та КПРС, то можна констатувати, що рейтинг комуністів суттєво не зменшився, але частина лівих виборців була незадоволена політикою КПУ і шукали альтернативи на лівому фланзі. У Центрі України зміцнів авторитет СПУ.

Незважаючи на збереження контролю влади над виборчими комісіями, черги на дільницях, «каруселі», включення до списків виборців «мертвих душ» та чи не вперше активне втручання іноземних держав, процедура голосування була чеснішою, порівняно з президентськими виборами 1999 р., що й засвідчили результати.

Нечесні прийоми тепер масово застосовувалися в одномандатних округах, де влада спромоглася переломити хід виборів на свою користь. Основну ставку тут КПУ зробила на народних депутатів, які балотувалися в Східній, Південній та Центральній Україні. В Західній Україні кандидати від КПУ діяли за олімпійським принципом: «головне не перемога, а участь». Так, у Львівській обл. з 11 кандидатів від КПУ чотири були пенсіонерами.

Проте, перемогу вибороли лише 6 членів КПУ з 203 висунутих партією: народні депутати О. Гінзбург (Сумська обл.), В. Мироненко (АРК), А. Мороз (Запорізька обл.), О. Панасовський (Донецька обл.), С. Сінченко (Луганська обл.), а також журналіст В. Анісімов (Дніпропетровська обл.). Неприємним сюрпризом для КПУ виявилось цілковите фіаско в Донецькій та Луганській обл., де КПУ здобула лише по одному мандату. Жодного мандату не було здобуто в 21 регіоні України.

Крім партій-клонів, використовувалися також кандидати-клони – однофамільці. Особливо резонансний приклад стався у Криму, де на виборах Верховної Ради автономії по одному округу з Головою ВР АРК, комунистом Л. Грачем балотувався ще один Грач Леонід Іванович, член маловідомої КПУ (трудожачих), який напередодні виборів змінив прізвище, ім'я та по батькові.

На виборах до місцевих органів влади комунисти знову не досягли успіху. Тут, як і раніше, населення підтримувало позапартійних кандидатів, котрі ставали слухняними виконавцями волі державних адміністрацій. У Севастополі представник КПУ В. Пархоменко став заступником голови міськради, яку раніше очолював. Особливо болісною стала поразка «Блоку Леоніда Грача»

в Криму, в результаті якої Л. Грач втратив посаду Голови ВР автономії. З усіх обласних рад України пропрезидентські сили не взяли під контроль лише Львівську, яку очолив представник НУ.

Невдача спіткала кандидатів від КПУ й на виборах мерів обласних центрів. Кандидати від партії на посаду мерів Харкова – А. Александровська, Запоріжжя – О. Бабурін, Донецька – М. Кравченко, Дніпропетровська В. Борщевський посіли другі місця. Щоправда, підтриманий КПУ О. Андронов переміг на виборах мера Сум. Хоча у цілому на Сумщині комуністи втратили посади мерів кількох райцентрів. На цьому тлі дещо несподівано виглядала перемога комуніста Г. Брича на виборах мери райцентру Турки на Львівщині.

5 квітня 2002 р. Президія ЦК КПУ заявила, що передвиборний період і день голосування відзначалися грубим нехтуванням демократичних принципів та норм: влаштовувалися величезні черги на дільницях, порушувалася таємниця волевиявлення громадян, втручалися державні й громадські структури США [10]. Пленум ЦК КПУ 20 квітня 2002 р. визнав, що підсумки виборів вимагають радикального поліпшення всієї діяльності партії, оскільки на результатах негативно позначились низький рівень ідейно-теоретичної підготовки кадрів, недостатня увага до осмислення нових процесів і явищ у розвитку суспільства, зацикленість на висновках і гаслах, що не відповідають новим умовам політичної боротьби [11]. Разом з тим, не було прийнято жодних кадрових рішень, навпаки, лунали застереження проти поширення критиканства в партії.

Вибори засвідчили, що КПУ досить вдало інтегрувалася у псевдо двопартійну політичну систему (влада проти комуністів), навчившись досягати компромісів з владою. Комуністи мали розрахунок, що у разі створення більшості у складі НУ та ЗаСдУ їм вдасться зберегти опозиційну монополію. Проте, НУ була витіснена в опозицію, а КПУ у ході спікеріади не змогла скористатися наявною «золотою акцією». У підсумку, опозиційну нішу довелося ділити з НУ, БЮТ та СПУ. Формування у парламенті пропрезидентської більшості означало, що владу захопили ті, хто програв вибори.

Література

1. Баулин П. Референдум – политическая спекуляция режима // Комуніст. – 2000. – № 3 (304). – 20 янв.; Не допустить узурпации Кучмой власти в Украине. Выступление народного депутата Украины Е. В. Мармазова на заседании Парламентской Ассамблеи Совета Европы в дебатах по докладу «О деятельности Бюро и постоянного Комитета Ассамблеи Совета Европы» 24.01.2000 г. (г. Страсбург) // Комуніст. – 2000. – № 5 (306). – 3 февр.; Гарант — вовсе не гарант // Комуніст. – 2000. – № 13 (314). – 30 марта. – С. 1.
2. Українські ліві: між ленінізмом і соціал-демократією / За ред. О. Гараня, О. Майбороди. – К., 2000. – С. 240.
3. Лист Президії ЦК КПУ Політичній Раді Соціалістичної партії України, 18 грудня 2000 р. // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1992–2005 / Редкол.: П. М. Симоненко (голова) та ін. – К., 2005. – С. 477–480.
4. Закон України «Про вибори народних депутатів України» // Відомості Верховної Ради України. – 1997. – № 51–52. – Ст. 265.
5. Орієнтири виборця 2002. Довідник / В. Замінус, Д. Ковриженко, Д. Котляр та ін. – К., 2002. – С. 276.
6. Офіційний сайт ЦВК України // <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v>
7. Передвиборна програма Комуністичної партії України // Комуніст. – 2002. – № 10 (429).
8. Постанова з'їзду: Про завдання Компартії України у виборчій кампанії 2002 року // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1992–2005. – С. 516.
9. Офіційний сайт ЦВК України // <http://www.cvk.gov.ua/pls/vd2002/webproc0v>
10. Вибори під пресом розгулу // Комуніст. – 2002. – № 30 (449), 5 квіт.
11. Постанова Пленуму ЦК КПУ: Про політичні підсумки виборів народних депутатів України, органів місцевого самоврядування і чергові завдання партії, 20 квітня 2002 р. // Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, 1992–2005. – С. 537.

Литвин С.Е.,

*аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти
Національного педагогічного університету ім. М.П Драгоманова*

Преса центральної України як об'єкт ідейного впливу Організації українських націоналістів у період нацистської окупації

В статье рассматривается использование Организацией украинских националистов периодических изданий Центральной Украины в качестве средства своего идейного влияния на народные массы на протяжении периода нацистской оккупации.

The work is devoted to the problem of using the periodical publications in Central Ukraine by Organization of Ukrainian Nationalists as an instrument of its ideological influence on the peoples during the period of Nazi occupation.

Ключові слова: Центральна Україна, ОУН, нацистська окупація, періодичні видання.

Впродовж останніх 17 років, що минули під знаком розбудови Української держави, вітчизняним спеціалістам вдалося заповнити багато білих плям в історії діяльності національно-патріотичного підпілля ОУН та УПА в роки Другої світової війни. Однак до цього часу одним із найменш досліджених аспектів цієї проблеми залишається розгортання агітаційно-пропагандистської роботи зазначеними вище структурами поза основним ареалом їх поширення (Західною Україною, Волинням), зокрема, у центральних областях України.

Метою цієї статті – на основі опублікованих наукових досліджень та документальних джерел виявити поширеність впливу Організації українських націоналістів на сектор друкованої періодики в окупованій нацистським ворогом Центральній Україні, а також висвітлити тематичну спрямованість матеріалів оунівських авторів. Ця проблема фрагментарно висвітлена у монографічних дослідженнях А. Русначенко [11], Б. Черномаза [17] у краєзнавчих статтях Г. Капустян [5], С. Ляхівненка [6], В. Ширай [19], М. Щербини [20], публікаціях Г. Івануценка [4], Ю. Щура [21] та ін. Ґрунтовною є стаття В. Яременко [22], що присвячена поширенню преси в рейхскомісаріаті «Україна» протягом останніх місяців 1941 р. Цінною для дослідника друкованої пропаганди ОУН у цілому слід вважати монографію Є. Стасюк [12].

Одразу після початку німецько-радянської війни з ініціативи обох фракцій ОУН (бандерівської і мельниківської) на Наддніпрянщину вирушили похідні групи. У їх складі перебували переважно молоді люди, завзяті, натхненні патріоти, головним завданням яких була пропаганда серед місцевого населення з метою об'єднання під гаслами національної ідеї задля спільної боротьби проти окупантів. Використання легальної місцевої та підпільної преси для ведення замаскованої націоналістичної пропаганди швидко стало одним із головних напрямів діяльності оунівців [2, с.20].

Як небезпідставно зазначає дослідниця В. Яременко, мельниківці одразу більш розмашисто взялися за справи культури та освіти, у тому числі й організацію газет, оскільки, на відміну від бандерівців, вони із самого спочатку не були радикально налаштовані проти нового режиму і до певного часу продовжували покладати державотворчі надії на німців [22, с. 124]. Видання преси найшвидше вдалося налагодити на Житомирщині та Вінниччині, куди учасники груп прибули на початку серпня 1941 р. [12, с.21]. Газета «Українське слово», якій судилося стати одним із найавторитетніших видань під егідою ОУН(м) свого часу, за твердженням В. Яременко, започаткувалася в Житомирі вже з перших чисел серпня, а з 21 вересня 1941 р. часопис почав видаватися у Києві [22, с.123, 125]. Однак, за іншими даними перше число газети вийшло у Житомирі тільки 8 вересня, а її київський період розпочався з 29 вересня 1941 р. [3, с.8]. До редакційної колегії «Українського слова» входили Орест Чемеринський (Оршан-Чемеринський), П. Олійник, В. Штуль, Яковенко та ін. Очолив редакцію уродженець Закарпаття Іван Рогач,

відомий оунівський діяч та журналіст, молодіжний лідер Організації у Закарпатті у 1930-х років [22, с. 125].

Газета, що виходила 50-тисячним накладом й поширювалася за межами столиці України доносила мету і завдання українських націоналістів, інформувала людей про останні політичні події, намагалися бути речником української нації, яка мала боротися за свою державу [16]. Сума передплати «Українського слова» становила 12,5 крб. на місяць [22, с. 128]. Друкувалося видання переважно у форматі одного листка, рідше – двох [14, арк. 22]. Інформація про місцеві події подавалася окремими рубриками, як-то: «Наше життя», «Новий Київ», «Київська хроніка» та ін. [22, с. 127]. Багато місця займали оголошення про втрату паспортів та військових квитків особами української національності [14, арк.24]. До кола штатних працівників «Українського слова» належали такі автори як М. Воля, М. Васильєв, О. Ващенко, В. Михальський, А. Черемош, Ю. Швидкий (Швид), також друкувалися С. Половець, Яременко, поетеса Ніна Чайка та ін. [3, с. 296–298]. На шпальтах видання мали змогу розміщувати свої матеріали і відомі представники творчої та наукової інтелігенції, які знаходились у той час на окупованій території: відомий вчений-фольклорист і музикознавець Дмитро Ревуцький, ректор Київського політеху, голова Української національної ради М. Величківський, професори П. Терпило, В. Івановський, В. Міяковський [22, с. 125].

Статті на сторінках «Українського слова» носили різноплановий характер: господарський, культурно-освітній, релігійний. Багато друкувалося статей стосовно питання про голодомор в Україні у 1932–1933 рр., передруковувалися витяги окремих допитів НКВС [3, с.47]. Одним із пріоритетних напрямів у діяльності редакції стала агітація населення щодо налагодження господарського життя в місті. Так, у № 19 за 30 вересня 1941 р. голова міської управи О. Оглоблін звернувся із закликом до українців спрямувати свої зусилля на відновлення нормального життя в Києві. У статті Швида «Наша обласна управа» роз'яснювалися цілі, що стояли перед місцевою управою, мешканцям міста пропонувалося взяти активну участь у відбудові зруйнованого господарства [14, арк. 6]. Надалі неодноразово мали місце статті подібного змісту цього ж автора («Принцип господарчого керування», № 51) [3, с. 147–148], Яковенка («Праця – священний обов'язок українця», № 75) та ін. [3, с. 165–167].

Значна увага приділялася питанням культури і мистецтва. Наприклад, у статтях Г. Мереги та В. Штуля викривалися спотворення більшовиками народного фольклору з метою поневолення українського народу та засмічення української мови «русизмами» і «полонізмами» («Творчість українського народу», «Чистота мови», № 42) [14, арк.19, 21]. У номері газети за 8 жовтня артист Київського театру музкомедії Дніпров оповістив населення про відновлення роботи Київської міської опери [3, с.269].

З 19 жовтня в Києві починає виходити тижневик «Література та мистецтво», а у листопаді з'являються «Літаври» – обидва видання, як додатки до «Українського слова» [22, с. 125]. На їх сторінках розміщувалися літературно-публіцистичні статті, матеріали інформативного характеру про відродження культурно-мистецьких закладів, прозові та поетичні твори основоположників української літератури, репресованих письменників і тих, що гуртувалися навколо «Українського слова» [3, с.13]. «Літаври» особисто редагувала відома поетеса Олена Теліга, яка прибула до Києва з похідними групами ОУН(м). Окрім цього, було запроваджено понеділковий додаток до «Українського слова» під назвою «Останні вісті» [22, с.125].

Після влаштування німцями чисток, пов'язаних із розпорядженням Е. Коха щодо посилення цензури в друкованих органах, у грудні 1941 р. було заарештовано головного редактора київського видання І. Рогача, інших співробітників та авторів газети. А на початку лютого 1942 р. гітлерівці жорстоко розправилися з працівниками часопису. І. Рогач, О. Теліга, велика кількість членів Спілки письменників України були знищені в Бабиному Яру. Журнал «Літаври» був заборонений і замість «Українського слова» почала виходити газета «Нове українське слово» за редакцією К. Штепи, який виявив себе вірним німецьким ставлеником [12, с.31].

«Українське слово» було не єдиним періодичним виданням Київщини того часу. Як орган управління бургомистра у Білій Церкві, з середини жовтня за редакцією М. Литвиненка видавалася газета «Дзвін». Богуславська «Вільна Україна» (пізніше – «Звільнена Україна») побачила світ у

серпні 1941 р., найбільш ранні примірники бориспільського «Українського життя» та васильківської «Української думки» виявлені за 27 жовтня та 16 листопада відповідно [22, с.129]. Чи працювали в редакціях зазначених видань штатні оунівці – достеменно невідомо, але, вочевидь, ці друковані органи не були позбавлені впливу з боку націоналістичного середовища. За непідтвердженими даними радіостанції Риму від 19 лютого 1942 р., в тому ж таки Києві видавався журнал «Кооперація України» [1, с.348], а у 1943 р. у місті вийшло одне число газети «Рідне слово» [3, с. 9], однак стосовно цих видань будь-яку конкретну інформацію знайти не вдалося. Альтернативою до періодики, яка поширювалася в області з дозволу окупантів, стала підпільна інформаційно-пропагандистська газета «За самостійну Україну» за редакцією Йосипа Позичанюка, що з'явилася у серпні 1941 р. як орган Київського обласного осередку ОУН(б) [12, с.46].

31 серпня 1941 р. вийшов перший номер газети «Вінницькі вісті», оздоблений великим портретом Тараса Шевченка та привітаннями німецької адміністрації. Назву з обох боків прикрашали два символи – свастика і тризуб.

Відомо, що спочатку часопис редагував В. Нофенко, колишній студент філологічного факультету Київського університету, член ОУН, але вже із № 24 виконуючим обов'язки редактора видання став Ф. Головка [22, с.126]. Відповідальним за вихід газети був німецький штадткомісар Маргенфельд [12 с.26]. «Бачачи червону армію, обдурту й голодну, уявляємо собі, до якої руїни довели комуністи багаті краї східної Європи. А хто тямить, скільки найкращих синів України й гине в більшовицьких тюрмах, той, знаючи, що Європа почала війну з більшовизмом, мусить тільки із цілої душі радіти та розуміти, що надійшла велика година в історії нашого народу...» Так писали «Вінницькі вісті» 7 вересня 1941 р. У подальших статтях, що виходили на сторінках видання, засуджувалася безглуздість Сталіна, викривалася русифікаційна політика радянської влади; багато уваги приділялося літературі (регулярною була літературна сторінка) [9]. У газеті мали змогу друкувати свої твори такі відомі поети як Костянтин Зеров (Михайло Орест) та Валер'ян Тарноградський [8]. Передплата за тримісячне отримання «Вінницьких вістей» була спочатку 11 крб. 70 коп., а згодом сягнула 18 крб. [22, с.128].

А 14 травня 1942 р. черговий 38-й номер з'явився без символу України [9] – внаслідок чергових німецьких чисток вінницькі націоналісти були заарештовані, відтоді газета перетворюється на фактичний рупор німецької адміністрації. Промовистим доказом цього слугує наступний уривок з наклепницької статті за 3 червня 1943 р.: «Ми думаємо, що ці «отамани», які прибирають голосні опереткові псевдоніми, втягнені...у майстерну сітку ...більшовицьких провокацій. Тим самим вони перебувають на службі ворогів України... В своїх власних інтересах населення України категорично відкидає більшовизм і відпекується від так званих «національних» бандитських груп» [7].

Посилаючись на дані Є. Алетіяно-Попівського, дослідник Ю. Щур вказує, що у Вінниці деякий час діяла друкарня Крайового Проводу Центрально-українських земель, у якій друкувалася газета «За Самостійну Україну» (пізніше друкарня була перенесена до Попельні (Житомирська область), де вона була ліквідована німецькими карними органами) [21].

Із просуванням нацистської Німеччини на Схід протягом другої половини 1941 р., виразний вплив націоналістів відчували на собі редакції інших центрально-українських часописів [12, с. 21]. З допомогою представників ОУН, що із перших днів німецького пришествя проникли в середовище міської управи м. Умань, в редакцію окупаційної газети «Уманський голос» вдалося впровадити своїх людей. На роботу туди одразу влаштувалися Петро Сагайдачний, уродженець Галичини, член корпусу Січових стрільців доби Української революції 1917–1920 рр., і Петро Голинський, обидва члени ОУН(м). Після німецьких арештів навесні 1942 р., ОУН не втрачала впливу на редакцію «Уманського голосу». Не злякавшись репресій, до Організації вступило ще двоє членів редакції – Мин Глухенький (літературний редактор газети) і Марія Запорожець (секретар редакції), прихильники бандерівської фракції [17, с. 123–124]. Тоді ж, весною 1942 р. німецькі карні органи провели арешти серед членів окружного і районного проводів Звенигородщини та ліквідували видавництво, де друкувався націоналістичний часопис «Рідне слово» [21]. У Золотоноші провідник тамтешнього Проводу ОУН Олександр Бондар деякий час редагував газету

«Золотонівські вісті» [11, с. 61]. Відчував на собі вплив прихильників ОУН і друкований орган Черкаської районної управи – часопис «Українська думка». Газета, яка видавалася з 27 вересня 1941 р. і виходила тричі на тиждень, містила статті, що висвітлювали, зокрема, діяльність черкаської «Просвіти» («Просвітянин», № 17; «Перші збори товариства «Просвіта», «Ми повинні це зробити!», № 25) [20, с.299-300].

Вже згадуваний мельниківець П. Сагайдачний мав спеціальне завдання Проводу ОУН налагодити видавництво української періодики національно-патріотичного спрямування на окупованих німцями центрально- і східноукраїнських землях, і згодом він взяв участь у редагуванні обласного часопису Полтавщини – газети «Голос Полтавщини» [6, с.98], найстаріші номери якої віднайдено за листопад 1941 р. [22, с.124]. Виходила газета двічі на тиждень. Попри жорстку цензуру, з ініціативи редактора на сторінках видання, окрім обов'язкових німецьких повідомлень та розпоряджень міської управи, друкувалися патріотичні вірші українських поетів, спогади про визвольні змагання 1917–1920 рр., біографії визначних українських діячів: М. Драгоманова, В. Винниченка, С. Петлюри, Є. Коновальця [6, с.98]. Також у газеті розміщувалися оголошення протоієрея Потульницького, пов'язані із діяльністю Української православної церкви [15, арк.38-39]. У подальшому П. Сагайдачний продовжив свою місію з налагодження українського періодичного друкованого слова в Харкові, а «Голос Полтавщини» вже з грудня 1941 р. взявся редагувати Б. Волошановський [22, с.126].

У духовному житті населення Кременчука певний період важливу роль відігравала міська газета «Дніпрова хвиля», в якій багато уваги приділялося висвітленню української історії, етнографії та культури. Кременчуцький часопис почав виходити на другому місяці окупації – перший номер газети датовано 28 жовтням 1941 р. Видавцем його була міська управа, що призначила відповідальним редактором Михайла Щепанського [19, с. 267]. Газета видавалася накладом від 10 до 19 тис. примірників, на чотирьох, пізніше на двох сторінках, спочатку тричі, а згодом двічі на тиждень [5, с. 225]. Читачі мали змогу прочитати на сторінках видання слова українського гімну «Ще не вмерла Україна», маршу українських націоналістів, дізнатися про життя кременчуцьких селян під окупацією [19, с. 267]. Існувала спеціальна рубрика «Розшукую своїх рідних» [5, с. 226]. За часів, коли друкований орган редагував М. Щепанський, представник ОУН(б), у ньому розміщувалися матеріали про сталінські репресії, цікаві дослідження з історії України [19, с.267]. Сенсаційним для місцевого мешканця стало зняття табу на такі резонансні теми як битва під Крутами, розкуркулення, примусова колективізація, голодомор 1932–1933 рр. та ін. [5, с. 225]. В окремих статтях висвітлювалися суть і причини виникнення українського націоналізму («Принципи українства», №3 під авторством І. Костецького), пропонувалися методи виховання молоді («Нові шляхи виховання української молоді», №4) [12, с. 97]. Все це звичайно не входило в плани нових самопроголошених «хазяїв» України – а у березні 1942 р. М. Щепанського разом із сім'єю та ще 24 співниками було розстріляно роздратованими нацистами під Кременчуком [13]. Після призначення весною 1942 р. новим редактором В. Тарасів, друк просвітницьких матеріалів припинився, натомість шпальти газети цілком заповнили зведення з фронту та уривки з книги німецького фіурера «Майн кампф». Газета «Вечірній листок», яка вперше з'явилася 14 квітня 1942 р., була покликана щодня доносити до мешканців останні світові новини та місцеві вісті [19, с. 267].

Не можна обійти увагою і газету «Лохвицьке слово», що випускалася в Лохвицькому районі Полтавщини і вплинула на організаційне становлення районних філій «Просвіти», які, в свою чергу, мали тісний зв'язок із осередками ОУН. Незважаючи на жорстокий окупаційний режим, видання намагалося зберігати українське обличчя і сприяти національному відродженню краю. З ініціативи «Просвіти» з листопада 1941 р. виходив літературний додаток до «Лохвицького слова», а при редакції діяв гурток письменників-початківців та поетів. Відчувши для себе небезпеку, влітку 1942 р. німці закрили газету [10, с. 211].

У Кіровограді український часопис «Кіровоградські вісті» почав видавати оунівець Василь Пасічняк, що вже у вересні 1941 р. був заарештований [12, с.31] і засланий до концентраційного табору. Як пише Л. Шанковський, у Новоукраїнці, де до 1943 р. діяв доволі потужний осередок ОУН, виходив тижневик, який редагував І. Кирик [18, с.134]. Вочевидь, йдеться про нелегальну

бандерівську газету «За соборну Україну», що з жовтня 1942 р. друкувалася спочатку у зазначеному місті, потім друкарню газети перенесли в Кіровоград, а далі – у м. Бобринці. В середині 1943 р. І. Кирик поповнив список жертв німецьких розстрілів [11, с.48]. Крім того, Л. Шанковський вказує, що у 1943 р. в Кіровограді перебував наблизений до українського самостійницького підпілля Віктор Петров (Домонтович), який займався редагуванням легального українського журналу «Український засів» [18, с.140-141].

Відносно менша розгалуженість націоналістичного підпілля на Чернігівщині та Сумщині не завадила місцевим кадрам ОУН бандерівської орієнтації налагодити видавництво газети «Українське Полісся» у Чернігові за редакцією Ф. Піпи [11, с.30], тираж якої становив більше 4 тис. примірників [22, с.128]. У Сумах двічі на тиждень виходив часопис «Сумський вісник» [1, с.349], у районах області мали місце такі українські газети як «Голос Охтирщини», «Лебединський вісник» та ін. [4, с.120]. Уся ця робота проводилася за допомогою різних верств місцевих жителів. Певні впливи мали тут і мельниківці, зокрема, на редакторів газет у Конотопі й Чернігові [11, с.30].

Таким чином, можна стверджувати, що протягом другої половини 1941 р. практично у всіх областях Центральної України ОУН охопила своїм впливом сектор легальної преси, хоч переважала у даному контексті все ж мельниківська фракція. Крім того, оунівці намагалися виготовляти на місцях та поширювати нелегальну періодику – на цьому спеціалізувалося бандерівське крило.

Неозброєним оком неважко прослідкувати і сумну тенденцію, яка чітко окреслилася починаючи з кінця 1941 – початку 1942 р. – навіть із тих друкованих органів, що перебували під німецьким патронатом, нацисти всіляко витравлювали державницько-самостійницький український елемент, замінюючи його пронімецьким сурогатом, чи навіть вдавалися до докорінного знищення небажаних для себе легальних видань (не говорячи вже про підпільні націоналістичні газети та журнали). І цей факт є ще одним цвяхом у труну радянського міфу, в якому представники ОУН зображуються виключно як «фашистські лакеї». Дехто може дорікнути автору, що, мовляв, на шпальтах деяких газет, до роботи в яких були залучені оунівці (зокрема, і «Українського слова»), ще до початку німецьких чисток подекуди траплялися пронімецькі матеріали, передруки нацистських авторів. Та слід усвідомлювати, що аби якнайдовше мати змогу доносити світло української ідеї до народних мас, самостійникам часто доводилося йти на певний ситуативний компроміс та банально «задобрювати» окупанта. Але й таких засобів виявилось недостатньо – справжньою ціною за поширення патріотами проукраїнської пропаганди стали їх масові арешти та розстріли нацистами.

Література

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953 рр. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х т. – К.: Либідь, 1994. – Т. 2. – 688 с.
2. Горбуров Є., Шитюк М. Суспільно-політична та бойова діяльність націоналістичного підпілля Півдня України в роки німецько-румунської окупації. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – 57 с.
3. Документи і матеріали з історії Організації Українських Націоналістів / В. Верига (редкол.), О. Кучерук (упоряд.). – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2002. – Т. 10, ч. 2: Газета «Українське слово» 1941 р. – 304 с.
4. Іванущенко Г. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. Історико-документальні нариси. – Суми, 2001. – 192 с.
5. Капустян Г. Кременчуцьке повсякдення у період німецько-фашистської окупації на сторінках газети «Дніпрова хвиля» // Маловідомі сторінки історії Другої світової війни в Україні та на Полтавщині: 36. наук. ст. за матер. Всеукр. наук. конф. (23–24 травня 2007 р.) / В. Пашенко (гол. ред.). – Полтава, 2007. – С. 224–229.
6. Ляхівненко С. До питання про діяльність українського національно-патріотичного підпілля у Полтаві в умовах фашистської окупації // Маловідомі сторінки історії Другої світової війни в Україні та на Полтавщині: 36. наук. ст. за матер. Всеукр. наук. конф. (23–24 травня 2007 р.) / В. Пашенко (гол. ред.). – С. 96–103.
7. Малигін А. Боротьба ОУН-УПА на Вінниччині. [Електронний ресурс] // <http://oun-upa.org.ua/articles/malyhin.html>
8. Мельник В. Доля модерніста. Виповнилося 125 років від дня народження поета Валер'яна Тарноградського. [Електронний ресурс] // <http://www.umoloda.kiev.ua/regions/66/164/0/18857/>
9. Пустовіт О. Заспокоєні совістю історії. [Електронний ресурс] // <http://www.misto.vn.ua/index.php?action=1&k=2961>

10. Ревежук В., Кочерга Н. Стан української культури на Полтавщині в роки німецько-фашистської окупації (1941-1943 рр.) // Маловідомі сторінки історії Другої світової війни в Україні та на Полтавщині: Зб. наук. ст. за матер. Всеукр. наук. конф. (23-24 травня 2007 р.) / В. Пашенко (гол. ред.). – С. 208-216.
11. Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусі, Литві, Латвії, Естонії у 1940-50-х роках. – К.: УВ «Пульсари», 2002. – 519 с.
12. Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941-1953 рр.). – Л.: ЦДВР, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2006. – 384 с.
13. Стахів Є. Боротьба українського народу на східноукраїнських землях 1941-1944 рр. [Електронний ресурс] // <http://storinka-m.kiev.ua/article.php?id=677>
14. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 64.
15. Там само. – Оп. 23. – Спр. 115.
16. Червак Б. Правда про український Київ у 1941 – 1942 роках. [Електронний ресурс]. – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2003 // http://ukrlife.org/main/evshan/kyjv1941_1942.htm
17. Черномаз Б. Діяльність національно-патріотичного підпілля на Уманщині у 1941-1945-х роках. – Умань, 2002. – 402 с.
18. Шанковський Л. Похідні групи ОУН. – Мюнхен, 1958. – 371 с.
19. Ширай В. Духовне життя Кременчука в період німецького окупаційного режиму в 1941-1943 рр. // Маловідомі сторінки історії Другої світової війни в Україні та на Полтавщині: Зб. наук. ст. за матер. Всеукр. наук. конф. (23-24 травня 2007 р.) / В. Пашенко (голов. ред.). – С. 264-271.
20. Щербина М. Черкаська «Просвіта» в роки нацистської окупації // Черкащина в контексті історії України: Матер. II наук.-краєзн. конф. Черкащини (до 60-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.) / В. Мельниченко (відп. ред.). – Черкаси, 2005. – С. 298-302.
21. Щур Ю. Нарис історії діяльності Організації Українських Націоналістів на східноукраїнських землях. [Електронний ресурс] – Запоріжжя, 2006 // <http://www.ukrnationalism.org.ua/get/book.cgi?n=121>
22. Яременко В. Преса в рейхскомісаріаті «Україна» під час німецької окупації у липні — грудні 1941 р. // Київська старовина. – 2006. – № 3. – С. 123-131.

Ніколаєць К.М.,

*канд. істор. наук, докторант кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Дисидентський рух в УРСР у другій половині 60-х – першій половині 80-х років ХХ ст.: історіографія

В статті освещается уровень исследования диссидентского движения в УССР во второй половине 60-х – первой половине 80-х годов ХХ ст. с выделением основных направлений научных работ.

In the article the main aspects of against rule in Ukrainian SSR in 1960-1980s are considered. The author describes the most important purposes of scientific research.

Ключові слова: Дисидентський рух, хрущовська відлига, доба застою, тоталітарна система, олігархія, опозиційні виступи, русифікація, суспільно-політичні рухи.

Смерть Й. Сталіна та певне послаблення тиску командно-адміністративної системи радянської держави у період хрущовської «відлиги» стали каталізатором у поширенні дисидентського руху в СРСР. Вимушена відмова олігархії від терористичних методів управління державою у постсталінські часи зменшила сталість тоталітарної системи влади. Після лібералізації методів управління стало можливим публічно відстоювати закладені у самій компартійно-радянській системі норми і положення, які на практичне застосування ніколи не розраховувалися. На території України, окрім правозахисного спрямування, дисидентський рух увібрав у себе відображення національних прагнень українців. Зміна історіографічної ситуації після відновлення української державності створила сприятливі умови для вивчення подій української історії. Одним із напрямів наукових студій стало вивчення діяльності українських дисидентів. Історіографічний аналіз праць пострадянських вчених, присвячених цій тематиці, практично не проводився. Виняток становлять вступні частини до наукових досліджень В. Барана, Ю. Бажана, В. Даниленка, Ю. Данилюка, А. Русначенка [1]. Однак у них згадана проблема висвітлюється лише у контексті історіографії дослідження проблематики їхньої роботи. Тому метою цієї публікації є визначення стану дослідження руху дисидентів в УРСР другої половини 60-х – першої половини 80-х років ХХ ст.

Відомо, що наступ сталіністів після приходу до влади Л. Брежнєва розчарував представників інтелігенції, які сподівалися на певну модернізацію радянського ладу. Частина з цих людей виступали проти припинення процесу десталінізації держави, ідеологічного наступу консерваторів, зупинки у перегляді судових справ і позасудових вироків щодо жертв сталінських репресій. В Україні опозиційні виступи найчастіше мали національний характер і здебільшого спрямовувалися проти русифікації.

Найбільш дослідженою проблемою доби «застою» залишається національно-визвольний рух в усіх його аспектах.

Ще у 1965 р. у формі рукопису першому секретарю ЦК Компартії України П. Шелесту і Голові Ради Міністрів України В. Щербицькому, І. Дзюбою була подана праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У своєму науковому доробку автор висвітлив проблеми національного, економічного та культурного розвитку України. Посилаючись на дослідження основоположників марксизму, рішення партії, він змалював деформацію марксизму в Україні і висловив надію на ліквідацію цих негативних явищ. І. Дзюба дійшов висновку, що у результаті урядової русифікаторської політики українська культура посіла другорядне місце в республіці, стала додатком до російської. Можна погодитися із висновком автора про те, що фактично русифікація стала одним із головних елементів політики радянського керівництва в УРСР. За цих умов історична наука дедалі більше політизувалася і використовувалася в ідеологічній боротьбі, спрямовувалася на насадження комуністичної свідомості у суспільстві [2].

Окремі згадки про дисидентський рух другої половини 60-х – початку 80-х років містяться в курсі лекцій з історії України, який побачив світ у 1992 р. У розділі, присвяченому висвітленню суспільно-політичного життя, наголошувалося на негативних аспектах русифікації, йшлося про переслідування визначних діячів української культури. Вказувалося, що наслідком русифікації було заперечення та ігнорування культури свого народу з боку різних верств населення, насамперед міського. Однак діяльність дисидентів, за винятком згадки про В.Стуса, фактично опинилася поза увагою автора розділу – Г.Сургая [3].

У 1992 р. у збірнику «Сторінки історії України ХХ століття» було вміщено працю Ю. Зайцева «Дисиденти: Опозиційний рух 60—80-х рр.». Автор змалював соціальний портрет учасників дисидентського руху, визначив загальні цілі, які ставили перед собою його учасники. Окремо в роботі подана оцінка кількісного складу учасників руху та причини і характер зародження політичного дисидентства. Автор акцентував увагу на значенні літератури самвидаву для поширення опозиційних настроїв у суспільстві та проаналізував правову основу тих часів, яка дозволяла притягати дисидентів до відповідальності. Загальний висновок публікації зводився до твердження, що основна маса дисидентів не виступали за повалення радянського режиму, а висловлювалися лише за його удосконалення поруч із припиненням політики русифікації в УРСР [4].

Фактично першим з пострадянських вчених комплексно аналізувати суспільно-політичні процеси в УРСР періоду «застою» почав В.Баран. У його праці В. Барана «Україна після Сталіна» проаналізовано морально-політичний стан радянського суспільства із висновком, що «відлига» породила надії і принесла розчарування, оскільки процес оновлення суспільства проходив вкрай непослідовно. Поверховість реформ, які не торкалися підвалин тоталітаризму, відсутність суттєвих змін у становищі республіки привели до пошуків інших шляхів досягнення національного суверенітету, які були представлені у дисидентському русі у 70-х роках [5]. У іншому дослідженні В.Баран у параграфі «Становлення дисидентського руху» автор проаналізував кількісні показники антирадянських виступів в УРСР, їх динаміку та виділив особливості спрямування у різні періоди [6]. У праці В.Барана та В.Даниленка висвітлено процес згортання нової хвилі українізації поруч із переслідуванням найбільш активних діячів українського національного руху за роки «застою» [7].

Перша у пострадянські часи монографія про дисидентський рух була створена Ю. Курносим, який побудував її здебільшого на газетно-журнальних публікаціях, що з'явилися на рубежі 80–90-х років, а також на творах представників української діаспори. Однак систематизація великої кількості фактичного матеріалу була лише першим серйозним кроком на шляху неупередженого вивчення даної теми [8].

У 1995 р. було видано публікацію Г.Кас'янова, заслугою якого є суттєве розширення джерельної бази дослідження із використанням особистих інтерв'ю з багатьма учасниками дисидентського руху, матеріалів архівів, правоохоронних органів, що дозволило простежити діяльність опозиції за умов панування радянської каральної машини періоду «застою» [9]. Окремі узагальнення містилися у працях Л. Коханової, Б. Кравченка та А. Русначенка, де розкривалися певні аспекти суспільно-політичного життя та особливості молодіжного руху за умов тоталітаризму [10]. У дослідженні А. Русначенка проаналізовано деякі аспекти видавничої діяльності, розповсюдження творів самвидаву серед української інтелігенції.

Окремо слід наголосити на висвітленні в історичній літературі життєвого та творчого шляху дисидентів. Ця тема привернула увагу не тільки професійних вчених, а й публіцистів, які першими поставили його на сторінках своїх видань ще наприкінці 80-х – на початку 90-х років на сторінках газетних та журнальних видань. Увага до цієї проблематики посилювалася, як правило, у зв'язку із святкуванням певних дат з життя дисидентів. Спираючись на відкриті для дослідників архіви партійних органів, колишніх спецслужб, особисті документальні колекції, вони змогли створити кілька історичних портретів дисидентів [11].

Тут доцільно відзначити збірник документів і матеріалів про творчий шлях О.Гончара, підготовлений співробітниками Інституту історії України НАН України П.Троньком, О.Бажаном, Ю.Данилюком. Привертає увагу вступна стаття до цього видання, в якій показана постать

О.Гончара на тлі суспільно-політичного життя в Україні у 60–80-х роках. Автори обґрунтовують ставлення письменника до ігнорування української літератури та мови, змалювали події суспільно-політичного життя УРСР, пов'язані із виходом у світ роману «Собор», звернувши увагу на репресивно-каральні заходи влади, спрямовані на його цькування [12].

У ролі виступів опозиційних сил за суверенітет України розцінювали діяльність видатніших представників дисидентського руху в УРСР В.Шевчук, М.Тараненко. Вони проаналізували діяльність діячів Українського національного фронту, Української Гельсінської групи, наголошуючи, що, виступаючи проти тоталітарного режиму та пов'язаних із ним деформацій, пропонуючи шляхи реформування суспільства на демократичних засадах, українські опозиційні сили тим самим допомагали багатьом людям усвідомити необхідність докорінних перетворень в усіх сферах життєдіяльності суспільства [13].

Характеристика діяльності І.Дзюби, В.Чорновола та інших дисидентів разом із аналізом погрому опозиційного руху у 1972–1973 рр. містилася в «Новітній історії України», яка побачила світ у 2000 р. Її автори також торкалися проблеми боротьби радянської влади із «самвидавом» як засобом поширення антирадянських матеріалів [14].

Причини і наслідки зростання напруженості в українському суспільстві, основні форми опору тоталітарному режиму у середовищі української інтелігенції висвітлено у ґрунтовному дослідженні Ю.Данилюка та О.Бажана «Опозиція в Україні». Автори зупинилися на особливостях діяльності провідних вітчизняних дисидентів, не оминули увагою студентські заворушення, показали механізм діяльності карально-репресивного апарату по придушенню інакомислення в республіці. Не обмежуючись цим, вони проаналізували також релігійне дисидентство, виділяючи громадський рух за легалізацію української греко-католицької церкви. Автори дослідили реакцію кліру та віруючих на заходи влади по обмеженню впливу окремих релігійних конфесій. Можна погодитися із висновком авторів, що найбільш організованою і згуртованою силою серед українського дисидентства виступив український національний рух, що об'єднав навколо себе представників передової української інтелігенції, інтелектуальної еліти суспільства. Незважаючи на свою неоднорідність, наявність серйозних розбіжностей у думках і поглядах, баченні перспектив подальшого розвитку нації, український національний рух прагнув до розширення свого впливу на суспільно-політичне життя [15].

У монографії «Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси» висвітлено процес переслідування І.Дзюби, розглянуто обстановку в колах освіченої інтелігенції за умов тотальної русифікації. Тут найбільш повно в пострадянській українській історіографії викладено роботу карально-репресивних органів по знищенню паростків інакодумства в республіці [16].

Слід також згадати працю В.Кафарського, один із підрозділів якої присвячено вивченню особливостей дисидентського руху. Автором подано аналіз діяльності органів держбезпеки з ліквідації «антирадянських груп» в УРСР, запропоновано висновки щодо вікового та соціального складу представників дисидентського руху. В ній автор доходить цілком справедливого висновку, що більшістю дисидентів 60-х років була молодь з середнім віком 30–40 років, яка народилася, виховувалася і здобула освіту вже за часів панування радянської системи. А українське дисидентство було не лише новим виявом суспільної непокори та громадянського протесту проти правлячого режиму, а й черговим етапом розвитку українського руху [17].

Характеристика дисидентського руху як мирної, ненасильницької форми боротьби із чітко визначеними формами у вигляді спілок, комітетів, об'єднань, гуртків міститься у праці В.Литвина, В.Мордвінцева та А.Слюсаренка. Автори наголошували, що учасники дисидентського руху виступали проти деформованої радянської політичної системи, доводили безплідність апаратних методів реформування економіки, вимагали реалізації права українського народу на самовизначення, ставили питання про вихід України зі складу СРСР мирним шляхом. Вчені вказували, що результатом розвитку дисидентства став опозиційний рух, який був проявом національно-визвольного руху, спрямованого на демократизацію суспільно-політичного життя, досягнення справжньої незалежності України [18].

Загалом дисидентський рух сучасними українськими вченими розглядається як національний спротив українофобії, як опозиція «незгідних» політиці властей, що переросла на Народний рух за незалежність України [19].

Окремо слід сказати про спрямування історичних досліджень вчених української діаспори. Переважна їх більшість написана всупереч офіційній українській радянській історіографії. У сучасній історичній науці вчені пострадянського періоду подекуди полемізують існування стосовно принципової можливості для діаспорних вчених створити фундаментальні дослідження з української історії. З одного боку, неупередженість використання методів історичних досліджень сприяла створенню незаідеологізованих наукових студій, а з іншого, – обмеженість у використанні архівних фондів та загальна антирадянська спрямованість обмежували наукову цінність цих праць. Діяльність дисидентів, як ознака наявності серйозних проблем у радянському суспільстві, розглядалася у багатьох наукових працях істориків діаспори. Однак публікації, присвячені безпосередньо цій темі, фактично відсутні. Дисидентський рух аналізувався лише у контексті викладу комплексу історичних подій.

Певною мірою діяльність українських дисидентів відображена у дослідженні П. Магочія, який зупинився на висвітленні жорстких дій влади проти українських дисидентів у 1971–1972 рр., висвітлив процес спротиву діячів української греко-католицької церкви діям радянського керівництва та розкрив основні напрями процесу русифікації за доби «брежнєвщини» [20].

Загалом наукові доробки діяльності дисидентів у працях вчених діаспори носять епізодичний і, певною мірою, «ідеологічний» характер, коли їх дії сприймалися як вагомий засіб протистояння політиці радянського уряду, а сам факт існування тлумачився як наявність серйозних проблем у радянського керівництва. Насправді ж діяльність дисидентів мала обмежений характер і не впливала вирішальним чином не тільки на спрямування суспільно-політичних процесів, а й на формування масової громадської думки.

У праці А.Кеппелера діяльність дисидентів розглядалася у розділі, присвяченому висвітленню українського опозиційного руху. Їх поява пов'язувалася з усвідомленням факту непослідовності процесу десталінізації. Автор наголошував, що представники і керівники української опозиції походили головним чином з середовища міської інтелігенції, яка сформувалася по-новому і перебувала у певних конкурентних стосунках з росіянами й русифікованими елітами. Він обмежився викладом діяльності частини провідних українських дисидентів та аналізом роботи УГС, справедливо наголошуючи, що вплив опозиційного руху на широкі верстви населення залишився незначним [21].

О. Смирнов однією з причин появи дисидентства в УРСР називав втрату Україною статусу «буферної території» після завершення Другої світової війни і прагненням української еліти проводити жорстку внутрішню консолідацію, у тому числі й етнічну. Репресивна діяльність московського керівництва пояснювалася небажанням допустити внутрішню дезінтеграцію перед обличчям загрози американського глобалізму.

Русифікація, яка активно проводилася комуністичними лідерами з Москви, у його творі називалася «контрукраїнізацією», а прагнення нав'язати радянськими ідеологами на чолі із Суловим уяви про побудову «розвинутого соціалізму» поряд із створенням нової спільності – «радянського народу» – пояснювалося досягненням в СРСР зрілості соціалістичного станового ладу та набуттям радянськими республіками однотипової соціальної структури. У дослідженні О. Смирнова піддано критиці працю І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Приводом для неї стало ігнорування ним питання: чи хочуть говорити українською мовою мешканці великих українських міст, а також «замовчування» факту «оголошення Україною» багатьох територій при «повному ігноруванні думки» їхніх мешканців. Причому автор наголошував, що значна частина жителів цих земель «взагалі не вважала себе українцями». О. Смирнов наголошував, що з моменту формування опозиційного та дисидентського руху в Україні наприкінці 1950-х років, він мав явний відбиток націоналізму, «...лише прикриваючись демократичними гаслами». Відсутність масштабних антирадянських виступів на території України пояснювалася тим, що Україна тривалий час була «буферною територією», органічно інтегрованою на «комуністичний глобальний проект». Дисидентський рух тут визначається як підривна діяльність відносно

пануючого ладу, яка спрямовувалася на підтримку «американського глобального проекту». Весь твір пронизує думка про відсутність підстав для існування не тільки української нації, а й «України» та «українців», яких автор ототожнював виключно з «русинами» [22].

Довільно у пострадянській історіографії трактується термін «передова інтелігенція», яка по суті ототожнюється із особами, діяльність яких пов'язувалася із антирадянськими виступами, хоча абсолютна більшість дисидентів не виступали за повалення радянської системи, а лише пропонували певні варіанти модернізації радянського ладу із забезпеченням можливості вільного культурного розвитку України.

Фактично недослідженою проблемою залишається визначення реального впливу дисидентського руху на широкі верстви населення. Твердження окремих пострадянських авторів про розгляд суспільно-політичних процесів в УРСР періоду правління Л.Брежнєва через призму діяльності дисидентів не може бути прийняте з огляду на існування багатьох інших суспільно-політичних рухів, які не суперечили політиці пануючої влади. Представлення суспільно-політичних настроїв населення насамперед через дії інакомислячих занадто звужує коло оцінок політичної свідомості населення УРСР.

Література

1. Баран В. Україна 1950–1960-х рр.: Еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996; Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т. 13. – 304 с.; Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.). – К., 2000; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні. Середина 50-х – поч. 90-х років. – К., 1998.
2. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К., 2004. – С. 365.
3. Сургай Г. Суспільно-політичне життя. Соціально-економічне становище (друга половина 60-х – середина 80-х років) // Історія України: Курс лекцій. – К., 1992. – С. 380-403.
4. Зайцев Ю.Д. Дисиденти: Опозиційний рух 60–80-х рр. // Сторінки історії України XX століття. – К., 1992. – С. 195–235.
5. Баран В.К. Україна після Сталіна: Нарис історії 1953–1985 рр. – Львів, 1992. – С. 43-57.
6. Баран В.К. Україна 1950-х – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. – С. 135-153.
7. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) // Україна крізь віки. – К., 1999. – Т. 13. – С. 131–134.
8. Курносов Ю.О. Інакомислення в Україні: (60-ті – перша половина 80-х рр. XX ст.). – К., 1994.
9. Кас'янов Г. Незгодні: Українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років. – К., 1995.
10. Коханова О. Дисидентський рух в 60–70-х рр. // Україна: Короткі нариси з історії. – К., 1992. – С. 124-141; Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття. – К., 1997; Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: Середина 50-х – поч. 90-х років. – К., 1998.
11. Жулинський М. Запізніле повернення (Пам'яті В.Стуса) // Літ. Україна. – 1989. – 30 лист.; Білокінь С. Апостол чистої правди (В.Марченко) // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 24-26; Болаболчєнко А. Цей бенкет смерті в образі життя...: За матеріалами кримінальних справ В.Стуса // Вітчизна. – 1991. – № 8. – С. 141-151; Коваль В. Давайте поговоримо відверто...: «Персональна справа» члена Спілки письменників України В.Іванисенка // Дніпро. – 1991. – № 10. – С. 163-170; Коваль В. Ласкаво прошу дозволити мені відбутися замість нього ув'язнення...: (Про письменника М.Лукаша) // Дніпро. – 1991. – № 11-12. – С. 197-204; Коваль В.Я ніколи не належав ні до яких ворожих груп...: Персональна справа В.Захарченка // Дніпро. – 1991. – № 9. – С. 162-172; Мусієнко О. Повна болю душа: Григор Тютюнник – жертва Брежнєвського терору // Літературна Україна. – 1994. – № 1–3, 5.
12. Тронько П.Т., Бажан О.Г., Данилюк Ю.З. Тернистим шляхом до храму: Олесь Гончар у суспільно-політичному житті України 60–80-х рр. XX ст.: 36. док. і мат. – К., 1999.
13. Шевчук В.П., Тараненко М.Г. Історія української державності. – К., 1999. – С. 422.
14. Новітня історія України (1900-2000) / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожжинта ін. – К., 2000. – С. 440-441.
15. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті роки XX ст.). – К., 2000. – С. 386-387.
16. Політичний терор і тероризм в Україні. XIX–XX ст.: Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В.Бикова та ін. – К., 2002. – С. 788-832.
17. Кафарський В. Комунізм і національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 616-617.
18. Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слісаренко А.Г. Історія України. – К., 2002. – С. 588-589.
19. Калакура Я. Історичні засади українознавства. – К., 2007. – С. 179.
20. Магочій П.Р. Історія України. – К., 2007. – С. 565-568.
21. Каппелер А. Мала історія України. – К., 2007. – С. 209-210.
22. Смирнов А. История Южной Руси. – М., 2008. – С. 269-287.

Ніколаєць Ю.О.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри економічної теорії
Вінницького державного аграрного університету*

*Релігійна політика в УРСР другої половини 40-х –
першої половини 60-х років ХХ ст. у дослідженнях
вітчизняних учених*

В статье анализируются работы отечественных исследователей, в которых раскрываются основные аспекты государственной политики в УССР по отношению к религиозным организациям во второй половине 40-х – первой половине 60-х годов ХХ ст.

The author of the article analyses some Ukrainian scholars' research works concerning the main aspects of state policy towards the religion organizations in Ukrainian SSR in 1940–1960s.

Ключові слова: УРСР, релігійна політика, конфесії, ідеологічна боротьба, карально-репресивна політика.

За часів існування СРСР однією з складових ідеологічної боротьби партії була боротьба проти різноманітних релігійних напрямів. Тому багато уваги дослідники приділяли аналізу боротьби проти релігійних конфесій, відгукуючись на заклики партії щодо боротьби проти релігійних пережитків, які відносили виключно до капіталістичного ладу. Якщо у період правління Сталіна певне пом'якшення стосунків із церквою було викликане воєнними потребами, то у роки правління М.С.Хрущова боротьба проти представників різних релігійних напрямів суттєво загострилася. Після проголошення незалежності України історіографічний аналіз публікацій вітчизняних вчених, присвячених висвітленню державно-церковних взаємин впродовж першого повоєнного 20-ліття практично не проводився. Тому метою цієї публікації є визначення стану дослідження українськими науковцями даної проблематики.

Відомо, що у 1944 р., фактично, зі вступом до Львова радянських військ, було розпочато роботу, спрямовану на приєднання греко-католиків до Руської православної церкви. 28 травня 1945 р. у Львові утворилася Центральна ініціативна група з возз'єднання греко-католицької церкви з православною. 18 червня 1945 р. за вказівкою уряду діяльність цієї групи була санкціонована уповноваженим Ради у справах Руської православної церкви при РНК УРСР П.Ходченком. 8 березня 1946 р. у кафедральному храмі св. Юра у Львові розпочав роботу Собор, на якому були присутні 216 делегатів, що представляли три єпархії. Після доповідей і дискусії Собор ухвалив постанову про ліквідацію унії. Делегати також ухвалили звернення до духівництва й вірних греко-католицькій церкві, в якому закликали їх до возз'єднання з православною.

Ліквідацію греко-католицької церкви О. Субтельний пояснював тим, що вона залишалася найміцнішою ланкою між західними українцями та Заходом й діяла головним чином як церква національна [1].

Грунтовний аналіз розкладення УГКЦ зсередини та її наступної ліквідації поданий у дослідженні В.Пашенка, який вказував, що стараннями радянської влади з 1294 священників 859 (66 %) висловилися за приєднання до Центральної ініціативної групи [2]. У 2002 р. вийшла друком ще одна узагальнююча праця цього автора, де висвітлений складний шлях УГКЦ другої половини ХХ ст. із аналізом політики радянської держави стосовно неї [3].

В. Баран та В.Даниленко оцінили кількість репресованих представників греко-католицької церкви і охарактеризували подальшу діяльність уряду щодо Руської православної церкви як репресивні заходи влади, коли обмежувалася діяльність духівництва і закривалися церковні споруди [4].

У 2006 р. репресії радянських органів проти представників Української греко-католицької церкви у 1944–1949 рр. були проаналізовані у публікації Н.С.Сердюк [5]. Авторка виявила особливості стратегії й тактики структур влади, насамперед НКВС-НКДБ-МДБ СРСР щодо УГКЦ

у Галичині та Закарпатті, а також специфічні риси ліквідаційного процесу. У праці документально підтверджувалася наявність взаємозв'язку рішень партійно-державного керівництва СРСР стосовно УГКЦ та діяльності радянських спецслужб. Скерованість органів держбезпеки на ліквідацію унії відповідала партійно-державній антирелігійній та антиватиканській політиці ВКП/б/ та уряду СРСР. У ній доводився деструктивно-радикальний характер діяльності органів держбезпеки щодо УГКЦ, поєднання таємних вивідувальних і провокативних методів впливу на священнослужителів та віруючих з метою негласного збору інформації, дезорганізації релігійних громад і особистої компрометації духовних осіб з відвертим переслідуванням у вигляді арештів та інших карально-репресивних заходів.

Слід також відзначити кандидатську дисертацію О.Вишиванюка, який досліджував конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні у 1944–1953 рр. Автор наголошував, що повоєнна сталінська політика мала на меті формування однорідного етнонаціонального та конфесійного простору, позбавленого своєї самобутності. Дієвим засобом впливу на його життєдіяльність, особливо на новоприєднаних територіях, була Російська православна церква, за посередництва якої здійснювалися великодержавні плани русифікації та релігійної уніфікації України. На нашу думку, дисертант цілком справедливо доходить висновку про те, що у результаті певної лібералізації радянської релігійної політики дозвіл на легальне існування отримали духовенство та віруючі РПЦ, римо-католики, іудеї, старообрядці, євангельські християни-баптисти, адвентисти сьомого дня, реформати (кальвіністи). Однак для кожної етноконфесійної групи здобуття права на законну діяльність у радянській державі супроводжувалася або необхідністю співпраці у різних формах з комуністичним режимом, або неперервною боротьбою за виживання. Легальні релігійні організації через відверту співпрацю з державними органами влади втрачали довіру віруючих, переживали важкі внутрішні кризи чи фактично уникали активної діяльності [6].

Загалом слід зазначити, що в українській історіографії стосунки держави та церкви повоєнного періоду потребують ще серйозних наукових пошуків. Нез'ясованими залишилися політичні настрої віруючих, які змушені були під тиском влади перейти у православ'я. Варто було б також звернути увагу на подальшу долю провідних представників УГКЦ, які підтримали рішення про ліквідацію унії.

Одним із аспектів згорання лібералізації суспільства в роки «відлиги» та загальної уніфікації суспільно-політичного життя була активна боротьба проти релігійних вірувань. Політична «відлига» другої половини 1950-х років і пов'язаний з нею процес десталінізації радянського суспільства майже не торкнулися церковного життя. Боротьба проти церкви зростає до рівня спланованої державної політики. Наприкінці 50-х – початку 60-х років догматичне трактування постулатів марксизму-ленінізму, відсутність політичної і внутрішньої культури у деяких вищих посадових осіб СРСР спричинили новий наступ на церкву. Релігія, що не вписувалась у модель «нового комуністичного суспільства», як і раніше, оголошувалась першопричиною негативних суспільних явищ. Проголосивши курс на прискорену побудову комуністичного суспільства, керівництво держави зосередило увагу на тому, щоб знищити всі вірування в суспільстві, окрім «віри у світле майбутнє».

У 1958 р. ЦК КПРС надіслав низовим партійним організаціям записку відділу пропаганди і агітації ЦК «Про недоліки науково-атеїстичної пропаганди». Тоді ж за його ініціативи були прийняті постанови союзного уряду про монастирі та податок з підприємств релігійних об'єднань. У вересні цього самого року УДБ при Раді Міністрів УРСР вніс на розгляд ЦК Компартії України кілька пропозицій, якими передбачались обмеження релігійного впливу на населення і припинення ворожої діяльності релігійних організацій в Україні. У листопаді 1959 р. ЦК КПРС ухвалив постанову «Про заходи по припиненню паломництва до так званих святих місць». У січні 1960 р. вище політичне керівництво затвердило постанову «Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу», а 16 березня була схвалена постанова Ради Міністрів СРСР «Про посилення контролю за виконанням законодавств про культу» та Інструкцію до цього документа.

Державна антирелігійна політика в УРСР за роки правління М.Хрущова набула широкого висвітлення в науковій літературі. Публікації радянських та пострадянських істориків повністю розходяться у висновках щодо неї.

У 1960–1970 рр. з'явилося кілька публікацій, в яких розглядалися численні заходи партії, спрямовані проти віруючих, оцінюючи їх як благо для трудящих. Вони позитивно сприймали утиски прав релігійних громад та некритично оцінювали «прохання» їх членів про закриття церковних споруд. Так, вивчаючи боротьбу партійних організацій по подоланню пережитків капіталізму в свідомості колгоспників у 1959–1961 рр., Є.Я.Безпалко приділив багато уваги заходам партії, спрямованим на боротьбу проти різноманітних релігійних конфесій. Вчений підкреслював значення необхідності підготовки широкого кола атеїстів, які б могли вести відповідну пропаганду та роботу у науково-атеїстичних лекторіях. Вчений різко засуджував святкування так званих храмових свят, що, на його думку, завдавали великої шкоди економіці колгоспів і здоров'ю трудящих. Він наголошував на необхідності боротьби за перехід до святкування нових свят, що отримали поширення в роки радянської влади: свято урожаю, дні механізатора, тваринника, кукурудзозвода, комсомольські весілля, відзначення таких подій як досягнення повноліття, народження дитини, трудові ювілеї тощо [7].

Досліджуючи масово-політичну роботу партійних організацій України серед колгоспного селянства за роки семирічкі, М.Г.Бортнічук та Є.І.Ліскун велику увагу приділяли вивченню боротьби за «ліквідацію релігійних пережитків» у свідомості людей, підкреслюючи, що це була боротьба не з віруючими, а з антинауковими ідеями, релігійною ідеологією. Вчені високо оцінювали введення партією у практику антирелігійної роботи циклів атеїстичних лекцій, атеїстичних вечорів, конференцій, зборів громадськості, лекторіїв для віруючих, вечорів запитань і відповідей на атеїстичні теми. Вони наголошували, що у період семирічкі справжніми координаційними центрами атеїстичної роботи на селі стали ідеологічні комісії райкомів партії та ради з питань науково-атеїстичної пропаганди. Вчені вважали, що атеїстична пропаганда була вагомим фактором виконання народногосподарських планів у кількох областях республіки [8].

Досвід діяльності партійних організацій України в атеїстичному вихованні трудівників села у 1961–1965 рр. вивчав О.М.Шуман, який стверджував, що, на його думку, найважливіші засоби науково-атеїстичної пропаганди, до яких відносилися лекції, читацькі конференції, тематичні вечори, вечори питань і відповідей, індивідуальні та групові бесіди, перегляд науково-популярних фільмів. О.М.Шуман найживучішими релігійними пережитками минулого називав пережитки у побуті, де обрядово-побутова релігійність знаходила свій вияв у свідомому чи несвідомому виконанні віруючими релігійних обрядів, звичаїв, пов'язаних із їх відпочинком чи відзначенням у релігійних формах важливих подій особистого і громадського життя. Вчений наголошував на необхідності заміни релігійних свят новими історико-революційними святами [9].

О.Ф.Воронкін та В.Ф.Литвиненко відзначали важливість атеїстичного виховання молоді, вважаючи, що прищепити молодим людям науковий спосіб мислення простіше, аніж людям похилого віку [10].

Аналіз радянської літератури, присвяченої атеїстичному вихованню людей, дозволяє визначити проблеми, за рахунок яких розширилася тематика досліджень. Науковці багато сил віддали доведенню антинауковості релігії, критиці релігійних моральних принципів, вивчали різноманітні форми масової атеїстичної пропаганди: лекції відповідної тематики, особливості проведення атеїстичних вечорів, створення шкіл атеїзму [11]. Вони наголошували, що слід повніше враховувати зростаючий загальноосвітній та культурний рівень людей, а також проводити індивідуальну роботу з віруючими. Однак, окремі аспекти атеїстичної пропаганди комуністів відверто замовчувалися. Так, радянські дослідники констатували факти закриття релігійних закладів, мотивуючи це рішення радянської влади відсутністю віруючих [12]. Але після цього вони не могли із впевненістю стверджувати, що колишні віруючі перетворилися на атеїстів. Замовчувався той факт, що відсутність віруючих пояснювалася їх переслідуваннями з боку влади, а не зміною їхніх ідеологічних уявлень. Значна кількість релігійних обрядів продовжувала здійснюватися таємно від представників влади, а церкви, як пам'ятники архітектури, нерідко руйнувалися без догляду приходячи в запустіння.

В період перебудови з'явилися публікації, що негативно оцінювали діяльність радянського уряду щодо церкви, засуджуючи закриття і руйнування церковних споруд, значна частина з яких були історичними пам'ятками, розташованими на території УРСР [13].

Протягом 90-х років з'явилася кілька публікацій, в яких досліджувалися окремі форми релігійного життя українського селянства років хрущовської «відлиги», його ставлення до церковної політики тоталітарного режиму [14].

Грунтовне дослідження зв'язку між українською національною ідеєю та християнством належало О. Реєнту та О. Лисенку. Вчені проаналізували релігійні чинники у формуванні української нації, релігійну складову української ментальності й духовності, роль Української автокефальної православної церкви у державотворчих процесах, вплив Української греко-католицької церкви на спрямування визвольного руху українського народу. Вони засуджували повоєнну релігійну політику радянської влади щодо релігійних конфесій, наголошуючи на активній участі радянських органів держбезпеки у інспіруванні розколу УГКЦ [15].

Загалом пострадянські вчені засуджують грубе порушення прав віруючих, розглядаючи примусове закриття церковних споруд та знищення релігійних пам'яток та пам'ятників культури у ролі чергового прояву державної карально-репресивної політики [16].

Використання М.Хрущовим суперечок між різними релігійними конфесіями для відновлення масштабного наступу на церкву досліджено авторським колективом «Новітньої історії України» (2000 р.). Вони вказували, що політична лібералізація створила у церковному житті передумови для відновлення діяльності греко-католицької церкви, проти чого активно виступило керівництво Російської православної церкви, яке звернулося по допомогу до державних органів. Така «допомога» вилилася у репресивну діяльність не тільки проти УГКЦ, а й проти церкви загалом, коли у листопаді 1958 р. М. Хрущов оголосив разом із прийняттям семирічного плану, спрямованого на побудову комуністичного суспільства, про зміну партійної тактики щодо релігії та церкви. У дослідженні проаналізовано процес закриття церковних споруд та настрої населення стосовно дій уряду, які характеризувалися збереженням релігійних традицій по всій території УРСР [17].

Репресії радянської влади проти церкви в роки «відлиги» ґрунтовно розглянуті і проаналізовані у праці «Політичний терор і тероризм в Україні», автори якої докладно зупинилися на висвітленні процесу закриття церковних споруд, проаналізували засоби тиску на релігійні громади, зокрема на Українську греко-католицьку церкву. Тут дається аналіз правовим документам, які забезпечували можливість проводити каральні акції відносно віруючих [18].

Слід виділити публікації О.Є. Лисенка, присвячені аналізу стосунків між державою та церквою. Оцінюючи стосунки між владою та церквою за роки «відлиги», вчений доводив, що антирелігійна вакханалія другої половини 1950-х років вступила у суперечність з об'єктивною зацікавленістю компартійної верхівки у підтримці релігійними об'єднаннями позицій СРСР у холодній війні. А загалом структури влади демонстрували, на думку науковця, макіавеллівське ставлення до церкви, що вказувало на їх подвійні моральні стандарти [19].

Хід антирелігійної кампанії М.С. Хрущова проаналізував П.М. Бондарчук, акцентуючи увагу на активізації антирелігійної пропаганди та поверненні до адміністративних методів боротьби з релігією, для чого було відповідним чином скориговано нормативно-законодавчу базу [20].

У праці Я.А. Федоренко проаналізувала трансформацію традиційної обрядовості у період «відлиги» як елемент антирелігійної кампанії. Створення позарелігійної обрядовості із започаткуванням нових свят, присвячених трудовій тематиці, мало на меті пропаганду існуючого способу життя та ідеалів комунізму. Аналіз ставлення населення до цих заходів партії дозволив дійти висновку, що, незважаючи на старання партійної номенклатури, календарно-побутова обрядовість змогла пристосуватися до нових умов, адаптувавши давні українські традиції до реалій радянського способу життя [21].

Загалом, якщо радянські науковці писали в основному про ідеологічну боротьбу проти різного роду релігійних напрямів, то сучасні українські дослідники приділяють багато уваги репресивній політиці радянської влади проти церкви. До останнього часу залишаються поза

увагою питання, пов'язані із визначенням дійсного впливу церковних діячів та антирелігійної агітації на широкі верстви населення, адже відомо, що певні релігійні обряди, наприклад, хрещення, існувало незважаючи на офіційні заборони. Слід також проаналізувати вплив антирелігійної діяльності влади у сільській місцевості та у містах із визначенням різниці між ними. Крім того, заслуговує на увагу вивчення впливу боротьби із церквою на стан злочинності у республіці, оскільки відкидання релігійних настанов щодо уникнення насильства, обману тощо щодо інших людей усувало частину моральних перешкод на шляху до злочинної діяльності. Варто також зробити спробу пояснити той факт, що у свідомості людей одні й ті ж самі діяння відносно людини та до держави (наприклад, крадіжка) кваліфікувалися по-різному: щодо людини як злочин, а стосовно держави – як успіх у економічній діяльності.

Література

1. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1991. – С. 424-425.
2. Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава, 1997. – Ч. 1. – С. 177.
3. Пашенко В. Греко-католики в Україні: від 40-х років ХХ століття до наших днів. – Полтава, 2002.
4. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999. – С. 25–26.
5. Сердюк Н.С. Репресії радянських органів державної безпеки щодо Української греко-католицької церкви в 1944–1949 рр. – Дис... канд. істор. наук. – К., 2006.
6. Вишиванок О.Г. Конфесійні аспекти етнотрансформаційних процесів в Україні (1944-1953 рр.). – Автореф. дис. канд... іст. наук. – К., 2006. – С. 17.
7. Безпалко Є.Я. Робота партійних організацій України по подоланню пережитків капіталізму в свідомості колгоспників // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1968. – Вип. 26. – С. 96.
8. Бортнійчук М.Т., Ліскул Є.І. Масово-політична робота партійних організацій України серед колгоспного селянства (З досвіду партійних організацій Вінницької, Житомирської і Хмельницької областей, 1959-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 37. – С. 155-159.
9. Шуман О.М. З досвіду діяльності партійних організацій України в справі атеїстичного виховання трудівників села (1961-1965 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1970. – Вип. 38. – С. 122-126.
10. Воронкін О.Ф., Литвиненко В.Ф. Про діяльність парторганізацій України в справі атеїстичного виховання молоді (1959-1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1975. – Вип. 71. – С. 73-78.
11. Адамська Л.Д. Про атеїстичну пропаганду на промислових підприємствах Дніпропетровщини // Укр. іст. журн. – 1971. – № 2. – С. 91-92; Воронкін О.Ф., Литвиненко В.Ф. Про діяльність парторганізацій України по атеїстичному вихованню молоді (1959–1970 рр.) // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1975. – Вип. 71. – С. 73-79; Чернов А.О. Атеистическое воспитание трудящихся // Коммунист Украины. – 1973. – № 3. – С. 35-42.
12. Див. Кас'яненко Ф.П. Із досвіду роботи партійних організацій по удосконаленню форм і методів політичної агітації // Наук. праці з історії КПРС. – К., 1966. – Вип. 9. – С. 40-56.
13. Меркатун І.П. Антирелігійна кампанія 50–60-х років на Україні // Укр. іст. журн. – 1991. – № 10. – С. 71.
14. Єленський В.Є. Сувора «відлига». Замітки про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х рр. // Людина і світ. – 1990. – № 6. – С. 21-25, № 7. – С. 24-28; Єленський В.Є. Морозна «відлига»: Про антицерковну кампанію кінця 50-х – початку 60-х рр. // Маршрутами історії. – К., 1990. – С. 271–285; Гайковський М. Атеїзм – підвалина масової доктрини марксизму і більшовицького тоталітаризму // Церква і соціальні проблеми. Енцикліка. Сотий рік. – Львів, 1994. – С. 174.
15. Реєнт О.П., Лисенко О.Є. Українська національна ідея і християнство. – К., 1997.
16. Баран В.К., Даниленко В.М. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). – К., 1999. – С. 105-114; Пашенко В.О. Російська православна церква наприкінці хрущовської «відлиги» // Укр. іст. журн. – 2001. – № 5. – С. 141-160.
17. Новітня історія України (1900-2000) / А.Г.Слюсаренко, В.І.Гусєв, В.П.Дрожжин та ін. – К., 2000. – С. 415–417.
18. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / Д.В.Архієрейський, О.Г.Бажан, Т.В.Бикова та ін.; Відп. ред. В.А.Смолій. – К., 2002. – С. 786-788.
19. Лисенко О.Є. Чи була «відлига» у стосунках між владою і церквою? // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 136-144.
20. Бондарчук П.М. Релігійна політика в Україні: нормативні акти і практична реалізація (середина 1950-х – середина 1960-х років) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. – Вип. 10: Хрущовська «відлига»: передумови, реалії, наслідки / Відп. ред. В.М.Даниленко. – К., 2006. – С. 164–177.
21. Федоренко Я.А. Трансформація традиційної обрядовості в період хрущовської «відлиги» // Український селянин. – 2006. – № 10. – С. 180-181.

Огороднік В.Ю.,

*аспірант кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Підготовка військових кадрів для Служби безпеки Організації Українських Націоналістів (Бандери): 1944–1950 рр.

В статье рассматривается военная подготовка в отделах Службы безопасности ОУН(Б): 1944–1951 гг.

This article depicts military training of OUN (B) security service departments during the period 1944–1951s.

Ключові слова: Служба безпеки, вишкіл, школи, курси, методологія, методичне забезпечення, боївка, програмні постанови, інструкції, підручники, дисциплінарний вишкіл, німецька окупаційна влада, український національний рух.

Історія діяльності Служби безпеки Організації українських націоналістів прихильників С. Бандери (тут і далі – СБ ОУН(Б)) у національно-визвольній боротьбі за створення Української держави, а також вивчення питань навчально-виховних (вишкільних) процесів у її структурних підрозділах (розвідка, контррозвідка оперативно-бойовий та ін.), є невід'ємною частиною як історії Служби безпеки (далі – СБ), так і самої ОУН(Б). Однак, більшість дослідників висвітлюють питання, пов'язані лише з діяльністю СБ [1–6], оминаючи або частково розкриваючи проблеми кадрової підготовки чисельних відділів СБ, тим самим не надаючи їм належної оцінки.

Вивчення військового виховання у відділах СБ певною мірою допоможе висвітлити додаткові сторінки діяльності підрозділів СБ у 1941–1951 рр. [7].

У статті розкривається методологічна основа військового виховання відділів СБ у досліджувані роки [43]. Автор, на основі опублікованих та нововиявлених архівних документів галузевого Державного архіву Служби безпеки України, Центрального Державного архіву громадських об'єднань України та Центрального Державного архіву вищих органів влади і управлінь України, досліджує досі нерозглянуті питання: військової підготовки працівників СБ, характеристики щодо вишкільних процесів, визначає пріоритетні напрями у навчанні, висвітлюється методологічне та методичне забезпечення військового навчально-виховного процесу у відділах СБ.

Значний масив інформації щодо навчально-виховної діяльності в СБ міститься у наративних джерелах [8–11] та документальних працях [12–15] як дослідників із діаспори, так і вітчизняних вчених, які займаються вивченням діяльності ОУН(Б) та УПА.

Повернення Червоної армії, а з нею і репресивно-каральних органів радянської влади на територію ЗУЗ, змушує національно-визвольний рух перейти до партизанської тактики, що у свою чергу примушує націоналістичне підпілля до пошуку нової тактики військового спротиву у 1944–1950-х рр.

На звільнених від німецьких військ територіях України, незважаючи на продовження Другої світової війни, більшовицька влада почала наведення старих тоталітарних порядків за допомогою апарату правоохоронних органів. Зокрема, у листі Першого Секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова до Й. Сталіна (березень 1944 р.) пропонувалося відібрати зі східних і направити на роботу у західні області України 2000 працівників НКДБ УРСР, у тому числі 200 для заміщення посад начальників райапаратів і 790 співробітників НКВС [15, с. 144]. Їхня робота, спираючись на потужний агентурно-інформативний апарат, у регіоні спрямовується на боротьбу з «буржуазно-націоналістичним підпіллям»: органи держбезпеки, Управління по боротьбі з бандитизмом НКВС УРСР, оперативні відділення військової контррозвідки «СМЕРШ», оперативні підрозділи (5-і відділи) Прикордонних військ НКВС, робітничо-селянську міліцію [6, с. 72].

Ці обставини вимагали радикальних змін у роботі СБ, яка від початку свого виникнення зуміла розбудувати потужні апарати розвідки і контррозвідки. За нових оперативно-бойових умов одновекторної боротьби проти Радянського Союзу на перший план перед керівництвом ОУН

виступає завдання якомога швидше і конспіративно підготувати малочисельні, мобільні військово-диверсійні групи УПА та СБ.

Причиною цього стає рішення ЦП ОУН(Б) перейти від масштабних бойових дій до тактики партизанської («бункерної») війни. Цілком зрозуміло, що за таких умов Провід ОУН(Б) робить ставку на посилене військове виховання боївків СБ (далі – БСБ), які за влучним висловом А. Кентія, мали б «...зайняти останній рубіж оборони позицій визвольного руху» [5, с. 62].

У досліджуваній нами період першочерговою роботою БСБ стала «повна чистка терену від ворожого елемента». Знищення всіх підозрілих осіб розпочалися ще за німецької окупації в січні 1944 р. й тривали до кінця 1944 р. Окрім цього, БСБ отримали нові військові завдання: участь у бойових сутичках із військами та співробітниками правоохоронних органів СРСР; проведення терористичних актів проти особового складу партійного керівництва та радянських спецслужб, учасників їх агентурного апарату; проведення акцій від імені силових структур радянської сторони з метою їх компрометації й оперативної розробки підозрілих учасників підпілля тощо [14, с. 26].

Кадрове забезпечення СБ і БСБ проходить за рахунок добірних і перевірених учасників національно-визвольного руху. Згідно з кадровими характеристиками майбутні есбісти обов'язково мали бути членами ОУН (у виняткових випадках — «активними симпатиками»), мати бездоганну репутацію, високу ідейність, сміливість, моральну стійкість із притаманною безкомпромісністю до ворога, дисциплінованість й субординованість, конспіративність тощо. Бути фізично й інтелектуально розвинутими, а також добре володіти зброєю [3, с. 212–213].

Слід зазначити, що чітко визначити кількість активно діючих боївків, як і їх чисельний склад неможливо з огляду на постійні зміни і відсутність у нашому розпорядженні документів, що ці зміни фіксують. Наприклад, у Рівненській і Волинській областях у 1944–1945 рр. діяли 2315 бойовиків СБ [16, арк. 19; 17, арк. 37; 18, арк. 76–99]. За період з лютого 1944 до лютого 1945 р. у Рівненській області було ліквідовано 83 боївки СБ [13, т. 4, с. 326]. На березень 1946 р. у Волинській області з 287 зареєстрованих радянськими спецслужбами озброєних учасників підпілля 96 належали до БСБ [4, с. 56]. Станом на 1 серпня 1948 р. у Станіславській області із 246 відомих для НКВС підпільників есбістами були 116, на травень, там само, з 151 осередку ОУН 26 становили боївки СБ. Не існувало і сталої штатної чисельності. У середньому особовий склад оперативно-бойових відділів коливався від 2–3 до 10–40 бойовиків [4, с. 55–56].

Більша частина старого командного складу СБ, як засвідчують кадрові списки 1946–1948 рр., до того, як потрапити в СБ, проходили військові вишколи у відділах німецької порядкової поліції, відділах самооборони та у старшинських (офіцерських) школах УПА [19, арк. 8–9, 183, 232–235; 20, арк. 121, 124–125; 21, арк. 33–34, 53].

Аналітичні висновки внутрішнього становища СБ у 1944 р. без зайвих прикрас подають реальний стан БСБ і рівень проблем, які існували у військово-підготовчій діяльності СБ. Згідно з ними у 1944 р. стан вишколів був незадовільний. Причини критичної ситуації полягали у кількох факторах. Першим була неможливість проведення масових військових вишколів за умов постійних бойових дій і цілковитої конспірації. Другим, і найвагомим, невідповідність і невідповідність кадрів, попередньо залучених до БСБ, що згодом отримали призначення на керівні посади [22, арк. 19–20; 23, арк. 201–202]. Здебільшого на посаду командирів БСБ у 1943–1944 рр. «на швидку руку» залучали: «елемент некарний, ласий на грабунки» [24, арк. 352], порушуючи тим самим основні інструкційно-кадрові правила. «Бойовий правильник піхоти» (ч. 1, ст. 18–20, 27) розкриває нам кілька пунктів, яким мав відповідати командир: «§18. Командир несе повну відповідальність за стан і бойову готовність свого підвідділу (частини), за організацію керування ним і за дії в бою; §19. Командир зобов'язаний: запевнити високий морально-політичний стан, військову дисципліну, босдатність і бойову готовність підпорядкованих; а) сміливо брати на себе відповідальність за бойові дії; б) бути для підпорядкованих постійним зразком активності, безумовної хоробрості аж до самопожертвування, прикладом самоопанування, витривалості, зарадности, особливо в найважчих хвилинах бою, і тим спричинитися до виконання бойового завдання; в) безупинно підвищувати свою військову, політичну підготовку; знати військові правильники, інструкції та діловодство; г) відмінно знати свою зброю та технічне приладдя і вміло їх застосовувати; вивчати технічні засоби і прийоми боротьби ворога; г) постійно

підвищувати підготовку своїх підпорядкованих; д) вимагаючи, щоб вони досконало знали свою зброю, стали митцями свого діла і без помилок били ворога тощо» [11, с. 234–235].

Як бачимо з викладеного вище, призначені «на швидку руку» командири БСБ цим критеріям не відповідали, оскільки здебільшого мали лише загальний, а не командирський (підстаршинський, старшинський) вишкіл [27, арк.352]. Наслідком цього ставала кадрова некомпетентність, яка негативно вплинула на внутрішнє становище у БСБ й подальше виховання підлеглих.

Некваліфіковані, непідготовлені командири БСБ не могли проводити належних військових вишколів з особовим складом. Така практика призводила до того, що бійці були необізнані у тонкощах їхньої роботи, завданнях і нормах провідники, у результаті чого відбувались численні самочинні акції, розконспірація, дезертирство, грабунки, свавілля тощо [27, арк.352].

Провід ОУН(Б) наказував на посади командирів відбирати людей не нижче підстаршинського звання з подальшим проведенням для них короткого організаційно-військового вишколу (тактика партизанської війни). З цього приводу у 1944 р. «Я. Моряк», провівши інспекцію, пропонував на посади командирів залучати лише випускників підстаршинських шкіл, а до складу БСБ відбирати найкращі кадри з існуючих вже відділів, «бойових і морально не розложених», надаючи перевагу членам низових Проводів і колишнім співробітникам німецьких поліцейних органів [24, арк.354; 23, арк. 110–116].

Після вивчення кадрових питань ЦП ОУН(Б) видав кілька інструкцій і наказів організаційно-вишкільного характеру, якими зобов'язав командирів УПА виділяти найкращих бійців до СБ, формувати з розпущених відділів військово-польової жандармерії нові мобільні боївки СБ з негайним проведенням їм фахового військово-оперативного есбітського вишколу [13, т.2, с.415-416; 25, арк. 73; 26, арк. 2; 27, арк. 16].

Через зміни чисельного складу в СБ набуває своєї актуальності й підготовка якісного фахово-вишколеного командирського складу. Розв'язання цієї проблеми ЦП вбачав у випускниках старшинських шкіл та у посиленому військовому вихованні нових командирів новостворених відділів [24, арк.355]. Можливо тому, більшість наказів і методичних інструкцій 1944 р. орієнтувалися на виховання командирів малих і середніх груп. Згідно з ними, до середини 1944 р. необхідно було провести організацію старшинських (на рівні ВО) і підстаршинських (на рівні кожного з'єднання) вишколів [27, арк.18]. Однак масово створити такі осередки не вдалось. Спроба організації старшинської школи при групі «Тютюнник» у травні 1944 р. на Кореччині закінчилась повною ліквідацією осередку під час оперативно-військової операції ВВ НКВС.

Певну методологічну практику таких вишколів пояснював на допиті радянським органам НКВС (1944 р.) крайовий військовий референт УПА «Захід» М. Павлишин (В. Лісовський). Він зауважив, що програми навчання у середньому були розраховані на 140 год. і мала на меті підготувати до військової справи учасників ОУН для подальшої збройної боротьби за Самостійну Україну. На тактику відводили 60 год. Сюди входили методи наступу, використання рельєфу місцевості під час ведення бою, спорудження оборонних об'єктів, маневрові бої, відступ і зв'язок у польових умовах. Внутрішній службі присвячували 40 год.: служба охорони, склад варти і внутрішній розпорядок, дисципліна у підрозділах, порядок вітань, структура військових підрозділів. На стрілецьку підготовку – відповідно 40 год. (вивчення теорії балістики, видів зброї, зокрема, кулемета, гвинтівки, пістолета, гранати). Заняття зі стройової підготовки проводили у відведений для стрілецького вишколу час. Навчання за вказаною програмою М. Павлишин проводив з 6 групами по 25 учасників ОУН у кожній [28, арк.22-23]. Така сама методологічна практика простежується на основі звітів ВО «Сян» (Закерзоння) у 1946 р. [29, арк.128-129; 30, арк. 22-24].

У подальшій практиці численні військові вишколи ЦП ОУН(Б) не проводив, виробивши нову методику – вишкіл членів і провідників СБ невеликими групами у рамках діяльності військових референтур [13, т.8, с.31]. На теренах ВО «Заграва» починають діяти періодичні, короткотривалі (3–6 тижнів), малочисельні підстаршинські школи для підготовки молодшого командного складу, які провели кілька випусків [13, т.8, с.31]. Щоб підвищити військово-фаховий рівень діючих командирів СБ їх також направляють на короткотривалі (1–3 тижні) військові

перевишколи. При цьому теоретичну основу роботи бійцям СБ виносили на самопідготовку методом студіювання фахових підручників з військової справи [10, т. 39, с.213]. Командири БСБ власноруч складали навчальні плани, проводили вишкіл і щомісячно звітували про його стан, що мало, в свою чергу, виробити у командирів відповідальність за військово-робочу дисципліну, дотримання конспірації під час вишколів і піднести авторитет [13, т.8, с.851-853]. Головною метою такої практики було підтягнути боївки до рівня військових відділів УПА, а командирів – до рівня провідника.

Методологічну практику таких короткотривалих вишколів ми знаходимо у спогадах С. Фрасуляка «Хмеля». Він, зокрема, констатує, що ранковий вишкіл починався з військової гімнастики: «початкові вправи: марш зі співом, біг, успокоюючі вправи; головні вправи в шахівниці: а) прості та скомпліковані вправи цілого тіла: рук, ніг, шиї, грудей, черева; б) віддихові вправи; в) ігри; кінцеві вправи; біг, марш зі співом». Після цього повстанцям надавали час на вбирання, молитву, чищення зброї. До обідньої перерви проводили відправу з вартовими: «Для кожного відділу є усталена пора відправи варті, число варті та стійок. Відправу варті переводить службовий старшина. Він перевіряє стан і виряд варті та чи повстанці знають обов'язки вартівничої служби». З 14-ї до 18-ї год. відбувались пополудневі заняття. «О 18-й годині бунчужний відчитує денний наказ, у якому подається: хто на другий день перебирає функції службового підстаршини та старшини, котра чота висилає варту; розклад занять на завтрашній день; завваги та зарядження командира». Після проголошення вечірнього наказу повстанці йшли на вечерю. До «Вечірньої зорі» повстанці мали час на самопідготовку або відпочинок. О 21-й год. «службовий заповідає вечірню молитву, яка відбувається подібно, як ранна». Далі повстанці йшли у свої бараки та лягали спати [11, с. 213–216].

Проведення поодиноких відправ з командирами окремих боївок доручають районним референтам. Від них, окрім теоретичних і практичних вишколів, вимагають повного контролю за самою роботою есбістів. Так, доручаючи виконувати невеликі завдання, вони мали вказувати на недоліки: «Учити, що гарне і що погане й одночасно учити їх конспірації» [23, арк. 114]. На теренах УПА «Північ» цю роботу доручають сотнику «Польовому» («Поль») [27, арк.15-16]. В УПА «Захід» військовим навчанням (з 1945 до 1948 р.) опікувався референт СБ Л. Лапінський «Зенон». Він раз на місяць проводив збори (відправи) всіх працівників СБ і командирів БСБ від надрайону до району включно [10, т. 39, с. 897].

Скласти уявлення про зміст військово-виховної роботи з есбістами можна на прикладі «Інструкції у справах вишколів командирів» УПА ВО «Заграва». Інструкційна програма була розрахована на півмісяця (15 днів) по 4 год. денних занять для командирів зі старшинськими званнями. Для командирів на становищах підстаршин ця сама програма подвоювала лекційні норми на цілий місяць. Тобто, необхідно було прочитати подвійну кількість годин на кожний предмет. Як зазначалося у преамбулі до плану, поданий нижче матеріал «мусить бути перероблений основно, то значить, що основні положення мусять бути вивчені напам'ять. Вивчені положення строго приміняти у практиці і завжди діяти на підставі їх вказівок». План містив такі розділи: польова та внутрішня служба, будова та методи використання зброї, топографія, зв'язок та саперський вишкіл [26, арк. 20].

Зазначене вище підтверджується і у звіті СБ за червень 1946 р. з теренів діяльності ВО «Холодний Яр». Завдяки йому ми можемо простежити методику проведення малочисельних підстаршинських вишколів з оперативно-бойовими групами у п'яти районах: «...в I р-ні – 6 год., в II р-ні – 4 год. на теми: поодинокий стрілець в бою, наступ і відступ, поступування в хвилині заскочення, як і де займати становища, ранення в бою. В III р-ні під час 4-годинних занять порушено слідуючі теми: обовязки боеквика в підпільній праці, накази зверхників і їх виконання, конечність заінтересування прохожими незаними людьми, поведінка з населенням обох національностей. В V р-ні переведено 7 годин військового вишколу на тему зброезнання і полевої служби. Роздано поодиноким референтам: 1) «План політвиховної роботи серед СБ і БСБ» (на 2 місяці); 2) інструкції санітарні про заразливі недуги; 3) «Тимчасова інструкція служби гранічної» та іншу літературу». Після закінчення вишколу 30. VI. 1946р. з загальної кількості поодиноких БСБ було вибрано 8 курсантів і їм проведено підстаршинський іспит. Який вони склали з оцінками: «дуже добре» — 2-ох, з нотою «добре» – 4-ох, з нотою «достаточно» — 2-ох» [31, арк. 224].

Як бачимо, у розкладі занять українського підпілля мусив знайтись час і на санітарний або санітарно-медичний вишкіл. Пов'язане це з фактичним згортанням Українського Червоного Хреста (далі – УЧХ) після повернення радянської влади через нестачу медичного персоналу. С. Фрасуляк з цього приводу зазначає: «Під час переходу фронту пропали наші аптечні бази. Те, що залишилось, було нічим проти запотребувань, які тоді заіснували. Число наших відділів збільшувалось, а неустанні бої помножували також число ранених. Треба було шукати нових джерел здобуття ліків. З тим завданням УЧХ дав собі раду. Клич, що кинула Організація («у кожному відділі – кваліфікований санітар, в кожній шпитальці лікар»), змусив теренові проводити мобілізувати лікарів, вести санітарні курси та писати популярні підручники з ділянки: військової гігієни, першої помочи в пораненнях, як боротися з понесеними недугами. Деякі підручники були написані дуже приступно. Зміст їх вичерпував найрізномірніші і часто зустрівані хороби та приписи, чим їх лікувати» [11, с.81].

У зв'язку з цим Провід ОУН(Б) готує кілька вишкільних інструкцій та розробляє методологічні норми прочитання санітарно-медичних дисциплін [32, арк.15-20]. Методологічну практику таких вишкілів подає у своїх спогадах колишній член БСБ І. Лико «Скала». За його словами, весною 1946 р. санітарна служба у глибині лісів Хрещатої (на Лемківщині) проводила медичний вишкіл для УПА та БСБ. На цей курс відправляють командира БСБ «Явора» і «Скалу»: «Був це короткий двотижневий курс, зорганізований задля переведення вишколу в ділянці підставового орієнтаційного знання першої допомоги раненим та загальних інформацій про лікувальні властивості деяких медикаментів. Обидва ми успішно закінчили цей вишкіл, причому «Явір» дістав «дуже добру» оцінку, а я – «добру» [10, т. 37, с. 177].

Від 1945 до 1951 р. внаслідок створення малочисельних мобільних оперативно-бойових груп виникає нова форма вишколу методом короткотривалих викладів і самопідготовки [33, арк. 152], які проводять під час постоїв і відпочинку бійців. Так, наприклад, у 1945 р. І.Лико «Скалу» переводять з УПА «Захід» до оперативно-бойового відділу СБ, що діяв на території Лемківщини. Новий районний референт СБ «Буйтур» доручає виклад практичних основ військового виховання командира боївки «Мірнику» та досвідченим есбістам «Сорокатуму» і «Явіру». Вишколи вони проводили у формі ранкових збірок: «...по ранковій руханці, миттю і молитві «Мірник» зарядив збірку, де перед фронтом усіх присутніх боеків пояснював засади підпільного життя, конечність глибокої конспірації і точне, беззастережне і бездискусійне виконання наказів зверхників» [10, т. 37, с. 92]. У часовому плані такі теоретично-практичні вишколи тривали від 2–4 до 4–8 год., залежно від фаховості командирів і слухачів та оперативно-бойової ситуації у терені [29, арк.128-129; 30, арк. 22–24].

На самопідготовку, як на додатковий, але найбільш надійний процес виховання вказував своїй особистій охоронній боївці Р. Шухевич. Як згадує І.Заєць, він після проведення теоретичного вишколу і практичних вправ зазначив: «Далі вчіться самі. Ви повинні щоденно, при якій не було б роботі знайти годину-дві для самонавчання» [9, с. 19].

З кінця 1944 р. і до 50-х років розпочинають формувати і вишколювати спецбоївки СБ, до обов'язків яких відносять забезпечення ліній зв'язку, що пролягали через кордон. Боївки створюють з 4–5 мужніх бойовиків, які досконало знали місцевість, усі можливі перепони й пастки більшовицького кордону [8, с.92].

У зазначений вище період також зростає і диверсійно-терористична підготовка. Найбільш уражені диверсіями стали райони Полісся та наближені до державного кордону залізничні відтинки Прикарпаття.

Специфічною формою їхньої підготовки є камуфлювання під представників силових структур противника (виступи «під маскою советів»). Наприклад, у вересні 1945 р. Л. Лапінський («Зенон») зорганізував і підготував спеціальну боївку «з 30-ти одчайдушних боеків СБ», перевдягнених в уніформи НКВС і польської УБ [10, т.39, с.897].

Диверсійні групи СБ на ПЗУЗ, що діяли під «совіцькою маркою», користувались одним псевдонімом – «Дяченко» [13, т.8, с.678]. Для імітації радянських військовослужбовців ЦП ОУН(Б) налагодив збір обмундирування, документів, нагород і зброї. Наказ для референтур СБ військових районів запілля УПА та представникам СБ у станичних організаціях від 29 травня 1944

р. вимагав «...усі ворожі документи, комплекти військового радянського одягу» висилати керівництву. Основна методика підготовки цих груп, як зазначено у доповідній записці НКДБ за січень 1945 р., спрямовувалась на терористичні акти стосовно представників влади, активу, інших осіб, які розглядалися як нелояльні, або з метою залякування населення, підтримки контролю над ним. Чисельність таких диверсійних груп коливалась від 8–12 до 15–30 осіб [12, с. 385; 21, арк. 34; 13, т. 8, с. 678].

Мета терористичних акцій чітко простежується в «Інструктивній вказівці» Самбірського надрайонного провідника «Зова» від 23 червня 1947 р. Своїм підлеглим він писав, що необхідно застосовувати терор: «...одних бити політичними аргументами, інших бити кулею. Слід виховувати терористів, учити їх методів діяти у міських умовах, оскільки «...смерть одного партійного хижака й паразита в місті принесе революції більше користі, ніж смерть кількох десятків сталінських найманців на селі». Необхідно «зробити з підпільників живих смолоскипів», знищувати агентуру й активістів, не допускати творення колгоспів і комсомольських організацій» [34, арк. 97–102].

Починаючи від червня 1946 р., за умов глибокої конспірації, спецбоївки обмежують афішування своєї причетності до СБ. Їх починають готувати до проведення тихих, глибоко законспірованих військових акцій, вказуючи: «...щоб ніхто з посторонніх не міг знати про характер групи (що це саме група СБ)» [24, арк. 22].

Згідно з наказом від 18 листопада 1944 р. командири диверсійно-оперативних груп мали розкривати перед особовим складом теоретичні основи військового виховання та методики диверсійної роботи: засідка, наскок, прорив з оточення, мінування доріг, копання вовчих ям, нищення мостів тощо [13, т. 8, с. 677].

Важливою складовою антирадянського опору стає відбір та підготовка підлеглих до груп – терористів-смертників (останніх рекомендувалося вербувати серед добровольців, підпільників із серйозними провинками й венерично хворих) [23, арк.114]. Головними мішенями терористів ставали активні учасники процесу радянізації Західної України, а також підпільники, викриті або звинувачені в агентурних стосунках з правоохоронними органами. Згідно з радянською статистикою, у 1945–1946 рр. на території Станіславської області проведено 252 теракти та 66 диверсій. Загибло 132 радянських і партійних працівники, 122 бійці винищувальних батальйонів, 819 місцевих мешканців і 230 військовослужбовців, тобто цивільних загинуло майже у 5 разів більше (тоді ж в області за радянськими даними знищили 20 177 учасників націоналістичного підпілля) [2, с.94].

Різновидом бойової підготовки підрозділів СБ було також виховання міських спецбоївки. Для них методологічна практика зводилась до прослуховування теоретичних курсів ведення бойових дій у міських умовах і тактики проведення акцій у формі радянських військовослужбовців [2, с. 95].

Отже, спрямованість підготовки терористичної діяльності СБ у 1944–1951 рр. можна умовно поділити на два напрями: зовнішній метод (проти представників силових структур та їхнього агентурного апарату, партійно-радянських функціонерів, активу, колгоспної адміністрації, інших офіційних установ, громадян, що вважалися нелояльними, тощо) та внутрішній (проти реальних чи вигаданих інформаторів радянських правоохоронних органів, непевних, на думку СБ, учасників руху опору) [21, арк.33–34].

Слід акцентувати увагу ще на кількох невід'ємних методах військового вишколу – показово-прикладному і дисциплінарному. Як вказують звіти, навчально-виховна практика знаходилась у стані цілковитого розпаду. Причини цього полягали в організації, контролі й у незадовільному матеріально-методичному стані. Вивчивши недоліки, ЦП СБ рішуче вимагає жорстоко викоринити будь-яке «безладдя та розгнуданість» серед есбістських боївки, провести реорганізацію цього сектора та посилити дисциплінарний вишкіл. Вироблення у бійців відповідальності за недотримання наказів, дезертирство і проведення самочинних акцій (грабунки, вбивство тощо) стає його методологічною основою.

Торкаючись висвітлення військово-дисциплінарної практики підготовки оперативно-бойових есбістів, слід зазначити, що для СБ, ЦП у 1944–1951 рр. виготовили окремі інструкції, де

чітко окреслено права й обов'язки оперативно-бойових членів СБ [23, арк. 201–202, 265–267 зв; 35, арк. 27]. Більшість положень цих інструкцій мали забезпечити виховання бездоганної репутації, високої ідейності, сміливості, моральної стійкості із притаманною безкомпромісністю до ворога, дисциплінованістю й субординованістю, конспіративністю. Заборонялося потрапляти живим до рук ворога: за дезертирство, невиконання наказів, за крадіжки бойовики підлягали страті. При цьому, практикувались і публічні страти, які мали також виховну мету – високу відповідальність за свої вчинки. Так, членів боївки, що особливо провинилися і їхня провина відома населенню наказували «розстріляти прилюдно» [35, арк. 27]. За менш серйозні провини їх карали додатковими заняттями зі стрйової або кросової підготовки, позбавленням їжі тощо [12, с.376].

Про використання дисциплінарних методик, за неуставну поведінку наводить приклади І. Лико, яким зазначає, що після виголошення командиром їхнього відділу БСБ кумедної абрєвіатури СБ: «...мимоволі всі почали усміхатися, деякі навіть голосно. Це ще гірше розсердило командира. Зарядив карну муштру для цілої боївки, що тривала дві години та й добре усім нам допекла» [10, т.37, с.102].

Отже, можна констатувати, що головними китами у 1946–1951 рр., на які спиралась військово-виховна робота СБ, стає вироблення у бійців відданості, карності і самопожертви. В її основу закладають принцип: «Ані один член не сміє впасти живий у руки із боївки» [23, арк. 266]. Невід'ємною частиною цього процесу стає особистий приклад керівників СБ і командирів БСБ. На власному прикладі командири показували, наскільки є ефективна для зміцнення фізичного розвитку ранкова зарядка, а власною жертовністю і посиленою пропагандою через «комунікати» та історичні приклади у оперативних бойовиків виробляли відданість справі до останньої краплини крові [10, т.37, с.151-152; 36, арк.188зв.; 10, т.39, с.670]. Так, у доповідній записці Управління боротьби з бандитизмом (УББ) НКВС УРСР (вересень 1945 р.) з цього приводу зазначено, що ОУН здійснює перехід від масової організації до «ордена вірних» [4, с.54].

Із посиленням терору підпілля у містах, містечках і селах чекісти отримали вказівку партійних органів спрямувати першочергові удари на ліквідацію терористичних угруповань ОУН у містах і райцентрах [34, арк.10; 37, арк.27]. Найбільш уражені диверсіями стали райони Полісся та наближені до державного кордону залізничні відтинки Прикарпаття [3, с.213]. Кінцевий період військової підготовки датується 1951 р. – фактичним припиненням діяльності СБ у національно-визвольному русі.

Отже, оперативно-бойові підрозділи СБ, починаючи з кінця 1943 р., посилено готують для участі у сутичках з підрозділами радянських військ та органів НКВС-НКДБ. Як правило, їхня підготовка спрямовувалась на проведення «тихих» диверсійно-бойових дій із засідок. Прикладом якісної підготовки бойових кадрів можуть слугувати радянські доповідні записки про стан боротьби з оунівським підпіллям. У них зазначено, що без ретельної і всебічної підготовки кожної операції (засідка або перевірка місцевості) успіх її мінімальний, оскільки есбісти вражають своєю відвагою і продуманою військовою стратегією кожного свого кроку [38, арк.72-82].

Військовому вишколу піддають насамперед низові і новомобілізовані кадри спецпідрозділів СБ: оперативно-бойові, розвідувальні, слідчі та диверсійно-терористичні.

Методична база навчально-виховного процесу у 1944–1951 рр. послаблюється. Пояснюється це тим, що за умов постійних бойових дій неможливо було виготовляти і зберігати нові вишкільні матеріали. Більшість з існуючих вишкільних інструкцій військового характеру, датованих 1944–1951 рр., мають реферативний зміст здебільшого написаний від руки на половинках аркушів учнівських зошитів [39–42]. Проте, випуск брошурованих методичних рекомендацій продовжується. Здебільшого це були перероблені арміїські статuti Польщі, СРСР та інших країн Європи. Щоб слухачі краще розуміли, їх перекладали українською мовою. За допомогою аналізу різних статутів й особистих переживань та прикладів упорядники додавали до них практичні правила, власні спостереження та рекомендації для кожної бойової ситуації. Аналіз цих статутів засвідчує, що найбільше уваги в них приділяють тактичним розділам, а саме: забезпечення маршів і постоїв; бої за спеціальних умов; наступ, запланований відступ, наскок, засідки; варіанти для диверсантських відділів; маневри, накази, вогнева дисципліна.

У вишкільній практиці на перший план виступають поодинокі, короткочасні військові вишколи, які проводили командири оперативно-бойових відділів. Основу навчально-виховного процесу становлять дисципліни загальноінформаційного характеру, які прочитуються у формі лекцій. Практичне засвоєння вивченого матеріалу здебільшого відпрацьовувались на полі бою. Дисципліни вишкільні поділялися на основні пріоритетні напрями військового виховання: тактика (на неї відводили найбільше часу), бойове мистецтво, зброезнавство, статутні норми поведінки та дисциплінарні практики, що на момент діяльності було вкрай необхідне організаційному проведению ОУН(Б) й розгалуженій референтурі СБ.

Література

1. Єфіменко В. Тактика і методи роботи працівників спеціального підрозділу ОУН(Б) /Валерій Єфіменко // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 2/4 (13/15). – К., 2000. – С. 504–514.
2. Биструхін Г. Війна в кам'яних джунглях. Міська партизанська війна як феномен збройної боротьби та спеціальної діяльності. 1945-2005 рр. Моногр. / Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: Генеза, 2006. – 512 с.
3. Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Моногр. / Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.
4. Биструхін Г. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945–1980-ті роки: Моногр. / Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: Генеза, 2007. – 568 с.
5. Кентій А. Нариси історії Організації українських націоналістів (1941–1942 рр.) /Анатолій Кентій. – К.: Б. в., 1998. – 202 с.
6. Коваль М. Правда безнадійних змагань / М. Коваль //Політика і час. – 1997. – № 10. – С. 70–75.
7. Діяльність Служби безпеки хронологічно визначається від розколу єдиної фракції ОУН на два табори: ОУН під проводом С. Бандери та ОУН під керівництвом А. Мельника. Розкол відбувся після надзвичайної конференції 9 лютого 1940 р., яку провів С. Бандера. Як повноцінна організація починає діяти з квітня 1941 р. За браком кадрів та неможливістю надалі вести роботу само розпускається у 1951 р., а есбітські кадри переходять на керівні посади у референтурах провладу ОУН(Б).
8. Галаса В. Наше життя і боротьба. [Спогади] / Василь Галаса. – Львів: Вид-во «Мс», 2005. – 272 с.
9. Ішук О. Доля та спогади охоронця Романа Шухевича – Михайла Зайця – «Зенка» / О. Ішук, Н. Ніколаєва. – К., 2007. – 50 с.
10. Літопис УПА /Ред. рада П. Сохань, П. Потічний [та ін.] / – Київ-Торонто, 1995. – (Науково-документальна серія). Т. 37: Іван Лико: На грані мрії і дійсності: спогади підпільника. 1945–1955 //Літопис УПА, 2002. – 644 с. Т. 39: Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів»: Холмщина і Підляшшя: Док. і мат. – 2003. – 1058 с.
11. Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка – «Хмеля»/ Ред. і упоряд. Р.Забілий. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2007. – 424 с.
12. Биструхін Г. Повстанська розвідка діє точно й відважно...: Моногр. / Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: К.І.С., 2006. – 568 с.
13. Літопис УПА. Нова серія /Ред. рада П. Сохань, П. Потічний [та ін.]. – Київ-Торонто, 2007. – (Науково-документальна серія. Зб. арх. мат.). Т.2: Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943–1944 рр.: Док. і мат. – 1999. – 724 с. Т. 4: Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС-МВС, МДБ-КДБ (1943–1959 рр.). Кн. 1 (1943–1945). – К., 2002. – 597 с. Т.8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та Запілля 1944–1946: Док. і мат. – 2006. – 1448 с.
14. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН(Б) у 1940-х рр. /Упор. О.С. Лисенко, І.К. Патриляк. – К., 2003. – 251 с. (Науково-документальне видання).
15. Сергійчук В. ОУН і УПА в роки війни. Нові документи і матеріали /Володимир Сергійчук. – К.: Дніпро, 1996. – 492 с.
16. Центральний Державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 923.
17. Там само. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1639.
18. Там само. – Спр. 1693.
19. Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 47.
20. Там само. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 7.
21. ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 351.
22. Центральний Державний архів вищих органів влади і управлінь України (далі – ЦДАВОВУ). — Ф. 3833. — Оп.1. — Спр. 229.
23. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т.22.
24. Там само. — Спр. 376. — Т.7.

25. Там само. — Т.28.
26. ЦДАВОВУ. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 79.
27. Там само. — Спр. 87а.
28. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т.16.
29. Там само. — Спр. 398. — Т.5.
30. Там само. — Т.2.
31. Там само. — Спр. 376. — Т.58.
32. ЦДАГОУ. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 356.
33. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т.17.
34. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4969.
35. ЦДАВОВУ. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 233.
36. ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 398. — Т.7.
37. ЦДАГОУ. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 4974.
38. Там само. — Спр. 2962.
39. Там само. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 342.
40. Там само. — Спр. 354.
41. Там само. — Спр. 367.
42. Там само. — Спр. 375.
43. Військове виховання підрозділів СБ у 1941–1943 рр. див.: Огороднік В. Військова підготовка відділів Служби безпеки ОУН (Б) у 1940–1943 рр. /Валерій Огороднік //Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2008. – № 4. – С. 64–70.

Орлова Т.В.,

канд. істор. наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Радянська влада і українська селянка з точки зору історіографії

В статье впервые в украинской историографии предпринята попытка показать отражение влияния социалистических преобразований на судьбы крестьянок в общественно-исторической (исторической, экономической, социологической) литературе, как советской, так и постсоветской, а также исследуется социально-демографическая детерминированность будущего развития отечественного аграрного сектора в современном глобализирующемся мире.

For the first time in Ukrainian historiography, this article undertakes an attempt to show the reflection of the impact of Socialistic transformations on the destinies of peasant women in social studies (historical, economic, sociological) literature, both Soviet and post-Soviet, and also pays attention to the socio-demographical determination of the future development of domestic agrarian sector in the contemporary world which is globalized.

Ключові слова: історіографія, українська селянка, колективізація сільського господарства.

Провідною рисою сучасного етапу світової історії є глобалізація, конкретним втіленням якої є діяльність міжнародних організацій, однією з яких – Світова Організація Торгівлі. У 2008 р. Україна стала членом цієї організації із сподіванням на покращення свого економічного становища. Як відомо, світова економіка наразі переживає непрості часи. Людство шукає виходу із енергетичної і продовольчої криз, що виявилися пов'язаними між собою. Україні пророкують великі вигоди через її значний аграрний потенціал. Закономірно виникає питання: чи виправдаються ці сподівання? В якому стані сьогодні знаходиться вітчизняний аграрний сектор? Чи вистачить у нього потенцій для того, аби дійсно зробити нашу країну сильним гравцем у міжнародній конкурентній боротьбі?

Реальність така: українське сільське господарство значно відстає від аграрного сектора високорозвинутих країн. Це є результатом не тільки низького рівня його індустріалізації, а й недооцінки людського фактора, негуманної аграрної політики щодо використання праці селян. Історично так склалося, що більшість населення України, тим більше сільського, становили жінки. Чоловіки гинули через війни та репресії з боку влади: чи то царської, чи то радянської. На жіночі плечі припадала більша частина роботи і піклування про збереження життя дітей і близьких. Доля української селянки у минулому була дуже тяжкою. Радянська влада проголосила свободу для всіх і рівноправність статей. Та чи стала українська селянка справді вільною і рівноправною?

Метою цієї статті є аналіз історіографії проблеми «Радянська влада і українська селянка». Протягом багатьох десятиріч вийшли друком багато суспільствознавчої літератури, в якій віддзеркалилися різні аспекти зазначеного питання. Коли на початку 1990-х років відбулася ненасильницька антикомуністична революція, одним з її наслідків стало звільнення науковців від ідеологічних пут, порушення яких за радянських часів тягло за собою загрозу втратити не тільки роботу, а й свободу. Українські суспільствознавці, насамперед, історики, почали друкувати дослідження, в яких прагнули по-новому, незаангажовано висвітлити ті докорінні перетворення, які відбулися в житті суспільства протягом минулих років. Проте аналіз вітчизняної історіографії вказує на те, що надмірне захоплення одними періодами й темами і недостатню увагу до інших. Серед останніх – тема, запропонована до розгляду.

Добре відомо: прийшовши до влади, більшовики почали будувати нове суспільство, що їй відповідало і слугувало опорою. В.Ленін та його прибічники висунули першочергові завдання радянської влади, які потім трансформувалися на так званий план побудови соціалізму. Серед найперших завдань висувалось перетворення сільського господарства, що надалі наполегливо і

жорстко втілювалося в життя. Про наполегливість і результативність у радянській історіографії засвідчують сотні праць, серед яких чимало належали перу істориків та економістів України. Про жорсткість у здійсненні плану побудови «найгуманнішого суспільства» у ті часи не згадували.

Радянський лад був проголошений найпередовішим серед всіх знаних в історії людства, проте його матеріальна економічна база не відповідала деклараціям. Її треба було створювати прискореними темпами у відсталій аграрній країні, спустошеній війнами і революціями. Для цього потрібні були не тільки великі кошти, а й дешева робоча сила.

Кошти на закупівлю необхідного для здійснення індустріалізації обладнання, а також робочу силу мало дати село. Однак після того, як селяни отримали землю і послабилися визиски «воєнного комунізму», під час проведення нової економічної політики, виявилось, що більшовикам складно одержати бажане задарма. Було здійснено перехід від первісної ленінської ідеї про кооперацію сільського господарства до сталінської суцільної колективізації. І в офіційних партійних та державних документах, і у працях радянських суспільствознавців проведення колективізації подавалося виключно як велике революційне дійство на користь самих селян. Оскільки наразі йдеться про українських селянок, можна навести слова «Великого вождя всіх часів і народів» І.Сталіна: «...коли подумати, що являли собою жінки раніше, за старих часів. Поки жінка була дівчиною, вона вважалася, так сказати, останньою з трудящих. Працювала вона на батька, працювала, не покладаючи рук, і батько ще дорікав: «Я тебе годую». Коли вона ставала замужньою, вона працювала на чоловіка, працювала так, як її примушував працювати чоловік, і чоловік же їй знову дорікав: «Я тебе годую»... Трудоднями колгосп визволив жінку і зробив її самостійною. Вона тепер працює вже не на батька, поки вона дівчина, не на чоловіка, коли вона замужем, а перш за все на себе працює. Ось це і значить визволення жінки-селянки, це і значить колгоспний лад, який робить жінку трудову рівною будь-якому чоловікові трудовому. Тільки на цій базі, в цих умовах могли з'явитися такі чудові жінки» [1].

Радянські суспільствознавці у своїх дослідженнях не могли заперечувати настановам правлячого режиму. У період «великого перелому», особливо у 30-і роки, у Москві, Харкові та Києві виходить велика кількість брошур і статей, які схвально висвітлюють здійснення колективізації, велику користь її для селянок, переваги для них колгоспного життя [2]. Навряд чи можна назвати ті публікації науковими, вони радше були пропагандистськими, оскільки мали на меті продемонструвати вірність сталінського курсу і життєву необхідність його реалізації заради «інтересів трудящих». Проте навіть у другій половині минулого століття, коли рівень фахівців-істориків починає відчутно зростати, пропагандистська спрямованість переважає над науковістю, яка неможлива без об'єктивності. Реальні суперечності у становищі селянки-колгоспниці просто не могли бути виявлені авторами публікацій з огляду на дотримання принципу партійності. Натомість з'являлися брошури, в назвах яких повторювалися слова І. Сталіна, а зміст яких мав вказувати не те, що було насправді, а те, що мало бути, виходячи з настанов партії [3]. Подібний підхід зберігався до останніх років існування СРСР, що виявилось, зокрема, в деяких дисертаціях [4].

У повоєнні роки суспільствознавці пишуть здебільшого про роль жінок у відбудові зруйнованого сільського господарства, яке дійсно відновлювалося найважчою працею жінок і дітей [5]. З'являються публікації, присвячені ударній праці радянських колгоспниць, деякі – за авторством самих героїнь [6]. У них насамперед наводяться біографічні дані про жінок, підкреслюється їх просте походження з найбідніших та колись безправних верств сільського населення. Обов'язково наголошується, що вони були звільнені завдяки радянській владі, надихнулися настановами партії Леніна – Сталіна і почали ударно працювати, встановлюючи один рекорд за іншим, що ілюструється значним обсягом цифр і показників. Тобто і у сільському господарстві, як і у промисловості, були свої «стахановці», — ударниці комуністичної праці. Важко поставити під сумнів ті трудові досягнення у кількісному відношенні, хоча за радянських часів досить поширеними були приписки і лакування дійсності. Відомо, що жодна з довоєнних п'ятирічок, оголошених переможно перевиконаними, насправді не були навіть виконаними. Але вже тоді знали, що «рекордсменам» створювали сприятливі умови, як то було у випадку із О.Г.Стахановим. У ніч з 30 на 31 серпня 1935р. за зміну він видобув 102 т вугілля при нормі 7,

тобто, перевиконав її у 14 разів. Такого результату він досяг завдяки тому, що йому допомагали два кріпильники, виконуючи ту роботу, яку зазвичай виконував сам шахтар, самостійно кріплячи стіни копальні, де рубалось вугілля.

Проте у наукових доробках, присвячених ударній праці колгоспниць, ніде не згадується про сприяння їх рекордам, окрім надихаючих комуністичних ідей. Можна припустити, що, наприклад, на вирощуванні цукрових буряків, де відзначилися українки Марія Демченко і Марина Гнатенко, їм надавали кращі поля, насіння, добрива, техніку та ін. Сучасні розвідки могли б по-новому показати той феномен. Наприклад, з'ясувати, як саме народжувалися звитяжні задуми? Морально-психологічний стан радянських людей, зокрема, українських колгоспниць часів сталінізму – не проста тема для нинішніх істориків, зокрема тих, хто спеціалізується на історії ментальностей. Слід зазначити, що фахівців з історії ментальностей в Україні майже немає, на відміну від інших країн, таких як Франція, Німеччина, США, Росія та ін. Однак розвиток вітчизняної науки дає деякі сподівання на те, що такі дослідження раніше чи пізніше з'являться.

Психологічний стан радянських людей був дуже складний. Коротко його можна охарактеризувати як постійне розгойдування «маятника» від безодні страху до екзальтації натхнення. Найлегше було пристосуватися молоді, на яку робила ставку влада від часів В.Леніна і Л.Троцького. Показові у цьому плані слова колишнього активіста, полковника запасу радянської армії, вихідця з українського села Андрія Пастушенка, який згадував: «Я тоді, дев'ятнадцятирічний парубок, щойно вступив до Ленінського комсомолу й не прислуховувався до наклепів, які зводилися на партію, на Сталіна... Назад ми не оглядалися: ми тільки прагнули якомога краще і швидше провести в життя генеральну лінію партії, її курс на колективізацію...» [7].

Засновниця руху буряководів-п'ятисотенниць (колгоспниць, які вирощували врожаї по 500 центнерів цукрових буряків з гектара) Марія Демченко народилася в 1912 р., тобто у 1933 р., коли вона виступила з почином виростити і зібрати рекордний врожай цукрових буряків, їй виповнився 21 рік. У той рік було зібрано по 325 центнерів з гектара, що було раніше небаченим. У 1935 р. планку рекорду було піднято до 500 центнерів і зібрано по 523,7. Газета «Правда» у передовій статті писала: «Марія Демченко зробила для бурякосійних колгоспів те ж саме, що зробив Стаханов для Донбасу. І метод роботи Марії Демченко повинен стати таким же популярним, як стахановський» [8]. «Герої праці» одержували грошові винагороди та інші блага: наприклад, за простим шахтарем О. Стахановим було закріплено особистий автомобіль і персональна ложа в театрі. Радянські джерела писали про те, що комуністична партія та радянський уряд належно оцінили працю ударників, нагородивши їх високими урядовими відзнаками. Це були ордени, грамоти, червоні знамена, депутатство і запрошення до президій урочистих зборів. Але в радянських джерелах ніколи не згадувалося про те, що після президії, знявши ордени і подивившись на почесну грамоту, жінки знову йшли в поле, аби там, зігнувшись, від зорі до зорі вручну прополювати буряки. Ніколи офіційно не визнавалося, що для простих трудівників збільшення норми виробітку не супроводжувалося збільшенням заробітної плати, тобто, то була посилена експлуатація праці. За гучними гаслами «праці на себе» стояла елементарна експлуатація на користь держави. Робота колгоспників в ті часи оплачувалася суто символічно, якщо взагалі оплачувалася. Адже за один трудовдень давали по 50–100 г зерна і по 3–4 коп. [9]. Скільки поставити виконаних трудовднів, вирішували наглядачі – ланкові і бригадири. За невиконання обов'язкової норми трудовднів передбачалася висилка за межі України як «нетрудового елемента».

З ланкою М.Демченко змагалася інша ланка молодих дівчат під керівництвом Марини Гнатенко, яким також було трохи більше 20 років. Всі дівчата були комсомолками. Молоді люди зазнали на собі масованої пропагандистської обробки, на що партія і її вірний помічник – комсомол – 32 спрямовували значні зусилля. Ось як говорила про себе М. Гнатенко: «Дочка бідняка, ким я могла бути в старій, дореволюційній Росії? Тільки наймичкою, забитою злиднями і безправністю. Своє свідоме життя почала я в колгоспі. Тепер я науковий працівник, нагороджена орденом Леніна і орденом Червоної Зірки, і говорю про це, не боячись нарікань у відсутності скромності. Бо моя особиста доля не виняток, не наслідок випадкової удачі. Таких, як я, в нашій країні тисячі. Без радянської влади, без керованої великим Сталіним партії більшовиків, без

Сталінської Конституції, яка стоїть на захисті наших прав і інтересів, нічого б ми в житті не добилися» [10]. Сучасний соціолог сказав би, що життя М.Гнатенко та інших героїнь праці є прикладом вертикальної соціальної мобільності, яка була неможлива за часів царизму. Подібні життєві історії були втіленням історії Попелюшки в радянському варіанті. Але скільки було таких стахановців і п'ятисотенниць, які мали слугувати вітриною переваг соціалістичного ладу? А скільки мільйонів тяжко працювали за «палички» замість трудоднів, були виселені із своїх хат і померли у вагонах без вікон під час перевезення за Урал? Скільки пішли з життя в голодомори 1932 – 1933 і 1946 – 1947 рр.?

Молоді люди вижили в роки колективізації та Великого Голодомору, але не пам'ятали їх. Вони не могли пам'ятати «бабських бунтів», коли жінки повставали проти проведення більшовицької політики у сільському господарстві. Про цей масовий вияв справжнього ставлення селянок до колективізації за радянських часів відкрито було написано тільки в романі М.Шолохова «Піднята цілина» (перша частина – у 1932, а друга була завершена у 1960 р.). Про опір селянства радянські автори намагалися писати якомога менше. Поодинокі згадування про «бабські бунти», які були найбільше поширені саме в Україні, наводили закордонні автори: всесвітньо відомий англійський історик Р.Конквест у книзі «Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор» [11], українська дослідниця М. Богачевська-Хом'як у своїх творах, виданих у нас пізніше під назвою «Білим по білому: жінка в громадському житті України (1884 – 1939)» [12] та ін. У незалежній Україні до цих подій зверталися у своїх дослідженнях Я. Мандрик [13], Л. Стефаненко [14], О. Сапицька [15]. Слід особливо відзначити дисертацію О. М. Сапицької, яка виконала велику дослідну роботу з теми «Сільські жінки України в умовах підготовки і проведення колективізації (1928 – сер. 1933)». В ній вивчено різноманітні аспекти життєдіяльності жінок-селянок, зміну їх становища у тогочасному суспільстві. Зокрема, О. Сапицька з'ясує причини і висвітлює участь жіноцтва у селянському опорі радянській політиці примусової всеохоплюючої колективізації.

Як зазначають М. Богачевська-Хом'як [16] і Л. Стефаненко [17], після багатьох випадків «бабських революцій» більшовицька партія усвідомила важливість «більшовизації селянок». Вже у червні 1929 р. компартія провела Всеукраїнський з'їзд колгоспниць, на якому жінок закликали сприяти поширенню колгоспів. З цим твердженням можна погодитися тільки частково, оскільки значення залучення жінок до будівництва нового суспільства значно раніше наголошував В. Ленін. Так, у листопаді 1918 р. на Першому Всеросійському з'їзді робітниць пролунали його слова: «Не може бути соціалістичного перевороту, якщо величезна частина трудящих жінок не візьме в ньому значної участі» [18]. Звичайно, без участі жіноцтва соціалістичний переворот в аграрному секторі також був неможливий.

Проте агітаційно-пропагандистської та організаційної роботи, яку проводили партійці і комсомольці з метою переведення одноосібного господарювання на рейки колгоспного, виявилось замало. Тоді було знайдено інший жахливий засіб – організація голодомору, який зламав опір селян і загнав їх у колгоспи. Про Голодомор наразі надруковано близько 7 тис. праць різного рівня, проте з точки зору вивчення жіночої долі в ті страшні часи публікації практично відсутні. Хоча, з іншого боку, подібна ситуація віддзеркалює загальне неухвалене ставлення до жіночих студій з боку більшості вітчизняних дослідників, які залишаються на андроцентричних позиціях у вивченні історії.

Як слушно зазначає Л. Стефаненко: «Боротьба партії проти українського села в кінці 20-х – на початку 30-х років знищила основу українського села – одноосібне господарство та українську селянку з властивим для неї внутрішнім світом, самоповагою, господарською самостійністю. Українська селянка перетворилась на колгоспницю, яка незважаючи на недавнє трагічне минуле важкою працею обробляла вже колгоспні лани» [19]. Не можна заперечувати, що після відбудови народного господарства повільно покращувалося життя селян, хоча вони час від часу зазнавали негативних наслідків «мудрих рішень» правлячої партії. Протягом 1965 – 1990 рр. оплата праці у колгоспах і радгоспах зростала більш швидкими темпами. Проте протягом усього радянського періоду зберігалася нееквівалентність обміну між промисловістю і сільським господарством, надзвичайне визискування колгоспів, низька оплата праці в аграрному секторі. Селяни виживали

здебільшого за рахунок власних присадибних господарств, продукцію яких з часом було дозволено продавати на колгоспних ринках. Найбільші прибутки давало вирощування худоби, корми для якої найчастіше «виписували», а то й крали у колгоспах. Хліб коштував так дешево, що його купували у великих кількостях, аби відгодовувати свиней і птицю. Гроші збирали на те, аби виштовхнути своїх дітей з села, дати їм змогу переїхати і закріпитися в містах, де умови життя і праці не були такими тяжкими. Найбільше про це мріяли і мріють матері.

З розвалом СРСР і крахом комуністичної системи закінчилася колгоспно-радгоспна доба в історії сільського господарства України. Ситуація в ньому значно погіршилася у різних аспектах, зокрема у демографічному. На тлі загального скорочення населення України випереджаючими темпами воно зменшується саме у сільській місцевості, де здебільшого доживають свій вік старі колгоспниці. Щорічно в Україні зникає 150 – 170 сіл і населених пунктів. У тих, що залишилися, навіть за умов налагодження виробництва мало що змінилося у житті селянки. Детальному аналізу ситуації присвятила свою монографію і дослідження на здобуття ступеня доктора економічних наук К.І. Якуба [20]. Було виявлено, що там, де панує ручна низькопродуктивна і, як наслідок, низькооплачувана праця, і досі переважають жінки. Така дискримінація сільської жінки починається ще на рівні безпосереднього виробництва сільськогосподарської продукції. Причому із зростанням його інтенсифікації дискримінація селянок посилюється. У середній ланці управління сільським господарством жінки становлять лише 22,3 %, а серед керівників аграрних підприємств – менше 5 %. У той самий час, кількість селянок, зайнятих малокваліфікованою ручною працею, втричі перевищує аналогічний показник у чоловіків. Праця ця важка і виснажлива. Наприклад, щоби виконати змінну норму і заробити 2–4 грн. жінка у тваринництві у 1999 р. мала підняти 9–15 т. І це навіть за умов певної механізації. Тобто трудове навантаження жінок у тваринництві перевищує фізіологічно допустимі норми. «Другою зміною» діяльності жінок аграрної сфери є приватне підсобне господарство, яке потребує щоденної багатогодинної праці. Економістом підраховано, що у результаті сумарне виробниче навантаження сільської жінки, тобто затрати її праці у громадському і приватному секторі, в середньому по Україні становить 360 восьмигодинних робочих днів на рік, що перевищує показники будь-якої пострадянської держави. Крім того, сільська жінка витрачає багато сил на народження і доглядання дітей, а також хворих і літніх членів родини, на хатню роботу. Порівняно з чоловіками ці затрати є в 3–5 разів більші. Дослідження вказують на те, що розмір сукупного навантаження сільської жінки, тобто затрати її праці у громадському, особистому, підсобному й домашньому господарствах у середньому по Україні у робочий день становить 15 год. 24 хв., тобто перевищує фізіологічно допустимі норми. Якщо врахувати затрати життєвих сил на дитородну діяльність, догляд і виховання дітей – доля сільської жінки в Україні трагічна.

Серед сільських жінок сучасної України майже не залишилося здорових і молодих. Як стверджує дослідниця, молоді дуже мало серед працівників сільського господарства: серед аграрних працівників обох статей до 20 років – тільки 3%, а до 20–24 років – 6,9%. Переважна більшість сільського населення України – особи передпенсійного і пенсійного віку. Зважаючи на те, що загальна середня тривалість життя чоловіків України не досягає 62 років, то зрозуміло, що велику питому частку в сільському населенні становлять жінки похилого віку. Хоча в Україні діє певна кількість великих сільськогосподарських об'єднань, більша частина продукції рослинництва, тваринництва і птахівництва виробляється у приватних господарствах селян. Закономірно постає питання: чи спроможна виснажена стара українська селянка витримати конкуренцію на світових ринках? Останнім часом з'явилися деякі праці, які розглядають соціальні питання українського села, проте подібним чином питання в них ще не ставилося.

Підводячи підсумки, можна дійти кількох висновків стосовно історіографічної розробки проблеми соціальних змін у житті селянок України за часів радянської влади. По-перше, хоча у цілому долі селянок радянські автори приділяли принаймні втричі менше уваги, ніж ролі і місцю робітниць промисловості, на що вказує проведений кількісний підрахунок наявних публікацій, однак все ж декілька десятків праць означеної тематики вийшли друком. У них всіляко вихваляється доцільність і корисність колгоспного устрою не тільки для держави, а насамперед для жіноцтва і приховується потрібна експлуатація, у стані якої насправді воно опинилося. По-

друге, у результаті пропагандистсько-агітаційної спрямованості публікацій суспільствознавців склалися певні стереотипи, які мали впливати на громадськість, створювалися міфи, які досі не одержали належного аналізу і викриття. Серед них – положення про «переваги колгоспного ладу», «звільнення селянки радянською владою», про її «щасливу долю» тощо. По-третє, сучасні суспільствознавці, захопившись деякими темами, упускають з поля зору важливість дослідження спадщини радянських часів та її впливу на теперішній стан речей в Україні. Через це історіографічні розвідки мають не стільки характер оцінювання здобутків, скільки постановки дослідних завдань. Можливо, з точки зору поліпшення організаційної сторони історичних студій на нинішньому етапі було б доцільно скласти перелік тем дисертаційних досліджень, який би знаходився у Вищій атестаційній комісії (з розсилкою по вищих навчальних закладах та наукових інститутах, де виконуються такі роботи), який орієнтував би пошукачів стосовно необхідності розробки визначених проблем. Адже наукова сфера – це не тільки свобода творчості, а й усвідомлена необхідність наполегливої роботи у тих напрямках, які ще недостатньо досліджені.

Література

1. Сталін Й.В. Промова на прийомі колгоспниць-ударниць керівниками партії та уряду 10 листопада 1935 року // Сталін Й.В. Твори / Пер. з рос. вид. – К.: Укрполітвидав, 1948. — Т.4. – С.76 – 77.
2. Підкецький В. Жіноча праця в сільському господарстві // Життя і революція. – 1925. — № 10. – С. 86 – 95; Гладкова Х. Селянка до революції і тепер. – Харків: Радянський селянин, 1929. – 62 с.; Бодня-Бодненко Л. Що має селянка в колгоспі? – Харків: Радянський селянин, 1930. – 30 с.; Чистик Є. Масова колективізація і участь селянки. – Х. – К.: Держ. вид-во України, 1930. – 64 с.; Шмаргонь О. Селянка в колективах. – Харків: Книгоспілка, 1930. – 56 с.; Мастокова Г. Женщины в борьбе за урожай и организационно-хозяйственное укрепление колхозов. – М.: Сельколхозгиз, 1932. – 31 с.
3. Кіх М. Жінки – будівниці нового колгоспного життя. – К.: Держполітвидав України, 1947. – 16 с.; Луговиківна М. Жінка в колгоспі – велика сила. – К.: Держполітвидав України, 1947. – 47 с.
4. Кастелли К. Борьба партии большевиков за вовлечение женщин-крестьянок в колхозное строительство на Украине (период первой пятилетки): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Киев, 1990. – 19 с.
5. Репухова А. Значение женского труда в колхозах Украины в послевоенный период: Автореф. дис. ... канд. экон. наук. – Киев, 1953. – 14 с.; Бондарчук Н.Д. Деятельность партийных организаций Украины по мобилизации женщин на восстановление сельского хозяйства (1943 – 1945): Дис. ... канд. ист. наук. – Одесса, 1981. – 186 с.
6. Кіх М. Жінки-будівниці нового колгоспного життя – Л.: Б. в., 1950. – 93 с. Ангеліна П. М. Люди колгоспних ланів / Пер. з рос. І. Майстренка. – К.: Держлітвидав України, 1950. – 156 с.; Трудівниці землі київської. Розповідь про славні діла сільських трудівниць столичної області. – К.: Держполітвидав України, 1965. – 220 с.
7. <http://www.nep.org.ua/index.php?go>
8. Правда. – 1936. – 20 жовт. – С.1.
9. Калініченко В.В., Рибалка І.К. Історія України. Ч. III: 1917 – 2003 // <http://www-history.univer.kharkov.ua/old/e-library/kalinichenko>
10. Луговиківна М. Вказ. праця. – С. 8.
11. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Пер. з англ. – К.: Либідь, 1993. – С. 76.
12. Богачевська-Хом'як М. Білим по білому. Жінка в громадському житті України (1884 – 1939). – К.: Либідь, 1995. – С. 356.
13. Мандрик Я. Становище сільських жінок України у 30-ті роки // Жіночий рух в Україні: історія і сучасність. Міжнар. наук.-метод. конф. – Одеса, 27 – 29 жовтня 1994 р. Тези доповідей. – К.: Б.в., 1994. – С. 98.
14. Стефаненко Л. Жіноцтво України у довоєнний період // Жіночі студії в Україні. Жінка в історії і сьогодні / Л.Смоляр (ред.) та ін. – Одеса, 1999. – С. 136.
15. Сапицька О.М. Сільські жінки України в умовах підготовки і проведення колективізації (1928 – сер. 1933): Автореф. ... дис. канд. іст. наук. – Луганськ, 2007.
16. Богачевська-Хом'як М. Вказ. праця. – С. 355.
17. Стефаненко Л. Вказ. праця. – С. 136.
18. Ленін В.І. Повне збір. творів. – К.: Політвидав України, 1973. – Т. 37. – С. 185.
19. Стефаненко Л. Вказ. праця. – С. 136.
20. Якуба К.І. Соціально-економічні проблеми формування і використання жіночих трудових ресурсів аграрної сфери 1999 р.: Автореф. ... дис. д-ра экон. наук. – К., 1999. – 38 с.; Якуба К.І. Жінки у трудовому потенціалі села. – К.: Аграрна наука, 1998. – 280 с.

Пилунів В.І.,

*канд. істор. наук, доцент кафедри охорони культурної спадщини і музеєзнавства
Київського національного університету культури і мистецтв*

Дипломатичне співробітництво УНР і ЗУНР у період Паризької мирної конференції: джерелознавчий аспект

В статті аналізується комплекс письмових джерел, які є базовими для вивчення співробітництва УНР і ЗУНР в дипломатичній сфері. Це, зокрема, дипломатичні ноты, протести, меморандуми до світових держав та керівним органам Парижської мирної конференції, інструкції та розпорядження дипломатичним місіям і представникам УНР і ЗУНР за кордоном.

The article analyses the complex of the basic sources for learning of UPR and WUPR cooperation in diplomatic relations. They are diplomatic notes, protests, memorandums to World countries and governing bodies of the Paris Peace Conference, instructions and diplomatic missions directions and diplomatic representatives of UPR and WUPR abroad.

Ключові слова: Українська Народна Республіка (УНР), Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР), Паризька мирна конференція, дипломатичне співробітництво, джерельна база.

Одним з найвизначніших політичних явищ доби української революції та державотворчих пошуків 1917–1921 рр. стало проголошення Акта Злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р. Крім великого морально-політичного значення для сучасників, ця подія несла на собі історичний шанс відтворення соборності українських земель, формування єдиної позиції Наддніпрянської та Надністрянської частин України на зовнішньополітичній арені.

Виходячи на міжнародну арену, УНР і ЗУНР одразу ж зіткнулися з повною непоінформованістю світової дипломатії щодо українських справ. Це й не дивно з огляду на знаходження України протягом століть під владою Російської і Австро-Угорської монархії: закордонні політики були мало обізнані з новоутвореними українськими державами. До того ж суспільна свідомість значної частини населення провідних європейських країн довгий час формувалась як свідомість громадян метрополій колоніальних імперій. З іншого боку, керівництво УНР і ЗУНР гостро відчувало брак інформації щодо європейських справ, на підставі якої слід було приймати відповідні рішення.

У сучасній історіографії, як вітчизняній, так і зарубіжній, досить чітко простежується відмова від соціальної парадигми у поясненні причин поразки Української революції 1917–1921 рр. і натомість на перший план висувається міжнародна. Дійсно, на тлі загальноєвропейської політичної нестабільності, викликаній Першою світовою війною і поширенням більшовизму, кінцевий успіх визвольних змагань за державність на просторі від Балтики до Адріатики і Чорномор'я великою мірою залежав від надання національній справі міжнародного розголосу. Зовнішня підтримка з боку країн Антанти і США, мала вирішальне значення для державного самоствердження протягом 1918–1919 рр. Тому здобуття Соборною Україною дипломатичного визнання з боку цих країн було вкрай важливим для перемоги української революції.

Комплекс писемних джерел до вивчення дипломатичного співробітництва УНР і ЗУНР становлять документи і матеріали, які залежно від характеру походження і призначення, вважаємо за доцільне згрупувати в три окремих підвиди. Це, зокрема, документи офіційного характеру, що вийшли з рук структур влади та дипломатичних місій; матеріали преси, які відображають діяльність українських дипломатичних місій та представництв за кордоном; спогади та праці безпосередніх учасників та свідків подій. За формою це дипломатичні ноты, протести, меморандуми до світових держав і керівних органів Паризької мирної конференції, інструкції і розпорядження дипломатичним місіям і представництвам УНР і ЗУНР за кордоном [1], меморандуми, звіти про роботу місій і представництв, офіційне листування між представниками

дипломатичних місій і органами державної влади УНР і ЗУНР, записки і донесення про хід та наслідки переговорів і ставлення європейських держав до економічного у політичного стану УНР і ЗУНР [2], а також документи і матеріали Паризької мирної конференції і переговорів українських дипломатичних місій з представниками європейських держав, які мали форму протоколів, нот, декларацій і резолюцій [3].

Аналіз виявлених і опрацьованих джерел дає можливість встановити, що процес співробітництва УНР і ЗУНР у дипломатичній сфері було започатковано тільки після проголошення об'єднання УНР і ЗУНР у січні 1919 р. До проголошення Акта Злуки певне співробітництво між обома українськими державами існувало тільки у військовій сфері. Щодо зовнішньої політики то як УНР, так і ЗУНР вели кожна свій політичний курс повністю незалежно одна від одної. Закордонні представництва УНР і ЗУНР проводили і захищали інтереси обох українських республік без жодних узгоджень між собою. Тільки після 22 січня 1919 р. відбулося формальне злиття зовнішньополітичних відомств республік, причому його голова в ЗУНР став заступником міністра закордонних справ об'єднаної УНР, а закордонні представництва ЗУНР (крім дипломатичних місій в Австрії, Угорщині і Чехословаччині) зливались з дипмісіями УНР [4].

По закінченні Першої світової війни роль миротворця на себе взяла Паризька мирна конференція, на яку керівництво УНР і ЗУНР поклали найбільші надії у вирішенні питання визнання своєї незалежності.

Основна маса документів і матеріалів, що відображають діяльність української дипломатичної місії у Парижі, зосереджена у фондах ЦДАВО України і ЦДІА України у м. Львові. Це переважно машинописні документи, як оригінали, так і копії, рукописні документи переважають серед епістолярій. Окрім цього, у фондах зазначених архівів зберігається значна кількість періодичних видань як українських, так і іноземних (переважно польських).

30 березня 1919 р. у Станіславі (нині – Івано-Франківськ) на спільному засіданні Директорії, Ради Народних Міністрів УНР і Державного Секретаріату ЗОУНР (таку назву ЗУНР отримала після проголошення Акта Злуки у січні 1919 р.) було ухвалено постанову про нотифікування всім державам світу об'єднання обох частин України і надсилання надзвичайної дипломатичної місії на Паризьку мирну конференцію. Аналіз цього документа дає змогу дійти висновку, що ця постанова являлась одночасно, як інструкцією щодо діяльності і тактики цієї місії, так і актом, яким регулювався весь процес співробітництва УНР і ЗУНР у дипломатичній сфері. Так, у четвертому пункті зазначалось, що «...Українська дипломатична місія для участі в Міровій Конференції у Парижі є спільною для обох частин України і називається: Делегація об'єднаної Української Народної Республіки на Мирову Конференцію у Парижі та заступає на конференції цілість української справи ...» [5]. Подвійність дипломатичного представництва, яка шкодила інтересам обох республік (у грудні 1918 р. було утворено представництва ЗУНР у Відні і Празі, а стосунки з західними країнами вважались прерогативою ЗУНР), допускалась лише у тих випадках коли того «...вимагають спеціальні інтереси тієї чи іншої частини» [6]. Тому у кожній українській дипломатичній місії виділялось місце представникові ЗОУНР [7].

Обов'язки і компетенція окремих членів української делегації на Паризьку мирну конференцію визначалась організаційним статутом міністерства зовнішніх справ УНР [8]. Згідно з цим документом усі члени делегації поділялись на дипломатичних співробітників і допоміжний канцелярський персонал. У свою чергу дипломатичні співробітники поділялись на членів делегації і її радників. Спочатку у січні 1919 р. ця делегація була направлена виключно як представництво УНР. Однак, після ратифікації Акта Злуки УНР і ЗУНР вона, відповідно до згаданої уже постанови від 30 березня 1919 р., отримала компетенцію представляти у Парижі Соборну Україну [9]. Згідно з цією постановою всі справи делегація мала вирішувати і узгоджувати колегіально, тобто голова або заступник голови не мав права приймати будь-яке рішення без попереднього його обговорення з членами делегації [10]. Однак на підставі окремої інструкції міністерства зовнішніх справ УНР і Державного секретаріату закордонних справ ЗОУНР голова делегації міг самостійно прийняти рішення, але повинен був повідомити про це членів делегації. У випадку, коли делегати не погоджувались з рішенням голови, вони мали право звернутись до міністра закордонних справ УНР, який приймав остаточне рішення [11]. Окрім цього, постановою від 30 березня 1919 р.

встановлювалась спеціальна компетенція заступника голови, який був одночасно державним секретарем зовнішніх справ ЗОУНР. У пункті 4 цього документа зазначалось, що «...полагодження справ Західної Области, її міжнародного визнання і державно-правового становища належить до делегації, яку призначить Державний Секретаріат Західної Области» [12]. А у грудні 1919 р. голова Директорії УНР С. Петлюра, який тоді перебував у Варшаві, видає нову інструкцію, якою голові української делегації на Паризькій мирній конференції надавались надзвичайні повноваження. Відповідно до інструкції голова делегації міг одноосібно приймати будь-які політично-дипломатичні рішення без їх попереднього обговорення з іншими делегатами, які згідно з новою інструкцією мали тільки дорадчий голос [13].

Щодо персонального складу української делегації на Паризьку мирну конференцію, то це була найчисельніша і найдобріша дипломатична репрезентація України за кордоном. Згідно з постановою від 30 березня 1919 р. делегація складалась з п'яти членів: Г. Сидоренка (голова), В. Панейка (заступник голови), О. Шульгина, А. Марголіна та Б. Матюшенка [14]. Однак замість Б. Матюшенка до Парижа відбув А. Галіп. У квітні 1919 р. від ЗОУНР до них приєдналися М. Лозинський і Д. Вітовський [15]. Окрім того, згідно із затвердженими 10 січня 1919 р. штатами, делегація включала секретаря, 14 радників, 34 канцеляриста, 20 працівників інформбюро, шість журналістів і навіть спостерігачів від шести урядових партій Соборної України [16]. У серпні 1919 р. Г. Сидоренка було відкликано з посади голови місії, а на його місце був призначений М. Тишкевич. На початку грудня 1919 р. у складі місії відбулись ще більш кардинальні зміни. Коли у Парижі стало відомо, що українська дипломатична місія у Варшаві погодилась з тим, щоб кордоном між УНР і Польщею була р. Збруч, заступник голови В. Панейко та радник С. Томашівський публічно заявили про свій вихід із української делегації у Парижі. З цього часу вони представляли і захищали виключно інтереси ЗОУНР [17].

Аналіз виявлених і опрацьованих джерел з проблеми дослідження вказує на те, що несприятливою для плідної дипломатичної співпраці була і ділова атмосфера всередині українського представництва у Парижі. Українська делегація фактично втратила єдність і розкололась на кілька таборів, взаємовідносини між якими визначались суперечностями: по-перше, між галичанами і наддніпрянцями; по-друге, між тими членами наддніпрянської делегації, які твердо дотримувались курсу на незалежність, і тими, хто допускав федерацію з Росією [18].

Найбільш цінними у плані джерельного забезпечення висвітлення діяльності української дипломатичної місії у Парижі є матеріали нарад голів закордонних представництв і місій, що проходили 18–22 червня у Відні та 6–14 серпня 1919 р. у Карлсбаді [19]. Аналіз цих матеріалів дає підстави стверджувати, що українськими дипломатами так і не було вироблено єдиної позиції щодо напрямів і методів зовнішньополітичної діяльності. Більше того, Карлсбадська нарада констатувала крах зусиль української дипломатії у боротьбі за визнання незалежності України [20]. Матеріали нарад у Відні і Карлсбаді засвідчують про безпорадність і безвихідність української дипломатії за кордоном. Через складну військову і економічну ситуацію, яка утворилась на Сході Європи, українські представництва за кордоном були відірвані від державного центру. Зв'язку з посольствами майже не було. Не маючи директив, інструкцій від уряду, кожен посол робив так, як вважав за потрібне. Відсутність координації призводила до різної спрямованості зовнішньополітичних акцій, розбіжностей у проведенні певної лінії. До того ж, без правдивих, адекватних реальній міжнародній ситуації доповідей і звітів закордонних представництв, які не находили через брак зв'язку, державний центр не міг виробити правильної, реальної зовнішньої політики. Оскільки в Україну інформація майже не надходила, а якщо надходила, то застаріла і не завжди правдива, на Карлсбадській нараді розглядалась пропозиція, щоб апарат міністерства закордонних справ працював не в Україні, а за кордоном до часу, коли буде можливість налагодити нормальний зв'язок між центром і посольствами. Цей апарат на чолі з міністром об'єднав би і спрямував діяльність українських посольств і місій. Але ця пропозиція не була реалізована [21].

Вивчення документів і матеріалів української дипломатичної місії у Парижі дає можливість прослідкувати тактику її діяльності. Найбільш цінними у цьому плані є документи і матеріали, що виходили безпосередньо від керівних органів місії. Це, насамперед, меморандуми, ноти протесту

до керівних органів Паризької мирної конференції [22], а також матеріали згаданих вище нарад [23]. Їх аналіз вказує на те, що оскільки українська делегація не була допущена до участі у конференції, українські дипломати обрали тактику надсилання нот до секретаріату Найвищої Ради Паризької мирної конференції. Ігнорування ж Найвищою Радою письмових звернень української делегації спонукало її до зміни тактики у цій справі. На зміну нотам, де керівні органи конференції визначались як світовий суд, пішли меморандуми з протестами [24]. Окрім цього, щоб спільно діяти на міжнародній арені і протистояти тиску російських шовіністичних сил, представники України, а також представники інших державних утворень, що постали на території Російської імперії – Литви, Латвії, Естонії, Грузії – обговорювали питання політичного і військового союзу. Було досягнуто домовленості про координацію дій і спільні виступи цих держав проти визнання Колчака. Також порушувалось питання утворення єдиного фронту зазначених країн і Білорусії проти більшовиків [25].

Те, що з огляду на історичні, геополітичні обставини українські землі знаходились у різних державних утвореннях, призвело до невизнання Соборності України керівниками урядів і дипломатичним корпусом Паризької конференції. Східна Галичина (ЗУНР) розглядалась у контексті українсько-польських взаємин, а Наддніпрянщина (УНР) входила до сфери українсько-російських відносин.

Джерельним доказом цього є заяви та рішення Паризької мирної конференції щодо вирішення українського питання. Передусім, це заява Найвищої Ради Паризької мирної конференції про визнання адмірала Колчака правителем усієї Росії [26] і рішення про анексію Східної Галичини польськими військами [27]. Так, у першому документі, який було прийнято на початку літа 1919 р., наголошувалось, що «...остаточне визнання форм політичного існування народів, які входили в склад Російської імперії є предметом внутрішнього вирішення цієї країни» [28]. Отже, українське питання ставало внутрішньою проблемою Росії. Окрім цього, країни Заходу наголошували, що нові національні держави, що утворились на території колишньої Російської імперії повинні обов'язково мати демократичний характер [29]. Ця заява разом з іншими чинниками у подальшому спонукала уряд УНР до демократизації своєї політики і відмови від класових засад державотворення.

На початку червня 1919 р. Найвищою Радою Паризької мирної конференції було вирішено, що до компенсації Польщі за землі Верхнього Шленська, які віддавалися Німеччині, мала відійти Східна Галичина [30]. Але країни Заходу, щоб зберегти своє «демократичне обличчя», запропонували провести плебісцит серед галицького населення. 18 червня 1919 р. англійський міністр закордонних справ лорд Бальфур ідеологічно обґрунтував позицію Найвищої Ради щодо невизнання ЗУНР, заявивши, що «...руська більшість є малокультурна і неграмотна», тому вона не може наразі створити власної держави [31]. Рішення від 25 червня 1919 р. довершило вирок країн-учасниць Паризької мирної конференції західноукраїнській державності. Згідно з ним збройні сили Польської Республіки уповноважувались продовжувати свої операції аж по р. Збруч [32].

Отже, як бачимо, джерельна база до вивчення дипломатичного співробітництва УНР і ЗУНР у період Паризької мирної конференції, як і історії їх взаємовідносин у дипломатичній сфері загалом, є досить чисельною та різноманітною за своїм складом. Внаслідок її аналізу ми дійшли висновку, що тільки вивчення всього масиву джерел, а не окремих документів, з зазначеної проблеми дає змогу об'єктивно висвітлити процес співробітництва УНР і ЗУНР у дипломатичній сфері як складову всього процесу взаємовідносин між цими державами.

Література

1. Українські дипломатичні ноти в справі Галичини. – Камінець, 1919; ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.5; Спр.6. – Арк.3; Спр.279. – Арк.1 – 10.
2. ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.1. – Спр. 7. – Арк.1–22; Оп.5. – Спр.14; Спр.15. – Арк.1–38; Ф.3696. – Оп.1. – Спр.12, 18, 39, 41, 44, 68; Оп.2. – Спр.276; Спр.280. – Арк. –16; Ф.4465. – Оп.1. – Спр.581. – Арк.2–18; ЦДА України у м. Львові. – Ф.581. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 1–49; – Спр. 113. – Арк. 1–16; – Спр. 118. – Арк. 1–36.
3. ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.5. – Спр.15. – Арк.1–60; Ф.3696. – Оп.1. – Спр.30. – Арк.35; Оп.2. – Спр.272. – Арк.1 – 32; Спр.273. – Арк.62; Спр.275. – Арк.23, 56, 65, 106–110, 118, 122–127; Спр.283. – Арк. 1–15; ЦДА України у м. Львові. – Ф. 581. – Оп. 1. – Спр. 134. – Арк. 1–82.
4. ЦДАВО України. – Ф.3695. – Оп.2. – Спр.133. – Арк.7.

5. Там само. – Арк. 7.
6. Там само. –
7. Лозинський М. Галичина на Мирній конференції в Парижі. – Кам'янець-Подільськ, 1919. – С. 32.
8. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрентон, 1963. – Т. 3. – С. 125.
9. ЦДАВО України. – Ф.3695. – Оп.2. – Спр.133.
10. Там само. – Арк.7.
11. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрентон, 1963. – Т. 3. – С. 126.
12. ЦДАВО України. – Ф.3695. – Оп.2. – Спр.133. – Арк.7.
13. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрентон, 1963. – Т. 3. – С. 127.
14. ЦДАВО України. – Ф.3695. – Оп.2. – Спр.133. – Арк.7.
15. Борщак І. Як була організована Мирова конференція. – Львів, 1939. – С. 109.
16. ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.200. – Арк.10.
17. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. – Скрентон, 1963. – Т. 3. – С. 127.
18. ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.5. – Спр.14. – Арк.41, 42, 45.
19. Там само. – Ф. 3696. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.3, 6, 11–12, 36–38, 50, 97–109; Жук Ю. Спогади про батька // Політика і час. – 1994. – Ч. 4. – С. 59–64.
20. ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.50.
21. Там само. – Арк. 3, 36–38.
22. Там само. – Спр 40. – Арк.54, 57; Оп.2. – Спр.280. – Арк.165, 167; Українські дипломатичні ноти в справі Галичини. – Камінець, 1919.
23. ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр 69. – Арк.3, 6, 11–12, 36–38, 50, 97–109; Жук Ю. Спогади про батька // Політика і час. – 1994. – Ч. 4. – С. 59–64.
24. ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.2. – Спр.280. – Арк.165, 167.
25. Там само. – Ф.1429. – Оп.5. – Спр.14. – Арк.23, 32.
26. Там само. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.55.
27. Лозинський М. Галичина на Мирній конференції в Парижі. – Кам'янець-Подільськ, 1919. – С. 19.
28. ЦДАВО України. – Ф.3696. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.7-7 зв.
29. Там само.
30. Там само. – Спр.69. – Арк.50.
31. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – С. 246–247.
32. Лозинський М. Галичина на мировій конференції в Парижі. – Кам'янець-Подільськ, 1919. – С. 19.

Толочко О.Я.,

аспірантка кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

*Договірні-правова база українсько-французьких
відносин у гуманітарній сфері: 1992–2006 рр.*

Стаття посвячена изучению договорно-правовой базы украинско-французских отношений в гуманитарной сфере 1992–2006 гг. Проанализировано положение подписанных договоров, условия и результаты их действия.

This article is devoted to the Ukrainian and French relationships in the humanitarian sphere and its covenant basis.

Ключові слова: українсько-французькі відносини, договірні-правова база, гуманітарна сфера.

Україна проводить багатовекторну зовнішню політику. Особлива увага приділяється розвитку двосторонніх відносин у політичній, торгово-економічній, гуманітарній, науковій, культурній та інших сферах. Серед європейських держав важливе місце в зовнішньополітичній діяльності Української держави займає Французька Республіка.

Міждержавні відносини України та Французької республіки розпочалися із «шоку», що змінився «вчикуванням», а згодом «потеплінням» і активним розвитком українсько-французьких відносин в усіх сферах із кінця 90-х років ХХ ст. На думку Надзвичайного і Повноважного Посла України, першого посла незалежної України у Франції Юрія Миколайовича Кочубея, це було пов'язано із «принципом республіканізму», на який спирається французька держава, тобто категоричне неприйняття будь-яких сепаратистських проявів. А незалежність України російські періодичні видання подавали саме як «український сепаратизм», який шокував Французьку республіку. Ю.М. Кочубей припускає, що, можливо, саме під впливом цього «шоку» Франція вже у грудні 1991 р. офіційно визнала Українську державу [10, с. 30]. З кінця 1990-х років офіційний діалог України та Франції значно активізувався, на що вказує кількість двосторонніх візитів, підписання угод, протоколів тощо. Українсько-французькі відносини з кожним роком стають все більш прагматичними, враховують інтереси обох держав та взаємну вигоду. Особливо активно розвиваються відносини в гуманітарній сфері у галузях освіти і науки, культури та мистецтва, туризму та ін.

У 90-х роках ХХ ст. почали з'являтися окремі публікації, присвячені українсько-французьким відносинам, їх історії та перспективам подальшої співпраці. Проте, коло вчених, які досліджують українсько-французькі зв'язки, все ж таки, є не надто широким. Головним чином дослідники розглядають двосторонні відносини при висвітленні зовнішньої політики України у цілому, що не дає повного уявлення про розвиток українсько-французького співробітництва [1; 5; 6; 8; 9; 14]. Наразі найінформативнішою є колективна праця А. Жуковського, А. Зленка, В. Коптілова, В. Мандоли та Назарук Л. «Україна і Франція: нариси багатовікової історії відносин», в якій, зокрема, значна увага 1990-м рокам [20]. Проте автори лише згадують про підписання двосторонніх договорів у гуманітарній сфері, не вдаючись до їх аналізу. Про зростання зацікавленості французького суспільства до України засвідчує поява статті Ж. Верена «Історичні та культурні зв'язки між Україною і Францією», де автор робить огляд українсько-французьких взаємин ХІ–ХХ ст. [23]. Вивчення історичного досвіду та сучасного стану українсько-французького партнерства є важливим для окреслення перспектив подальшого розвитку двостороннього співробітництва. Основна ж мета, поставлена у цій статті, проаналізувати договірні-правову базу українсько-французьких відносин у гуманітарній сфері.

Правова основа розвитку українсько-французьких відносин, партнерства і співробітництва у політичній, економічній, гуманітарній та інших сферах була розпочата підписанням Протоколу

про встановлення дипломатичних відносин між Україною та Французькою республікою 24 січня 1992 р. у Києві [22].

Офіційний міждержавний двосторонній діалог продовжився візитом Президента України Л.М. Кравчука до Франції у 16 червня 1992 р. Результатом цього візиту стало підписання Договору про взаєморозуміння та співробітництво між Україною та Французькою Республікою, за яким держави зобов'язалися «розвивати між собою відносини співробітництва в усіх галузях на основі взаєморозуміння і довіри» [2]. Значна увага у цьому договорі приділяється співробітництву в гуманітарній сфері. Так, у ст. 17 договору декларується, що сторони підтримують заснування культурних центрів в обох країнах, прагнуть краще ознайомлювати своє населення з науковими, технічними, культурними досягненнями іншої країни, надають пріоритетну підтримку науковим проектам, що становлять взаємний інтерес і збігаються з програмами європейських співтовариств, а також культурними акціями, спрямованими на інтеграцію в європейському культурному просторі. Крім того, країни домовилися заохочувати вивчення української мови у Франції та французької мови в Україні, сприяти розвитку контактів між громадянами обох держав, зокрема, проводити обміни між українською та французькою молоддю. Договір про взаєморозуміння та співробітництво спрямовував на інтенсифікацію українсько-французьких зв'язків і відкривав широкі перспективи подальшого співробітництва між обома країнами. Але оскільки він підлягав ратифікації у парламентах держав, то у дію він вступив лише 19 січня 1997 р., через 30 днів після обміну Ратифікаційними Грамотами 20 грудня 1996 р. у Києві. Верховна Рада України ратифікувала Договір про взаєморозуміння та співробітництво 17 вересня 1992 р., однак Національні Збори Франції – 14 лютого 1996 р., після приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як без'ядерної держави, на чому наполягала французька сторона. Саме питання статусу України як ядерної держави стримувало на початковому етапі розвиток українсько-французьких відносин.

У 1993–1996 рр. міждержавні відносини розвивалися переважно на міжвідомчому рівні, зокрема, між окремими міністерствами закордонних справ, зв'язку, економіки, фінансів, культури, освіти тощо. Але водночас договірно-правова база українсько-французьких відносин поповнювалася нормативними документами міжурядового рівня, якими регулювались відносини, в тому числі й у гуманітарній сфері. Так, 17 червня 1993 р., підписано Угоду між Державним комітетом України з питань науки і технологій, Академією наук України, Міністерством освіти України та Національним Центром наукових досліджень (Франція) про науково-технічне співробітництво [15]. В угоді підкреслювалось, що сторони зміцнюватимуть і розвиватимуть співробітництво у сфері науки і технологій на основі рівності і взаємної вигоди, яке здійснюватиметься, як правило, на основі довгострокових проектів (ст. 1) Угодою передбачалось, що керівництво проектами має відбуватися «двома координаторами проекту», один – від відповідальної української сторони, другий – від Національного центру наукових досліджень) (ст. 4). Відповідно до домовленостей кожного року мали складати перелік наукових тем, що становлять взаємний інтерес, який слугуватиме як «довідкова база при щорічному виборі проектів» (ст. 5). Проте ця угода залишилася лише декларацією про наміри, а завдання, закладені в ній, практично не виконувалися. Це можна пояснити складним періодом початку 1990-х років, коли питання науки та культури відходили на задній план.

Подальші взаємовідносини між державами відзначилися підписанням 3 травня 1994 р. ряду угод, частина з яких були присвячені співробітництву в гуманітарній сфері, зокрема Угоди між урядом України та урядом Французької Республіки про співробітництво і обміни у справах молоді та спорту, про статус та умови діяльності культурних центрів.

В Угоді про співробітництво і обміни у галузі молоді та спорту сторони домовилися сприяти розвитку дружніх зв'язків між молоддю, головним чином шляхом організації зустрічей та обмінів, налагодити безпосередні зв'язки між молодіжними асоціаціями, а також між адміністративними установами і місцевими органами й компетентними органами у справах молоді та спорту (ст. 1) [17]. У другій статті цієї угоди визначено сфери пріоритетного співробітництва, це: обопільне знайомство з культурою, цивілізацією та життям обох країн; солідарність і гуманітарні питання; освіта, зокрема вивчення іноземних мов; мистецька, спортивна та духовна діяльність; охорона і

відновлення народної спадщини; наукова та технічна позашкільна і позаузівська діяльність тощо. Окрема стаття цієї угоди присвячена співпраці між навчальними закладами, обміну групами учнів у супроводі їхніх вчителів (ст. 4). У той самий час, у цій угоді підкреслювалося, що в ній не йдеться про молодіжні обміни з метою професійних або наукових стажувань чи діяльності (ст. 10). Для впровадження цієї угоди засновувався змішаний комітет, який мав розробляти програми обмінів та співробітництва. Планувалося, що комітет збиратиметься по чергово в Україні та Франції (ст. 9). Проте деякі положення угоди виконувалися не повною мірою. Зокрема, засідання створеної Змішаної комісії провели лише через сім років – у червні 2001 р. Хоча згідно з архівними джерелами засідання планувалося значно раніше, але з нез'ясованих причин переносилося. У листі заступника міністра закордонних справ України В.Д. Хандолія до заступника міністра освіти України Ю.І. Горобця від 9 лютого 1996 р. з проханням рекомендувати до складу комісії двох представників від міністерства освіти, йдеться про те, що перше засідання Змішаної українсько-французької комісії мало відбутися в Києві у травні 1996 р. [12]. У листі Посла України у Франції Ю. Кочубея до Міністра закордонних справ України Г. Удовенка посол пропонує провести засідання спільної комісії у Києві восени 1997 р., «...коли наберуться практичні питання, які потребуватимуть двостороннього узгодження» [11].

Угода між урядом України та урядом Французької Республіки про статус та умови діяльності культурних центрів виявилась найбільш дієвою з усіх чинних міждержавних угод у гуманітарній сфері, адже результати виконання цієї угоди очевидні. Вже у 1994 р. було створено Французький культурний центр у Києві, у 1996 р. – Харкові, пізніше – у Дніпропетровську, Одесі та Львові. Український культурний центр у Парижі почав діяти лише в 2005 р. Ці факти вказують на зацікавленість французької сторони у виконанні угоди.

Відповідно до домовленостей, центри сприяють розвитку відносин між Україною і Францією у галузях культури, освіти, виховання, науки, техніки, комунікації, співробітництву між вищими навчальними закладами, ознайомленню громадськості з цінностями і досягненнями кожної з обох держав у цих галузях (ст. 2). У документі чітко визначена сфера діяльності центрів, до якої відносяться: проведення заходів у галузі культури, освіти, науки й техніки в Україні і у Франції; організація конференцій, колоквиумів та інших зустрічей; організація спектаклів, концертів та виставок; демонстрація фільмів і аудіовізуальних матеріалів; прийом наукових співробітників, лекторів, діячів культури та мистецтва країни, що направляє; поширення інформації про культурне життя, наукові та технічні досягнення держави; забезпечення роботи бібліотеки, читального залу, салону аудіовізуальних засобів, надання у тимчасове користування книг, газет, журналів, фільмів, дисків, касет, діапозитивів та інших друкованих і аудіовізуальних матеріалів культурного, наукового та технічного характеру, а також надання консультацій»; «публікація і розповсюдження інформаційних програм, каталогів та інших матеріалів культурного, освітнього, наукового й технічного характеру, а також проведення консультацій; публікація та розповсюдження інформаційних програм, каталогів та інших матеріалів культурного, освітнього, наукового та технічного характеру; вивчення мови, методика викладання і знайомство з культурою держави, що направляє, співробітництво в галузі підготовки кадрів. А також за домовленістю сторін центри можуть брати участь або виявляти ініціативу в інших видах діяльності (ст. 5) [16]. Зокрема, Французький культурний центр у Києві організовує курси вивчення французької мови. Таким чином, культурні центри відіграють важливу роль, ознайомлюючи громадськість країни, в якій вони перебувають, із здобутками культури країни, яку представляють.

Підтримка діяльності культурних центрів юридично закріплена також у ст. 3 Угоди «Про культурне, науково-технічне співробітництво між урядом України та урядом Французької Республіки», підписаної відповідно до Договору про взаєморозуміння та співробітництво 19 жовтня 1995 р. Чинності угода набула 10 квітня 1996 р. [19]. Велика увага в ній приділяється викладанню та розповсюдженню мов однієї держави в навчальних закладах та у позашкільній мережі другої держави, оскільки «...знання мов є головною умовою плідного співробітництва». Цією метою обумовлена організація навчальних лінгвістичних стажувань для викладачів та перекладачів, семінарів, наукових відряджень, обмінів учнями в рамках поріднення між школами

тощо. У ст. 2 угоди підкреслювалася визначальна роль культурного співробітництва між Україною та Францією. Сторони погодилися надавати підтримку співробітництву між органами культури на державному і місцевому рівнях і обміну інформацією в галузі культури. Україна та Франція домовилися здійснювати обміни культурними заходами в галузі театру, опери, балету, музики, цирку, пластичних мистецтв з метою кращого ознайомлення з культурою однієї держави у другій державі та сприяти спільним постановкам, зустрічам артистів та діячів мистецтва. Сторони задекларували своє зацікавлення у створенні ринку культури та мистецтва [19].

Крім того, Україна та Франція домовилися заохочувати співробітництво між науковцями у галузі точних, гуманітарних та соціальних наук (ст. 4), у технічних галузях (ст. 5), проводити обміни у галузі спорту та молоді (ст. 6), забезпечувати обміни інформацією і досвідом у справі туризму (ст. 8). Цією угодою також розглядається питання як співробітництво між телерадіокомпаніями обох держав, обміни у галузі журналістики та розповсюдження у Франції українських програм культурного характеру (ст. 7).

Реалізацією цих домовленостей мала займатися Змішана українсько-французька комісія, про створення якої йшлося в Угоді між урядом України та урядом Французької республіки про співробітництво і обміни у справах молоді та спорту. Українсько-французька угода про культурне та науково-технічне співробітництво дала відчутний поштовх розвитку двосторонніх відносин у гуманітарній сфері, саме на її основі відбувається обмін досягненнями та здобутками між країнами.

Якісні зрушення у двосторонніх відносинах відбулися в 1997 р. Головною подією став офіційний візит до Франції Президента України Л.Д. Кучми 30–31 січня 1997 р. До цієї події було приурочено підписання Програми культурного, наукового і технічного співробітництва між урядом України та урядом Французької республіки на 1997–1999 рр. Згідно з архівними матеріалами підписання програми, як і засідання Змішаної комісії, стимулювала саме французька сторона. Так, у записі бесіди, яка відбулася у листопаді 1996 р., між завідувачкою відділу Т.І. Шпакович та радником посольства Франції в Україні Катрін Валіскі зафіксовано, що саме французька колега висловила побажання якомога швидше скликати перше засідання Змішаної комісії та підписати Програму співробітництва. За словами радниці «...підписання програми надасть практичну можливість реалізувати досягнуті домовленості та важливі проекти, такі як «Український сезон». Пані Катрін Валіскі запевнила також, що французька сторона «...вже має фінансування запланованих на 1997 р. двосторонніх акцій і що підписання програми надасть існуючим запланованим зв'язкам офіційного характеру» [13]. В Преамбулі Програми культурного, наукового і технічного співробітництва між урядом України та урядом Французької Республіки на 1997–1998 рр. засідання Змішаної комісії планувалося провести ще до кінця 1997 р. Документ висвітлював питання співробітництва у сфері лінгвістики, виховання та культури, наукового, технологічного співробітництва та співробітництва у галузі вищої школи. Велика увага в програмі приділялася децентралізованому співробітництву, співробітництву між неурядовими органами, прямим відносинам між людьми та поєднанню двосторонніх програм з багатосторонніми, зокрема, спільній участі у програмах Європейського Союзу [21]. Підписаним документом підводився підсумок українсько-французьких відносин за 1992–1996 рр., намічався план дій на подальшу перспективу розвитку взаємовідносин України та Франції у культурній, науковій і технічній галузях.

Наступний 1998 рік знаменувався першим державним візитом Президента Франції Ж. Ширака в Україну. Окрім переговорів із Президентом України Л.Д. Кучмою, зустрічей з Головою Верховної Ради України О.М. Ткаченком, Прем'єр-міністром В.П. Пустовойтенком, Президент Франції виступив перед студентами та викладачами Київського національного університету імені Тараса Шевченка. У цілому візит став результатом поступального розвитку українсько-французьких відносин за останні роки, засвідчив активізацію двостороннього політичного діалогу та прагнення французької сторони всебічно поглиблювати відносини з Україною. Також під час візиту французького президента Ж. Ширака були закладені домовленості про проведення вперше в історії двосторонніх зв'язків Днів української культури у Франції

(вересень–грудень 1999 р.) та розпочав свою роботу Форум українсько-французького діалогу, покликаний надавати підтримку поширенню феномена так званої народної дипломатії.

Наступний етап українсько-французьких відносин у гуманітарній сфері пов'язаний із початком роботи вищезгаданої Змішаної українсько-французької комісії з культурного та науково-технічного співробітництва та її першим засіданням 14–15 червня 2001 р. в Києві. За результатами засідання було підписано Протокол 1-го засідання Змішаної українсько-французької комісії з культурного та науково-технічного співробітництва, яким визначив програму двосторонньої співпраці у цих сферах на період 2001–2004 рр. Під час цього засідання Україна та Франція висловили задоволення існуючими між двома країнами культурними та науково-технічними обмінами та підтвердили намір продовжувати розвиток такої співпраці. При цьому сторони домовились приділяти увагу таким галузям співробітництва, які «...сприяли б ствердженню демократичних цінностей, модернізації економічного та громадського життя».

Напередодні візиту Президента України В.А. Ющенка до Парижа 14 червня 2005 р. між урядом України та урядом Французької Республіки було підписано Угоду про взаємне визнання документів про наукові ступені і вчені звання [18]. Відповідно до угоди диплом кандидата наук, виданий уповноваженим органом України, і диплом доктора, виданий у Франції, визнавалися рівноцінними (ст. 2). Для реалізації цих домовленостей і проведення моніторингу було створено консультативний паритетний український-французький Комітет (ст. 5). Візит Президента України В.А. Ющенка до Франції 22 червня 2005 р. надав новий поштовх розвитку договірно-правової бази українсько-французьких взаємин у гуманітарній сфері. Під час візиту було вирішено «...активізувати розвиток відносин між двома країнами», а основні напрями двостороннього співробітництва виклали у «Дорожній карті» українсько-французьких відносин, підписаній 11 листопада цього ж року міністрами закордонних справ України та Франції.

Відповідно до «Дорожньої карти» дві країни мали інтенсифікувати політичний діалог (розд. I: посилити економічне співробітництво (розд. III), розвивати співробітництво у галузі безпеки і оборони (розд. IV) та у галузі юстиції і внутрішніх справ (розд. V). Питанням співробітництва в гуманітарній сфері присвячено VI розділ «Дорожньої карти», яка спрямовувала на проведення в Парижі засідання Змішаної комісії з культурного, наукового і технічного співробітництва та на розробку багаторічної програми співробітництва [3]. Серед конкретних кроків щодо реалізації цієї програми передбачалися: технічна допомога: «...призначення чотирьох експертів у галузі державної служби, юстиції, територіально-адміністративної реформи та сільського господарства» (п.1); наукове співробітництво: «підтримка виконання угоди про співробітництво між Національною Академією наук України та Французьким національним центром наукових досліджень; продовження програми «Дніпро» через сприяння поїздкам науковців» (п. 2); культура: «проведення культурних заходів; щорічних фестивалів «Французька Весна» в Україні (п. 3); «...співробітництво між вищими навчальними закладами в контексті взаємного визнання дипломів між Україною та Францією; підтримка набуття Україною статусу спостерігача при Міжнародній організації Франкофонії» (п. 4); співробітництво у галузі молоді і спорту: «активізація молодіжних обмінів» (п. 5) [3]. Таким чином, «Дорожня карта» українсько-французьких відносин засвідчила про наміри обох держав продовжувати та інтенсифікувати розвиток українсько-французьких взаємин та визначила конкретні засоби для досягнення цієї мети, що було відмінною рисою від усіх інших попередніх домовленостей.

Отже, офіційний діалог України та Французької Республіки у 1992–2006 рр. має поступальний характер. Впродовж цього періоду було підписано 38 двосторонніх угод, вісім з яких безпосередньо чи опосередковано регулювали українсько-французькі відносини у гуманітарній сфері.

Починаючи з 1992 р., створено ґрунтовну договірно-правову базу двосторонніх міждержавних відносин України та Франції, у тому числі й у гуманітарній сфері. Підписані міжнародні договори та інші правові документи враховують інтереси обох сторін і спрямовують на взаємний обмін культурними, науковими та освітянськими здобутками. Основним же позитивним результатом підписаних угод є втілення закладених у них положень. Сьогодні функціонують п'ять Французьких культурних центрів в Україні та Український культурний центр

у Парижі, діє програма спільних дій між Україною і Францією у галузі науково-технологічного співробітництва «Дніпро». Традиційними вже стали мистецькі фестивалі «Французька весна» в Україні, «Довга ніч... короткого метражу», «Фестиваль франкомовних театрів» та ін. Регулярно проводяться мистецькі виставки, спільні конференції, семінари, колоквиуми. Підписані договори надали офіційний характер існуючій співпраці між окремими містами, організаціями, інституціями.

У майбутньому українсько-французькі відносини мають спрямовуватись на розвиток децентралізованого співробітництва, налагодження міжуніверситетських та наукових зв'язків, студентських і молодіжних обмінів.

Література

1. Васильєва-Чекаленко Л.Д. Україна в міжнародних відносинах (1944–1996) / [Васильєва-Чекаленко Л.Д.]. – К.: Освіта, 1998. – 176 с.
2. Договір про взаєморозуміння та співробітництво між Україною та Французькою Республікою [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=250_344
3. «Дорожня карта» українсько-французьких відносин // Галузевий державний архів МЗС України. – Ф. 2. – О. 6. – Спр. 4723.
4. Дубчак Г. Сучасний стан і перспективи культурного співробітництва між Україною і Францією / [Дубчак Г.] // Діалог. – 2002. – С. 138–141.
5. Зленко А. Зовнішня політика України: від романтизму до прагматизму / [Зленко А.]. – К.: Преса України, 2001. – 370 с.
6. Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін / [Зленко А.М.] — Харків: Фоліо, 2003. — 559с.
7. Зовнішня політика України — важливий фактор розбудови сучасної української держави: Навч. посіб. для студ. / [авт. тексту В.І. Касьян]. — Рівне: РДТУ, 1999. — 177 с.
8. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991 — 2003) / [С.В. Віднянський, І.М. Мельникова, А.Ю. Мартинов, О.М. Горенко, Д.І. Никифору]. — К.: Генеза, 2004. — 616 с.
9. Кочубей Ю. Із знаком «плюс» / [Кочубей Ю.] // Політика і час. – 1998. – № 7. – С. 27-35.
10. Лист Міністру Закордонних справ України Г. Удовенку від Ю. Кочубея. 9.12.1996 // Галузевий державний архів МЗС України – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 8389. – Арк. 113.
11. Лист заступника міністра В.Д. Хандолія до заступника міністра освіти України Ю.Г. Горобця. 09.02.1996 // Галузевий державний архів МЗС України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 8389. – Арк. 27.
12. Лист Ю.М. Кочубею від начальника Управління культурних зв'язків О.М. Дяченка. 6.11.1996 // Галузевий державний архів МЗС України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 8389. – Арк. 105.
13. Литвин В.М. Зовнішня політика незалежної України / [Литвин В.М.] – К.: Наукова думка, 2001. – 738с.
14. Угода між Державним комітетом України з питань науки і технологій, Академією наук України, Міністерством освіти України та Національним Центром наукових досліджень (Франція) про науково-технічне співробітництво.
15. Угода між урядом України і урядом Французької Республіки про статус та умови діяльності культурних центрів // Галузевий державний архів МЗС України. – Ф. 2. – Оп. 6. – Спр. 448.
16. Угода між Урядом України та Урядом Французької Республіки про співробітництво і обміни у галузі молоді та спорту [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=250_053
17. Угода між урядом України та урядом Французької Республіки про взаємне визнання документів про наукові ступені і вчені звання [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=250_049
18. Угода про культурне, науково-технічне співробітництво між урядом України та урядом Французької республіки // Зібрання чинних міжнародних договорів України: Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2006. – № 6. – Кн.1. – С. 315–322.
19. Україна і Франція: нариси багатовікової історії відносин. / [Зленко А., Жуковський А., Коптілов В., Манжолла В., Назарук Л.]. — Л.: Світло й Тінь, 2001. — 224с.
20. Програма культурного, наукового і технічного співробітництва між урядом України та урядом Французької республіки на 1997–1999 рр. – Париж, 30 січня 1997 р. // Галузевий державний архів МЗС України. – Ф. 2. – Оп. 6. – Спр. 1067.
21. Протокол про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Французькою республікою // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – Офіц. вид. – К.: Ін Юре, 2006. – Т. 2 – Кн. 1. – С. 84.
22. Verhun J. Les liens historiques et culturelles entre l'Ukraine et la France // L'Est européen. – 1994. – №1–3. – P.39–51.

Толочко Д.В.,

*аспірант кафедри археології та музеєзнавства
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

Трипільознавство як окрема галузь української історіографії і складова національної історичної науки

В статті освещаются главные достижения многолетних исследований памятников трипольской культуры за всю историю. Кроме того, определяются общие принципы выделения этапов и периодов в развитии, отдельного направления в историографии, трипольеведении.

The article is devoted to the review of the main achievements during the long-term research of tripolian cultural sights. In particular, general principles of the stages and periods in the development of the separate field in historiography and tripolian studies are determined.

Ключові слова: трипільська культура, трипільознавство, історіографія, схема періодизації, галузь історичної науки, науковий підхід, метод аналізу.

Працею кількох поколінь археологів і науковців створено окрему галузь в історіографії, що стала складовою національної історичної науки – трипільознавство. На особливу увагу заслуговує процес створення та особливості генезису знань про трипільську культуру, що тривав упродовж останніх 120 років. Це насамперед, безцінний досвід попередніх поколінь вчених, що зробили внесок у вивчення та дослідження трипільської культури. Завдяки їх зусиллям було створено бібліографію, яка становить понад 2500 друкованих праць, з яких більше 60 монографій [4].

Історія дослідження пам'яток трипільської культури детально описана в монографіях В.Г. Збеневича, К.К. Черниш, В.А. Дергачова та узагальнюючих статтях М.П. Сохацького, Н.Б. Бурдо. Загалом, запропоновані дослідниками схеми періодизації генезису знань та уявлень відображають загальну історію вивчення пам'яток Трипілья. Але, враховуючи специфіку дослідження окремих етапів розвитку, а також рівень вивчення окремих регіонів поширення пам'яток трипільської культури, запропоновані схеми періодизації мають деякі відмінності.

Становлення трипільознавства як окремої галузі історичної науки, що вивчає минуле окремого історико-культурного явища, усіма дослідниками виділяється в окремий початковий етап, що тривав з кінця XIX до першої половини XX ст. Цей процес характеризувався накопиченням джерелознавчої бази та був обумовлений необхідністю розвитку суспільної свідомості, коли уявлення про давній етап історії людства та окремих народів потребував наукового обґрунтування. Зокрема, цей етап можна розділити на два періоди.

Перший період тривав з кінця XIX до початку XX ст. як період початкового етапу дослідження пам'яток трипільської культури. Цей період характеризувався накопиченням матеріалу, створенням методики їх вивчення, першими узагальненнями та дискусіями щодо інтерпретації трипільських площадок [11]. Дослідження були епізодичними, планування і здійснення розкопок здебільшого мали випадковий характер. Розкопки трипільських пам'яток проводили принагідно під час дослідження археологічних об'єктів інших періодів. Археологи того часу особливу увагу приділяли ефектним знахідкам, майже не дбаючи про розкриття широких площ поселень, що унеможливило стратиграфічні спостереження і фіксацію контурів жител. Як наслідок, тогочасні висновки не спирались на аналіз конкретного матеріалу, тому на їх основі було створено приблизні інтерпретаційні конструкції [10]. Особливо питання походження її носіїв хвилювала багатьох дослідників і викликала багато суперечливих гіпотез. Але перші дослідники Трипілья не мали можливості запропонувати обґрунтованої відповіді на всі питання, бо в них було обмежене коло джерел. Зокрема, необхідно враховувати, що їх пояснення обумовлені тогочасним рівнем історичних, етнографічних, географічних та інших знань. Таким чином, вже на

початковому етапі дослідження вчені намагалися визначити історико-культурний зміст знайдених пам'яток трипільської культури [6; 7].

Протягом 20 – 30-х років ХХ ст. тривав другий період вивчення пам'яток трипільської культури, що характеризувався стрімким збільшенням джерелознавчої бази трипільознавства. Частину здобутих під час розкопок матеріалів було опубліковано, зокрема у першому томі «Трипільська культура в Україні» та у двох номерах «Коротких звідомлень ВУАК». Дослідження Трипільської комісії ВУАК ставили за мету насамперед поповнити джерелознавчу базу для вивчення трипільської культури. У Трипільській експедиції на основі досвіду всіх її співробітників формувалася методика польових досліджень трипільських поселень, зокрема було створено археологічну систематизацію (класифікацію) і спроби періодизації пам'яток культури Трипілья-Кукутені. В цей період, так би мовити, і почалося справжнє вивчення трипільських поселень.

Археологи відмовились від старого способу розкопок траншеями і почали розкопувати великими площами, поступово розкриваючи поселення, що дозволило встановити їх межі, зафіксувати план розташування, встановити розміри та стратиграфію пам'яток [11]. У 1937 р. О. Кандиба опублікував у збірці «Старша мальована кераміка в Галичині» періодизацію трипільських пам'яток Галичини, які розглядалися як частина культурної спільності Трипілья-Кукутені. Археологами були досліджені матеріали пізніх поселень (Трипілья, Верем'я, Петрени, Кошилівці, Попудня, згодом – Володимирівка, Коломийщина I та II, Городськ, Усатого та ін.). І лише обмежений у кількості та розпорошений археологічний матеріал кількох поселень раннього періоду (Озаринці, Борисівка, Саврань) давав дуже обмежену інформацію, що була узагальнена та відображена у праці Т.С. Пассек «Периодизация трипольских поселений». Завершення першого періоду дослідники пов'язують з появою періодизації пам'яток трипільської культури Т.С. Пассек, яку було розроблено у середині 30-х років та остаточно завершено та опубліковано наприкінці 40-х років [8]. Зокрема, Є.Ю. Кричевський довів, що обпалені глиняні рештки трипільських споруд є руїнами будинків, і створив концепцію реконструкції трипільського житлобудування, яка панувала у науці до початку 60-х років ХХ ст.

Подальше виділення основних етапів та періодів в історії вивчення пам'яток Трипілья, у кожного дослідника має свої особливості, бо в основу своїх схем періодизації вони поклали різні принципи. Одні надавали перевагу зміні наукових підходів та концепцій, а інші – методам аналізу джерел та рівню вивченості ареалу поширення трипільської культури. Загалом, виділені дослідниками періоди в історії дослідження трипільської культури після 30-х років ХХ ст., можна об'єднати в основний етап, що тривав протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст. Другий (основний) етап можна розділити на три періоди.

У межах третього періоду, що тривав протягом 40 – 60-х років ХХ ст. дослідження характеризувалися уточненням періодизації, виявленням нових територіальних груп пам'яток зі специфічними ознаками, цілковитими розкопками окремих поселень, що стали вихідною джерелознавчою базою для культурологічних та соціологічних реконструкцій. Дослідження трипільської культури були зосереджені на розкопках поселень раннього періоду у с. Лука-Врублівецька на Середньому Дністрі, які проводились у 1945–1950 рр. С.М. Бібіковим. Це поселення, на якому збереглися сім заглиблених жител, було розкопане повністю. Високий методологічний рівень розкопок, величезний фактичний матеріал, глибоко проаналізований С.М. Бібіковим, надали поселенню звання еталонного пам'ятника раннього Трипілья. Зокрема, вперше в історіографії радянського періоду матеріали розкопаної трипільської пам'ятки було повністю досліджено та видано друком у вигляді монографії [1]. Книга про поселення Лука-Врублівецьку до сьогодні, через 54 роки після її публікації, не втратила свого значення ні в описовій, ні в історичній частині. Новою та цікавою була точка зору автора з приводу поєднання місцевих та прийшлих елементів у процесі формування Трипілья.

Наприкінці 40-х – на початку 50-х років у результаті роботи Південно-Подільської, Трипільської та Молдавської експедицій було відкрито та досліджено більше десяти ранньотрипільських поселень – Берново-Лука, Лука-Устинська, Солончени I та II, Голеркани, Ленківці та ін. Це дозволило отримати великий фактичний матеріал, що відображав усі сфери побуту, господарства, виробничої діяльності та духовної культури давнього населення Південно-

Східної Європи. Було розкопано кілька цікавих пам'яток, серед яких були багаточисельні поселення – Флорешти, Солончени II, Поливанів Яр та пізньотрипільський Вихватинський могильник. На поселенні Флорешти було зафіксовано два основних культурних шари, з яких нижній відноситься до неолітичної культури лінійно-стрічкової кераміки, а верхній – до раннього Трипілля з рисами культури Боян [6]. Цей матеріал став поштовхом для початку нового циклу досліджень та сприяв появі нових ідей, що відтворювали складну картину початкового заселення й поступового освоєння трипільцями Пруто-Дністровського міжріччя, а також культурний вплив трипільських племен на сусідні території [7].

Зміни в періодизації Т.С. Пассек торкнулися головним чином питання про територіальне співвідношення пам'яток. У 1949 р. вийшла узагальнююча праця Т.С. Пассек «Периодизация трипольских поселений», в основу періодизації покладено дослідження кераміки у монографії «La céramique Tripoliennne». Трипільські пам'ятки типу Ізвоару I (культура Прекукутені) Т.С. Пассек виділила у ранній етап трипільської культури (Трипілля А), середній етап, репрезентований пам'ятками з розписним посудом, поділено на два ступені – В I та В II, три культурних комплекси становлять пізній етап Трипілля – С I та С II. До останнього Т.С. Пассек віднесла Усатівську культуру [2].

Загалом, у 50–60-і роки ХХ ст. вивчення пам'яток трипільської культури характеризувалися дискусіями про походження Трипілля, що розпочалися після розкопок Г. Думітреску в Троян-Дялул Віей у Молдавському Прикарпатті та відкриття В.І. Маркевичем на півночі Молдови кількох ранньотрипільських поселень, в інвентарі яких простежувались риси, властиві нижньодунайській нео-енеолітичній культурі Боян. Раніше подібні поселення були відомі у невеликій кількості лише на території Румунії (Ізвоаре, Ларга – Жижия та ін.). У результаті зазначених досліджень вченими було виділено найдавнішу фазу пам'яток (груп поселень) – Прекукутені (гілка нижньодунайської культури Боян) [11]. Зокрема, В.І. Маркевич та В.М. Даниленко дійшли висновку про існування генетичного зв'язку між місцевим неолітом та Трипіллям. Знову було порушено проблему пам'яток ранньотрипільського часу, їх періодизації та генетичного зв'язку трипільської культури з неолітом Південної України [2].

Таким чином, нагромадження археологічних джерел та введення в науковий обіг значної частини знахідок трипільської культури окреслювало нові напрями дослідження історії населення Середнього Подністров'я енеолітичної доби. Проведені розкопки стали важливим кроком у вивченні господарства, культури та побуту пізньотрипільських племен на межі Поділля та Західної Волині [10].

Четвертий період, що тривав протягом 70–80-х років ХХ ст. характеризувався якісно новим рівнем розробки відповідної проблематики. Було впроваджено комплексні дослідження трипільських пам'яток фахівцями різних галузей науки – археології, геології, палеоботаніки, антропології тощо. Зросла кількість відомих та досліджених пам'яток трипільської культури. На даний період припадають найпомітніші досягнення у вивченні трипільської культури. Широкі польові дослідження багатьох важливих пам'яток дали змогу не тільки порушити, а й тією чи іншою мірою розв'язати кілька важливих проблем історії стародавнього населення доби енеоліту. Регулярно працювали експедиції з різних наукових установ України, Росії та Молдови. Тому у 1970-х роках археологічні роботи значно пожвавішали.

У роботі дослідниками застосовувалися нові методи, які частково були запозичені з інших наук. В основу нової методики покладено поєднання даних аерофотозйомки, дешифрованих К.В. Шишкіним, магнітної зйомки для отримання плану поселення за методикою В.П. Дудкіна та археологічних розкопок з урахуванням новітньої удосконаленої методики польових досліджень, тобто застосовано комплексний метод досліджень. За допомогою аерофотозйомки та геофізичної розвідки було виявлене планування багатьох поселень-гігантів трипільської культури, зокрема площею у сотні гектарів. Методи петрографії дозволили встановити достовірні факти внутрішньо племінного та міжплемінного обміну виробами з різних порід каменю.

Тривала розробка двох основних напрямів археологічної систематики – періодизації та хронології. Спробу створення схеми розвитку пам'яток трипільсько-кукутенської культурної спільності зробила К.К. Черниш. На основі співставлення керамічних комплексів, що

відображають часову та локальну специфіку, виділені шість горизонтів для раннього періоду, сім – для середнього і 11 – для пізнього [11].

Інтенсивні археологічні дослідження в межиріччі Прута і Дністра пам'яток енеоліту дали змогу уточнити періодизацію культури Трипілля-Кукутень та наблизитися до розв'язання проблеми її походження й історичної долі. Н.В. Виноградова переконливо обґрунтувала необхідність виділення чотирьох варіантів культури на середньому етапі її розвитку, а також з'ясувала локальні особливості окремих груп трипільських пам'яток на території Подністров'я. Дослідниця детально проаналізувала знахідки з поселення Залішки, зокрема багату колекцію орнаментованого керамічного посуду, що дало змогу уточнити характер дністровських пам'яток перехідного періоду В I – В II [3].

Джерелознавча база, набута багаторічними дослідженнями, дала змогу розглядати узагальнюючі проблеми, передусім питання локально-хронологічних побудов, виділення послідовності типів пам'яток та зв'язків місцевого трипільського населення із західними сусідами. Детальний аналіз ранньотрипільської кераміки дозволило уточнити час зародження локальних груп та по-новому подивитися на процес їх утворення та подальшого розвитку.

Питання генетичного зв'язку окремих груп трипільської культури середнього та пізнього періодів було досліджене Т.Г. Мовшею. Пам'ятки, що раніше були виділені Т.С. Пасек у Середньодністровський варіант, Т.Г. Мовша розділила на дві групи: Північну, представлену комплексами типу Касперівці та Середньодністровську, до якої віднесені пам'ятки типу Вихватинського могильника. Було конкретизоване питання про пам'ятки Усатівського типу. Намітилась типологічна самостійність пам'яток Жванець-Костешти IV – Кубань. Все це було узагальнено у працях Т.Г. Мовши та В.Г. Збеновича.

У Середньому Подніпров'ї генетичний зв'язок між пізньотрипільськими пам'ятками типу Коломищина, Чапаєвка, Лукаші та Софієвка був встановлений В.О. Круцом. Для Волині було виділено три різночасові групи пам'яток: типу Колодяжне, Троянів-Войцехівка та Городськ-Ново-Чартория. Серед них перша визнана найдавнішою, третя – пізнішою.

Зокрема, з'явилося кілька монографій, в яких дослідники підбили підсумки багаторічних робіт з дослідження трипільських пам'яток України та Молдови. Так, у 1978 р. Е.Я. Патокова у монографії «Усатовское поселение и могильники» підсумувала результати багаторічних досліджень Одеським археологічним музеєм [9]. У 1980 р. В.А. Дергачов у праці «Памятники позднего Триполья» узагальнив матеріали пам'яток фінального етапу трипільської культури, здобуті кількома поколіннями дослідників в Україні [5]. Використавши статистичний метод, В.А. Дергачов виділив п'ять локальних груп для пізнього Трипілля. Отримані в цій роботі результати є вихідними для характеристики структури та локальних варіантів пізнього Трипілля. У 1982 р. К.К. Черниш підсумувала вивчення трипільської культури в узагальнюючій праці «Энеолит Правобережной Украины и Молдавии» у томі «Энеолит СССР» [11]. Результати вивчення культури Трипілля-Кукутень дозволили дослідникам вийти за межі суто археологічного дослідження і звернутися до проблем історичних.

П'ятий (сучасний) період триває з 90-х років ХХ до початку ХХІ ст. У цей період найактуальнішими стали дослідження, що характеризуються комплексним застосуванням методів вивчення племен трипільської культури. Зокрема, у 1993 р. виповнилося 100 років з часу відкриття трипільської культури. На цей час українська археологія мала величезний науковий доробок: сотні відкритих та десятки досліджених пам'яток, чимало монографій та збірок праць, у яких висвітлено історію трипільської культури.

Вивчення поселень дозволило висвітлити багато сторінок історії трипільських племен: встановлено межі їх розселення на різних історичних етапах, створена періодизація трипільських пам'яток, виділені локальні варіанти, вивчено топографію, розміри, планування поселень, конструкцію та зовнішнє улаштування жител. Особливий інтерес становлять знайдені останніми роками на території України великі трипільські поселення площею 250—400 га. Нині проводяться їх комплексні дослідження, які виявляють якісно нові дані для вивчення історії трипільських племен, реконструкції соціально-економічної структури на пізньому етапі їх розвитку.

Найвні матеріали з трипільських поселень є важливим джерелом для їх порівняльного вивчення та з'ясування місця серед синхронних пам'яток інших регіонів поширення трипільської культури, а також відкривають перспективи глибшого вивчення етнокультурних процесів населення – носія цих пам'яток. Результати дають змогу визначити їх культурні групи, типи і хронологічні періоди, порушити питання походження, особливості господарювання, соціального ладу, з'ясувати проблеми взаємозв'язків, хоча остаточне розв'язання цих питань залежить від концептуальних зрушень у вітчизняній історіографії, що відбулися наприкінці ХХ ст. та тривають донині. Великого поширення отримав метод реконструкції. Розробляється більш детальна періодизація та хронологія окремих локальних груп та поселень трипільської культури.

Тривали регіональні археологічні дослідження трипільської культури, що значно поповнили джерелознавчу базу. Найважливішими стали відкриття та дослідження поселення Бернашівка – найбільш рання трипільська пам'ятка на території України [6]. Упродовж останніх десяти польових сезонів з 1996 до 2006 р. експедиція Борщівського краєзнавчого музею під керівництвом М.П. Сохацького вивчає трипільські пам'ятки у Середньодністровському Лівобережжі. З метою доповнення і уточнення археологічної карти проведено суцільне обстеження території уздовж берегів річок Серет, Нічлава, Циганка, Збруч, Стрипа і Дністер. Окрім розвідок, здійснено і стаціонарні розкопки поселення поблизу с. Глибочок [10].

Таким чином, історія дослідження та вивчення пам'яток трипільської культури, що нараховує 120 років, була розділена на два етапи та п'ять періодів. Кожен з цих етапів та періодів важливий для трипільознавства та характеризується конкретним рівнем вивченості ареалу поширення трипільської культури та різними методами аналізу джерел, а завершувався публікацією тієї чи іншою узагальнюючої праці. Розвиток трипільознавства, як окремої галузі історичної науки, наперед був визначений сукупністю досвіду, практики дослідницької діяльності археологів, що сформувавали, з одного боку, принципи дослідження трипільської культури, а з іншого, – історію її розвитку. В цьому відображається історико-культурний зміст трипільської культури. Загалом це дозволяє визначити схему розвитку трипільознавства, що має власні хронологічні реperi та відображає досвід, накопичений археологами.

У Києві сформувалася потужна група дослідників, які присвятили своє життя вивченню Трипільля. Зокрема, в Україні відновилися осередки вивчення енеолітичних пам'яток у Львові та Одесі. Такі дослідники як Т.С. Пассек, С.М. Бібіков, Ю.М. Захарук, Т.Г. Мовша сформулювали підходи до вивчення трипільської культури, які визначили подальші напрями досліджень. Сучасні дослідники (М.М. Шмаглій, В.О. Круц, С.М. Рижев, М.Ю. Відейко) розробляють більш детальну періодизацію та хронологію окремих локальних груп та поселень трипільської культури. Археологи виділяють окремі типи пам'яток, фази розвитку, що дозволяє точніше визначити послідовність певних комплексів у межах окремого регіону поширення культури Трипільля-Кукутені. Суттєво змінено погляди на такі проблеми як генезис Трипільля, реконструкція жител, соціально-економічний розвиток трипільського населення.

Реакцією на однобічний, соціально-економічний, культурно-історичний еволюціонізм як основи для пояснення різних археологічних фактів, стали ідеї культурно-історичної поліваріантності й цивілізаціонізму. Але надання теорії прогресу статусу універсальної призвело до появи наприкінці ХХ ст. концептуальних суперечностей. У працях сучасних дослідників з'являються спроби побудувати моделі переходу первісного суспільства до цивілізаційного рівня розвитку. Ці моделі залежать від того, якому з факторів або групі факторів надавався пріоритет. Але шукати один домінуючий фактор розвитку цивілізації безперспективно. Такий підхід став причиною формування та популяризації кардинально протилежних поглядів, оскільки від принципів та пріоритетів, що покладено в основу концепцій, залежить історико-культурний зміст трипільської культури.

Література

1. Биби́ков С.Н. Поселение Лука-Врублевская //МИА. – 1953. – № 38. – 460 с.
2. Бурдо Н.Б. Трипільська культура – 110 років досліджень //Археологія. – 2005. – №4. – С. 10–24.
3. Виноградова Н.М. Племена Днестровско-Прутского междуречья в период расцвета трипольской культуры. – Кишинев: Штиинца, 1983, – С. 6-12.

4. Відейко. Трипільська археологічна культура в Україні // Народна творчість та етнографія. – 2005. – № 3. – С. 22–25.
5. Дергачов В.А., Манзура И.В. Погребальные комплексы позднего Триполья. – Кишинев: Штиинца, 1991. – С. 6–9.
6. Збеневич В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре (К происхождению трипольской культуры). – Киев, 1980. – С. 3-7.
7. Збеневич В.Г. Ранний этап трипольской культуры на Украине. – Киев, 1989. – С. 5–13.
8. Пассек Т.С. Периодизация трипольских поселений // МИА. – 1949. – № 10. – С. 28–41.
9. Патокова Э.Я. Усадовское поселение и могильники /АН УССР. Одес. археол. музей. – Киев, 1979. – С. 181–184.
10. Сохацький М.П. З історії археологічних досліджень трипільської культури в Тернопільській області // Археологія. – 2006. – № 2. – С. 3-12.
11. Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. – М., 1982. – С. 167–171.

Христюк С.Б.,

*аспірант кафедри всесвітньої історії
Київського славістичного університету*

*Канада: перехід від політики імперської єдності до
самостійності в питаннях зовнішньополітичного курсу:
1931–1947 рр.*

В статье исследуется трансформация внешнеполитических приоритетов Канады в 1931–1947 гг., отступление от политики имперского единения при решении самых важных вопросов.

The article studies the transformation process of Canadian foreign policy priorities, retreat from policy of the imperial unity while settling the vital matters in 1931–1947s.

Ключові слова: політика імперської єдності, незалежність, Канада, оттавські угоди, партія консерваторів, метрополія, домініон.

Питання зовнішньоекономічної та політичної орієнтації Канади, її відступу від традиційного принципу автоматизму при вирішенні найважливіших питань отримали відображення в історичних дослідженнях В. Хенкока, Д. Гранаштейна, С. Стейсі, Ф. Скота, Д. Брауна, Н. Мансерга та ін. [1]. Першоджерелами історіографії стали монографії британських і канадських дослідників, документи і матеріали парламентських слухань, конференцій. Ретельно вивчивши та проаналізувавши опубліковану літературу, ми зосередили увагу на висвітленні питання відходу від політики імперської єдності до принципу незалежності у визначенні зовнішньополітичних пріоритетів на прикладі Канади.

Канада, найбільший домініон Великобританії, з часів Першої світової війни вів активну боротьбу за зміцнення та розширення свого державного суверенітету. Вестмінстерський статут 1931 р., який набув чинності 11 грудня цього року, став відображенням рішень імперських конференцій 1926 та 1930 рр. та підбув певні підсумки тривалої боротьби домініонів на чолі з Канадою проти панування Великобританії.

Питання зовнішньоекономічної орієнтації Канади мало першорядне значення, оскільки головною специфічною рисою розвитку економіки Канади стало проникнення монополістичного капіталу США. На 1930 р. доля США в іноземних інвестиціях Канади становила 61%, тоді як Англії – 36%. Канада експортувала 39 % своєї продукції до США тоді як до Англії – 33% [2, с. 112, 118].

Все це викликало занепокоєння правлячих кіл Великобританії, які намагалися обмежити подальше проникнення американського капіталу в Канаду та інші домініони шляхом встановлення високих податкових бар'єрів. Оттавська конференція (22 липня – 20 серпня 1932 р.) стала спробою створити імперську економічну систему, яка б об'єднала та закріпила інтереси її учасників [3, с. 9–10]. Система Оттавських угод стала результатом бажання Канади скористатися англо-американськими суперечностями в інтересах посилення власних позицій на ринку Англії [4, с.188]. Якщо у 1931 р. до укладання англо-канадської торгової угоди в Англію йшло 27,4%

канадського експорту, то у 1935 р. – вже 41, 5%. На Оттавській імперській конференції 1932 р. Канада наштотувалася на тотальне небажання Англії надати допомогу в індустріалізації домініонів. Іти в руслі британської зовнішньоекономічної політики Канаді ставало все більш не вигідно.

Оттавські угоди могли задовольнити лише ту частину канадського суспільства, котра була зацікавлена у подальшому посиленні економічних зв'язків домініону з Великобританією. До неї належали 50 сімей канадських мультимільонерів, родичі вищих чиновників попередньої колоніальної адміністрації, тісно пов'язаних з англійським капіталом. Перемога партії консерваторів на виборах 28 липня 1930 р. та прихід до влади уряду Р.Б. Беннета знаменувала перемогу найреакційніших сил канадського суспільства. «Саме Беннет та його прихильники з партії торі, – на думку багатьох дослідників на початку 1936 р., – є ідейними натхненниками прив'язки нашої країни до реакційної політики уряду Болдуїна» [5, с. 149–150]. Таким чином, у 1930–1935 рр. Канада слідувала, головним чином, британським курсом, головним гарантом якого було перебування при владі у домініоні традиційно пробританської партії консерваторів. Суттєвою особливістю періоду була відмова Канади від активної опозиції принципу імперської єдності, причиною якої стало загострення проблеми зовнішніх ринків.

На шляху досягнення Канадою економічної незалежності від метрополії стояли серйозні перепони. Англія, як і раніше, займала сильні економічні позиції та користувалася значним впливом. Значна частина великого капіталу та дрібних власників Канади у своїй діловій активності орієнтувалися на ринок Британської Співдружності Націй. «Більша частина країни та політична влада, – писав англійський історик Р.С. Сейерс, – перебувала в руках виробників, тісно пов'язаних з англійськими ринками» [6, с.322].

Виразником інтересів іншої групи канадського суспільства, зацікавленої у розширенні економічних зв'язків Канади з США, стала ліберальна партія на чолі з У.Л. Макензі Кінгом. У 1932 р., будучи в опозиції, Кінг різко критикував Оттавські угоди, заявляючи, що замість зниження тарифів для Канади, вони значно зросли; всі ці спроби, спрямовані на створення міцної системи протекціонізму по всій Британській імперії, реалізуються для того, щоб унеможливити у майбутньому інтенсивну торгівлю з іншими країнами світу [7, с. 132].

Американський капітал проявляв значну зацікавленість у зміцненні та розширенні своїх позицій у Канаді. У 1931 р. американські фірми контролювали в Канаді 1177 підприємств із загальним капіталом 2167 млн. доларів, 805 з них давали 24% промислової продукції Канади [8, с. 277].

Вже 24 жовтня 1935 р. Кінг відвідав американського посланця в Оттаві Н. Армоура та порушив питання про торговельні угоди, даючи зрозуміти, що для Канади відкриті два шляхи, але він хотів би обрати американський [9, с. 28–29]. У вищих політичних колах США канадську ініціативу сприйняли позитивно. 15 листопада 1935 р. було укладено договір, який набув чинності 1 січня 1936 р. Свою роль у швидкому юридичному оформленні канадо-американських торговельних відносин відіграло значне послаблення суперечностей між Англією та США, що пояснювалося, з одного боку, закінченням світової економічної кризи, а з іншого, – серйозною загрозою британським позиціям у зв'язку з приходом до влади Гітлера у Німеччині.

Покращенню умов торгівлі сприяло зростання експорту американських капіталів у Канаду. У 1937 р. довгострокові інвестиції США в домініоні становили 2 684 800 тис. доларів, а загальна сума досягла 3 932 400 тис. доларів [10, с. 276–277].

Наступним кроком на шляху до зближення з американським бізнесом стало укладання 17 листопада 1937 р. у Вашингтоні другого канадсько-американського торговельного договору, який набув чинності 1 січня 1939 р. Новим договором Канаді надавався статус найбільшого сприяння на ринках США. Він також забезпечував зниження американських тарифів по 202 пунктах, що становило 83 % всього канадського експорту в США за 1937 р.

Зазначені заходи сприяли посиленню прив'язки канадського ринку до американського. У 1934–1939 рр. імпорт Канади з США зріс на 7,8 %, тоді як з Англії скоротився на 5,6 %. Обсяг американських інвестицій у Канаді у 1938 р. досяг небувалих розмірів – 4 151 400 тис. доларів та перевищив розміри англійських капіталовкладень вдвічі [11, с. 228]. Розширюючи свої закупки на

ринку США, Канада покривала пасивний торговий баланс за рахунок ринків країн Британської Співдружності, головним чином Англії.

Експорт Канади до Британії мав чітко виражену сировинну спрямованість. Співставлення основних показників експорту канадських товарів до Англії у 1938 р. загальною сумою 409 412 тис. доларів вказує на те, що навіть у кращі свої роки, а вказаний рік можна вважати таким, експорт канадських товарів до метрополії на 94% складався з сировини, продовольства, дорогоцінних металів. За умов, створених Оттавською англо-канадською торговельною угодою 1932 р., частка Великобританії в експорті домініону зросла у 1934 р. до 43,3 проти 27,4 у 1931 р. І тим не менше, імперські преференції у середині 30-х років ХХ ст. мало допомагати Канаді конкурувати на ринках Співдружності Націй. Лише 50% канадської продукції користувалися митними пільгами, тоді як 90% товарів Великобританії на ринку домініону отримували преференціальний захист. Таким чином, на період приходу до влади лібералів державний борг зріс до 7 млрд. доларів та щорічно поглинав 36% національного прибутку країни.

За таких умов уряд Кінга здійснив значний поворот у бік американського ринку. Укладення торговельної угоди між Канадою та США у 1935 р., послаблення між ними тарифних бар'єрів вплинули на позицію Англії. Влітку 1936 р. завершилися переговори про нову торговельну угоду між Канадою та Великобританією, підписану 23 лютого 1937 р. Уряд Кінга зумів отримати значні поступки від метрополії. Англія змушена була гарантувати пільговий тариф на розширений асортимент канадських товарів, а також розширити преференції для Канади у британських колоніях. Значно скоротився обсяг англійських товарів, які надходили на ринки Канади під захистом преференцій. Міністр фінансів Канади Ч.Даннінг підкреслював: «Канада відвоювала позиції, за які боролася багато років при мінімальній затраті засобів» [12, с. 137].

Задоволенню економічних вимог Канади Англією повинна була б посприяти відмова уряду Кінга від традиційного принципу автоматизму при вирішенні найважливішого питання – участі домініону у війні в разі вступу метрополії. Такий рішучий крок був обумовлений станом міжнародних відносин у самій Канаді. Французька частина населення країни не сумнівалася, що наслідком оголошення війни стане конскрипція, військова повинність, яка знову стане символом панування одної національності над іншою. Подібні настрої не можна було не враховувати, оскільки франко-канадці становили 30% населення країни, а на території населених ними провінцій Квебек та Онтаріо зосереджувалося 70% всіх національних багатств країни.

Таким чином, зайнявши нову позицію, уряд Кінга прагнув досягти відразу двох цілей. В очах народу ліберали поставали як політичні лідери, для яких вирішальну роль відігравали всі верстви населення. Метрополії ж нова позиція нагадувала про те, що тотальне підпорядкування інтересів Канади політиці Великобританії є предметом минулого. Дотримуючись обраного курсу, уряд Кінга у січні 1939 р. проводить через парламент закон, яким унеможливорює автоматичний вступ країни у війну. Британські політики були стривожені позицією свого головного домініону, боячись, що Канада залишиться нейтральною [13, с. 2–3]. Нова позиція Канади відіграла значну роль у звільненні домініону від британської опіки.

У своїй передвоєнній економічній політиці уряд лібералів почав приділяти більшу увагу європейській торговельній зоні, що знаходилася поза сферою контролю Британської Співдружності. Тут головним ринком для Канади стала Франція. Зміцнення ділових контактів з Францією слугувало ще одним фактором політичного та економічного звільнення Канади від британської залежності. Протягом 1936–1938 рр. Канада доклала величезних дипломатичних зусиль з метою покращення умов торговельної угоди з Францією 1933 р. Віднині статусом найбільшого сприяння в торгівлі з Францією користувалися 210 найменувань канадських товарів [14, с. 465]. У ситуації, що склалася, англійські промислові кола змушені були змінити торговельні відносини з Канадою на користь домініону, а британський кабінет –раховатися з можливостями того, що на випадок війни Канада займе самостійну позицію.

Поштовхом для зближення Канади із США стало прагнення уряду Кінга знайти впливового союзника на випадок війни. У міжнародній ситуації другої половини 30-х років ХХ ст. традиційний військовий альянс між Англією та Францією вже здавався недостатньо надійним. Візит Кінга до Німеччини у 1937 р. остаточно підірвав впевненість канадського прем'єра у могутності

своїх покровителів. Повернувшись з Берліна, він заявив: «Воєнна міць Німеччини вже настільки вагома, що Англія та Франція навіть спільними зусиллями ледве чи зможуть протистояти їй» [15, с. 12]. За нових воєнно-стратегічних умов Оттава вважала за потрібне заручитися підтримкою США.

18 серпня 1938 р. Рузвельт, перебуваючи у канадському місті Кінгстоні на урочистій церемонії з нагоди присудження йому місцевим університетом наукового ступеня доктора права, виступив з промовою, яка вплинула на подальший розвиток канадсько-американських відносин. Політика США щодо Канади у виступі президента була сформульована наступним чином: «Народ США не залишиться осторонь у разі, якщо будь-яка... імперія загрожуватиме канадській землі» [16, с. 56].

Заява Рузвельта від 18 серпня не була безкорисною. Білий дім таким чином демонстрував діловий підхід до питання національної безпеки. Начальник стратегічної розвідки США в Європі А. Даллас охарактеризував кінгстонський виступ президента так: «Наші заяви щодо природи відносин з Канадою були зроблені, головним чином, не в її, а в наших інтересах» [17, с. 195].

Зовнішня політика Канади напередодні Другої світової війни мала одну визначальну особливість: так чи інакше вона передбачала включення до сфери старих імперських відносин нового партнера – США. Канадські бізнесмени розцінювали цей політичний крок як намір ліберального уряду розширити економічну незалежність канадського капіталу, ізоляціоністські кола – як згоду правлячого кабінету з політикою континенталізму, франко-канадські лідери вважали це симптомом подальшого відходу від автоматичного слідування за метрополією в усіх воєнних конфліктах та введенням конскрипції.

В основному він виглядав так: використати державу, зацікавлену в економічному та політичному зближенні з Канадою, як противагу британській опіці.

Роки, проведені М. Кінгом у США, особисте знайомство з Рузвельтом у період навчання в Гарвардському університеті, близька дружба з головою найбільшого промислово-фінансового дому Рокфеллерів Д.Д. Рокфеллером-молодшим, тісні зв'язки з американським мільярдером Карнегі робили Кінга своєю людиною у вищих колах США та визначали його проамериканські настрої. «...Жоден з канадських прем'єр-міністрів не мав настільки тісних зв'язків з американським великим бізнесом та великими грошима, як Кінг», – визнавав Ч. Стейсі [18, с. 5].

Разом з тим, вирішення головного завдання Вашингтона – забезпечення економічної гегемонії США на світовій арені – наштовхувалося на певні перепони. Британська імперія з її колосальними заморськими володіннями, обмеженими протекціоністськими заходами, вважалася чи не головною з них. Так, США давно почали підбирати ключі до дверей Британської Співдружності та колоніальної імперії. Саме Канада була чорним ходом для американських бізнесменів на британський ринок. Ще задовго до Другої світової війни США доклали чимало зусиль, щоб завоювати міцні позиції в економіці домініону.

Основна ж мета Оттави полягала не в абсолютному входженні у сферу американського чи британського панування. Задум уряду Канади полягав у тому, щоб проникнути в нове панамериканське суспільство та одночасно зміцнити свої позиції на ринку США, залишатися повноправним членом Британської Співдружності та користуватися всіма його привілеями. За свідченнями канадських істориків, Кінг всім серцем проникся теорією, відповідно до якої Канада ставала б посередником англо-американських відносин [19, с. 292].

Наприкінці квітня 1937 р. Кінг відвідав Лондонську імперську конференцію, на якій мав продемонструвати вірність новому могутньому партнеру – США та одночасно не втратити позицій провідного домініону Британської Співдружності. На першому засіданні 21 травня прем'єр-міністр Канади заявив: «...Існує відверте заперечення теорії, відповідно до якої, якщо на території Європи виникне воєнний конфлікт, то Канада повинна відправити війська за океан, щоб допомогти європейським державам розв'язати конфлікти, про які канадці знають дуже мало, і які також мало знають про проблеми самої Канади, а ще менше ними цікавляться» [20, с. 152–165].

Цей виступ справив гнітюче враження на представників британської імперської єдності. Прем'єр-міністри Австралії Д.Лайонс та Нової Зеландії М.Севедж заявили, що якщо Співдружність чогось і варта, то її лідери повинні бути готовими дійти до спільної думки щодо

ведення політики та оборони. Назривав конфлікт між домініонами. Голова Британської імперії Н. Чемберлен, прагнучи уникнути її розколу, намагався розрядити ситуацію, зазначивши, що немає сенсу укладати угоду в Лондоні, якщо вона призведе до складнощів в інших частинах імперії [21, с. 52, 298].

Окремі канадські історики вважають, що Канада при всьому бажанні не могла брати на себе провідної ролі у розв'язанні довоєнної кризи, а своєю політикою сприяти зміцненню миру. В деяких працях побутує думка, що Канада ще не була суверенною державою, залежала від Великобританії та не мала власної зовнішньої політики. Так, відомий канадський дослідник Р. Доусон відстоював думку про те, що давнє питання конституційності щодо меж повноважень домініону у міжнародних відносинах було вирішене лише на початку Другої світової війни [22, с. 3]. Ч. Мартін також доводив, що суверенні функції зовнішньої політики, право вирішувати питання війни та миру Канада отримала лише 10 вересня 1939 р., тобто після вступу у війну [23, с. 494, 499].

Характерною особливістю останніх передвоєнних років стало посилення канадсько-американського економічного співробітництва. Нова угода між Канадою та США від 17 листопада 1938 р. сприяла взаємному зниженню тарифів. На думку канадського дослідника Ф. Скотта, американсько-канадська торговельна угода 1938 р. стала подальшою суттєвою модифікацією Оттавських угод (15.11.1935 р.) в інтересах зростання торгівлі з США [24, с. 44]. У результаті відкрилися нові перспективи зміцнення економічних відносин між Канадою та США, а разом з тим суттєво послабилися економічні позиції Англії у Канаді. Підводилася зовнішньоторговельна база під воєнно-політичне співробітництво між Канадою та США.

У 1939–1940 рр. посилювалося значення Канади як мосту з'єднання Англії та США. Короткий інтервал (3–10 вересня 1939 р.) між англійською та канадською деклараціями війни був використаний для відправки із США на Британські острови через Канаду партії воєнного спорядження та сировинних матеріалів. Так закладалися основи воєнно-політичного союзу між США та Канадою, який в остаточному підсумку був оформлений 17 серпня 1940 р. в Огденсберзі, вже після вступу Канади у війну. Відповідно до Огденсберзької угоди США фактично отримали право розмішувати свої збройні сили на території Канади.

Огденсберзька угода розглядалася як важливий етап на шляху оформлення блоку англосаксонських країн, в якому Канада сподівалася отримати певні пільги. У своїй заяві щодо цієї угоди Кінг підкреслив особливу роль Канади у створенні такого блоку та підготовці нового світового порядку, оснований на лідируючих позиціях США та Співдружності Націй [25, с. 57–58].

У міру того, як англо-американське зближення виявлялось більш тісним, розсіювалися ілюзії Оттави про рівноправне партнерство в північноатлантичному трикутнику. На думку американського історика Дж. Джонсена, виникав парадокс – чим тіснішими ставали стосунки Лондона та Вашингтона, тим очевиднішим ставав факт втрати Канадою можливості використати одну сторону як противагу іншій. Навпаки, Канада отримала нове завдання – пильнувати, щоб дві великі держави не обходили інтереси Канади у своїх відносинах та не принижували її значущості [26, с. 114]. Жодного парадоксу тут не було. Втративши потребу в особливих послугах Канади, як Великобританія, так і США не бачили необхідності зміцнення її міжнародного статусу. Збереження позиції залежності Канади робило її більш поступливою та надавали додаткові блага як США, так і Великобританії.

В імперських відносинах Канада представляла центробіжні тенденції. У дискусіях 1944–1945 рр. щодо майбутньої ролі Британської Співдружності Націй канадська сторона висловлювалася проти концепцій блокової політики імперії та співдружності. Уряд Кінга розкритикував прихильників цієї концепції, зокрема, А. Мейгена, Г. Гріна та інших діячів консервативної партії Канади [27, с. 103–108]. Уряд відхилив пропозицію про створення імперського воєнного кабінету, імперської постійної ради та план єдиної зовнішньої політики Співдружності. Англійському послу в США Галіфаксу, який у своєму виступі в Торонто у січні 1944 р. торкнувся цього питання, прем'єр-міністр відповів категоричною заявою про те, що

Канада схвалює існуючий механізм консультацій, але не приймає планів централізації імперського керівництва.

Правлячі кола Канади, заохочуючи центробіжні тенденції у Британській імперії, намагалися виступати у ролі арбітра між метрополією та силами національно-визвольного руху в колоніях. Так, весною 1942 р. у період загострення англо-індійського конфлікту, Кінг двічі, 6 та 15 березня, звертався до Черчілля з пропозицією про посередництво, пропонуючи призначити свого верховного комісара у Нью-Делі [28, с. 343–345].

З іншого боку, виходити із Співдружності, втратити важливі економічні пільги (інвестиції, торгівля, імперська преференція) Канада не мала бажання. Значні канадські асигнування на допомогу Англії по ленд-лізу переслідували активізацію повоєнних торговельних зв'язків між обома країнами та збереження британського ринку для канадського експорту [29, с. 114, 116]. Уряд Канади був зацікавлений у збереженні свого членства у Співдружності Націй і у тому, що розглядав її як противагу тиску з боку США [30, с. 203, 436, 518].

З початком Другої світової війни зовнішня політика Канади щодо США та Великобританії не змінилася. Війна стала для Канади поштовхом у політичному відособленні від метрополії та значного зміцнення своєї економіки в цілому. Зовнішньополітичним інструментом реалізації цього завдання за умов війни уряд Кінга намагався створити північноатлантичний трикутник, у створенні якого Канаді належала б провідна роль. Це завдання правлячих кіл Канади знаходилося у протиріччі з іншим, більш вагомим для домініону в період війни – наданням максимальної воєнної допомоги воюючій метрополії.

Англія намагалася створити новий союз, шляхом залучення у війну сильного союзника – США. Британська дипломатія застосовувала різні методи, не останнім з яких було посередництво Канади. Канада з задоволенням виконувала цю роль, сподіваючись стати сполучною ланкою між двома великими англомовними державами і таким чином піднести престиж домініону до рівня рівноправного партнера у північноатлантичному трикутнику.

Аналіз документів, науково-монографічних доробків, інших друкованих праць з досліджуваної нами проблематики дають підстави дійти таких висновків: використовуючи створену війною ситуацію, британські замовлення та американські капітали, багаті національні ресурси та віддаленість від театру воєнних дій, Канада зуміла форсувати розвиток національної промисловості, особливо її воєнних галузей. Курс на розширення зв'язків із США як засіб зміцнення незалежності від британської метрополії призвів до глибокого проникнення монополій США в Канаду, економічної та політичної підлеглості країни США. Юридично зберігаючи статус британського домініону, Канада все більше ризикувала перетворитися на протекторат США.

Література

1. Hancock W. K. Survey of British Commonwealth Affairs. Problems of Economic Policy. 1918-1939 / W. K. Hancock – Oxford, 1940. – Vol. II. – 324 p.; Granatstein J.L. Canada's War: the Politics of the Mackenzie King Government, 1939–1945 / J. L. Granatstein. – Toronto, 1975. – 436 p.; Stacey C. P. Mackenzie King and the Atlantic Triangle / C. P. Stacey. – Toronto, 1976. – 74 p.
2. Канада 1918-1945: [ист. очерк / Отв. ред. Поздеева Л. В.]. – М.: Наука, 1976. – 504 с.
3. Documents on Canadian External Relations, 1931–1935. – Ottawa, 1973. – Vol. 5. – P. 9-10.
4. Трухановский В. Г. Новейшая история Англии / Трухановский В. Г. – М.: Соцэргиз, 1958. – 592 с.
5. Бак Т. Избранные произведения [пер. с англ.] / Т. Бак. – М., 1972. – 660 с.
6. Sayers R. S. History of the Second World War. Financial Policy, 1939-1945 / R. S. Sayers. – L., 1956. – 608 p.
7. Mansergh N. Survey of British Commonwealth Affairs. Problems of External Policy, 1931-1939 / N. Mansergh. – L.: Oxford Univ. Press, 1952. – 481 p.
8. Green J. F. The British Dominions at War / J. F. Green // Foreign Policy Reports. – 1940, February. – Vol. 15. – № 22. – P. 277.
9. USA Department of State: Foreign Relations of the United States. Diplomatic Papers, 1935. – Washington, 1952. – Vol. 2. – P. 28-29.
10. Green J. F. The British Dominions at War / J.F. Green // Foreign Policy Reports. – 1940, February. – Vol. 15. – № 22. – P. 276-277.
11. Historical Documents of Canada. – Toronto, 1972. – Vol. 5. – P. 228.

12. Canada in World Affairs: the Pre-War Years /F. H. Soward, J. F. Parkinson, N. A. M. Mackenzie, T. W. L. McDermott. – L., 1941.
13. Granatstein J. L. Canada's War. The Politics of the Mackenzie King Government, 1939-1945 /J. L. Granatstein. – Toronto, 1975. – 436 p.
14. The Canada Year Book, 1939. – Ottawa, 1939. – P. 465.
15. The Mackenzie King Record, 1939-1944. – Toronto, 1960. – Vol. 1. – 726 p.
16. Canada. House of Commons Debates. – 1941. – Vol. 1. – P. 56.
17. Dulles A. W. Cash and Carry Neutrality / A. W. Dulles // Foreign Affairs. – 1940, Jan. – Vol. 18. – № 2. – P. 195.
18. Stacey C. P. Mackenzie King and the Atlantic Triangle / C. P. Stacey. – Toronto: Macmillan of Canada, 1976. – 74 p.
19. The Canadians, 1867-1967 / ed. by J. M. S. Careless, R.C. Brown. – Toronto, 1967. – 684 p.
20. Speeches and Documents on the British Dominions, 1918-1961. – Oxf., 1961. – 501 p.
21. Stacey C. P. Mackenzie King Era /C. P. Stacey. – Toronto: University Press, 1981. – Vol. 2. – 491 p.
22. Dawson R. M. Canada in World Affairs. Two Years of War, 1939–1941 / R. M. Dawson. – Toronto: Oxford University Press, 1943. – 241 p.
23. Martin Ch. Foundations of Canadian Nationhood / Ch. Martin. – Toronto: Univ. of Toronto, 1955. – 554 p.
24. 24. Scott F. R. Canada Today. A Study of Her National Interests and National Policy / F. R. Scott. – Toronto – London – New York, 1939. – 448 p.
25. Canada. House of Commons Debates. – 1941. – Vol. 1. – P. 57-58.
26. Johnsen J. E. Canada and the Western Hemisphere: The Reference Shelf /J. E. Johnson. – N. Y., 1944. – Vol. 17. – № 3. – P. 114.
27. Eayrs J. Confrontation of the Prophets: Completing Conceptions of Commonwealth 1944-1945 / J. Eayrs // The Round Table. – 1971, January. – № 241. – P. 103-108.
28. Mansergh N. The Cripps Mission to India. March – April 1942 / N. Mansergh //The International Journal. – 1971. – № 2. – P. 343-345.
29. Granatstein J. L. Canada's War. The Politics of the Mackenzie King Government, 1939–1945 /J.L. Granatstein. – Toronto, 1975. – 436 p.
30. The Mackenzie King Record, 1939-1944. – Toronto, 1960. – Vol. 1. – 726 p.

Чусько О.А.,

аспірантка кафедри української історії та етнополітики
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Бойові подвиги жінок України в партизанських загонах за роки Другої світової війни

В статті аналізуються научні дослідження по изучению роли женщин Украины в партизанских отрядах в годы Второй мировой войны.

The article is dedicated to the study of Ukrainian women participation in guerilla detachment in the Second World War.

Ключові слова: Друга світова війна, партизанські загони, «Молода гвардія», «Нескорена полтавчанка», Червона армія, Герой Радянського Союзу, Орден Вітчизняної війни II ступеня, антифашистське підпілля.

Радянські патріоти, сини і дочки українського народу, як і інших народів нашої багатонаціональної Батьківщини, боролися проти ненависного ворога не лише на тимчасово окупованій території СРСР. У великій боротьбі за свободу людства тисячі радянських громадян стояли пліч-о-пліч з патріотами інших народів, які так само прагнули скинути з себе ярмо гітлерівських фашистів.

Підпільні молодіжні організації, як про це засвідчує багато прикладів, навіть у перший період війни не обмежувались агітаційно-пропагандистською роботою. Молодіжне підпілля вже тоді являло собою не тільки велику армію пропагандистів, а й згуртовану армію безстрашних борців, готових зі зброєю у руках захищати завоювання соціалізму. У нашій статті робиться спроба аналізу основної літератури із зазначеної проблеми. При цьому акцентується увага насамперед на аналізі літератури з цієї теми, яка вийшла за часів СРСР, починаючи з 60-х років і до розпаду цієї країни у 1991 р. та за роки незалежності України, включаючи сьогоднішні, а саме – початок нового століття і тисячоліття. Така періодизація дає можливість шляхом виваженого аналізу і зіставлення дати порівняльну об'єктивну оцінку з обраною нами проблематики.

Особливо потрібно виділити долю жінок-підпільниць під час тимчасової окупації України. У партизанських формуваннях боролися з ворогом 30 697 жінок. Багато з них навчалися в партизанських школах майстерності підричників тощо. Так, лише у центральній Київській партизанській школі підготовку пройшли 1262 партизанки. Жінки керували антифашистським підпіллям, виявляли справжню мужність та, героїзм. Підпільниці зривали примусові відправки молоді до Німеччини, писали й розповсюджували листівки, передавали партизанам цінні розвіддані [12, с. 32–55; 15]. Створювались такі підпільні молодіжні організації як: «Партизанська іскра», «Молода гвардія». Багато українських дівчат отримали спеціальність радиста на курсах Українського штабу партизанського руху [12, с. 61–67].

У праці М. Андрєєва і Н. Вауліна висвітлюється доля українських жінок – партизанок, які діяли на території Луцька, Рівного та Львова [1, с. 36–38]. Серед них Л.І. Лисковська та М.М. Микота – розвідниці, які заради перемоги над німецькими загарбниками перетворили свою квартиру на місце вечірок і зустрічі німецьких офіцерів, які при них відкрито обговорювали службові новини, називали паролі. Таким чином, Лисковська і Микота передали багато цінної розвідувальної інформації радянському командуванню, за що і були нагороджені орденами Вітчизняної війни II ступеня.

В першій збірці «Партизаны» [11], яка вийшла ще в 1943 р., по гарячих слідах описано долю матерів – партизанок та молодих дівчат, які мужньо витримували знущання німецьких вояків за будь-яких умов.

Незабутнім залишається ім'я Героїні Радянського Союзу Лізи Чайкіної, відважної партизанки і невтомного агітатора [7, с. 3–4]. Народилася Ліза у с.Руна Пенівського району Калинівської

області, у великій родині. Будучи ще підлітком, Ліза Чайкіна створила перший у селі піонерський табір [8]. Через деякий час вона вступила до лав комсомолу – з 1939 р. займала посаду секретаря райкому комсомолу.

У 1941 р. Ліза Чайкіна, пробираючись від села до села, закликала піднятися на боротьбу проти ненависного ворога, вселяючи впевненість у серця змучених людей.

Зокрема, у праці Є.В. Сафонової [14], В.Я. Галаган [3], які безпосередньо торкалися проблеми жіноцтва в роки війни, висвітлюється доля жінок – звияжниць на фронтах і в тилу, які брали безпосередню участь у боях за Україну в роки Великої Вітчизняної війни.

Книга «Партизани Холодного Яру» [13] є збіркою спогадів бійців одного з партизанських загонів України. Автори нарисів – люди, котрі безпосередньо брали участь у бойових діях у Холодному Яру – лісному масиві на терені нинішньої Черкаської та Кіровоградської областей. Саме Холодноярський ліс став притулком багатьох тисяч народних месників. У цій статті описано спогади жінки – десантниці Галини Болотової [13, С. 139 – 141], яка за роки війни, під час січневого бою 1942 р. у Холодному Яру з іншими дівчатами, брали участь у знищенні фашистів, яким вдалося прорватись майже до штабу загону, землянок санітарної частини, де лежали поранені бійці.

Найбільш змістовний матеріал зібрано у книзі «Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941 – 1945» [2, с. 454–461]. Жінки керували антифашистським підпіллям, виявляли справжню мужність та героїзм. Так, наприклад, на Миколаївщині активно діяла М.С. Прудка (псевдонім – М.Я. Мазур), яка брала участь у створенні дев'яти підпільних груп.

На Одещині начальником штабу партизанських загонів району була А.Ф. Горбель. У Харкові одним з організаторів підпільної партизанської групи була А.К. Білоусова [10].

Е.Г. Дармостук створила на Волині підпільну антифашистську групу, яка допомагала у звільненні з неволі військовополонених і нанесла значних збитків гітлерівцям.

Одним з організаторів підпільної легендарної краснодонської «Молодої гвардії» була Уляна Громова [2, с. 455]. Разом з антифашистами – підпільниками вона розробляла план підпалу біржі праці, писала тексти листівок і розклеювала їх по місту, напередодні 25-ї річниці Жовтня брала участь у встановленні Червоного Прапора над шахтою 1-біс.

Щоб допомогти наступаючій Червоній армії, Уляна організувала збір бинтів, вати, медикаментів. Як член штабу «Молодої гвардії» разом з групою молоді с. Первомайська готувала збройне повстання і втечу молодогвардійців після їх арешту.

Зв'язковою, а потім членом штабу «Молодої гвардії» була Люба Шевцова, яка закінчила партизанську школу розвідників і була залишена на Ворошиловградщині для підпільної антифашистської роботи. Їй посмертно було присвоєне звання Героя Радянського Союзу. Свій нелегкий шлях підпільниці Люба розпочала у 1942 р., коли її прийняли до комсомолу, про це та інше зібрано у збірці документів «Молодая гвардия»: Документы и воспоминания о героической борьбе подпольщиков Краснодона в дни временной фашистской оккупации: июль 1942 – февраль 1943 гг.» [6]. Бажання знайти своє місце у боротьбі з ворогом стало нестерпним.

У березні 1942 р. Люба Шевцова поїхала до Ворошиловграда (Луганська), сказавши матері, що буде вчитися на фельдшера, а насправді вона зі своїми товаришами вступила до партизанської школи, де готували партизанів і підпільників. Успішно закінчивши курси радистів, дівчина отримала радіостанцію і була направлена на підпільну роботу до Ворошиловграда для підтримки зв'язку зі штабом партизанського руху [4, с. 143 – 156].

У липні 1942 р. Любу Шевцову залишають для зв'язку з однією із партизанських груп, що діяли у місті, а вже з вересня вона стала зв'язківцем підпільної організації, а потім і членом штабу «Молодої гвардії». Члени цієї антифашистської організації розповсюджували листівки, добували для партизанів медикаменти [6].

У ніч з 7 на 8 листопада 1942 р. Люба Шевцова, Сергій Тюленін і Віктор Лук'янченко підпалили біржу праці, де зберігалися картки на дівчат і хлопців, яких мали відправляти до Німеччини.

Всього підпільники звільнили від примусового вивезення до Німеччини понад 2 тис. юнаків і дівчат. В усіх справах Люба Шевцова брала найактивнішу участь [6].

На жаль, фашисти вислідили підпільників і почалися арешти. Люба вирішила встановити зв'язок з командуванням Червоної Армії, попросити допомогу молодогвардійцям. Для цього 2 січня 1943 р. вона приїхала до Ворошиловграда для зв'язку з партизанським штабом. 8 січня її схопило гестапо, однак жорстокі допити не дали фашистам бажаних зізнань – Люба не видала ні шифрів, ні явок підпільників [6].

9 лютого 1943 р. Шевцову було розстріляно у Гримучому лісі поблизу м. Ровеньки і поховано у братській могилі жертв фашизму в центрі м. Ровеньки.

У праці «Партизани України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників» [12, с. 22] значна увага приділяється роботі у київській підпільній антифашистській групі, очолювальній І.Д. Кудрею, яку проводили жінки: І. Бремер, М.І. Груздова, актриса Київського театру опери і балету Р.М. Окіпна – всі вони були захоплені і страчені німцями.

Різноманітною та багатогранною виявилась діяльність жінок у партизанських загонах. Так, старший викладач Київського державного університету Л.І. Кухаренко влітку 1943 р. два місяці читала лекції у партизанських з'єднаннях на окупованій території України. Та за свої заслуги перед Вітчизною вона була нагороджена орденом Червоного Прапора [2].

У праці «Нариси історії Полтавської обласної партійної організації» [9, с. 194 – 202] і праці В. Котляра, П. Христича «Полтавці не здаються» [5] йдеться про організатора підпільної антифашистської групи «Нескорена полтавчанка» – О. Убийвовк.

Коли почалась війна, Олена почала шукати однодумців для створення своєї антифашистської групи. Діяльність групи була спрямована на те, щоб підтримувати віру населення в неминучість розгрому німецько-фашистської армії. Група мала штаб на чолі з капітаном Сергієм Сапіго, а командиром організації обрано Олену Убийвовк [5, С. 46].

Для успішної боротьби з ворогом потрібно було влаштуватися на роботу. Олена працювала перекладачем у службі швидкої допомоги. Коли переправляли полонених до партизанів, вона напрошувалася замінити диспетчера. У вантажній машині вивозили загорнутих у мішки померлих напередодні військовополонених. Машину супроводжували санітари з лопатами, а на околиці міста їх чекали підпільники з возом, в якому під соломою лежала зброя для партизанів. Таким чином, спільними зусиллями вони переправили у ліс більше як 50 військовополонених, два кулемети та іншу зброю [9].

Підпільники шукали такі місця роботи, щоб можна було спілкуватися з якомога більшою кількістю людей. Група мала своїх людей і на металозаводі, де ремонтувалися фашистські танки. Працюючи на підприємстві, підпільники знімали з танків кулемети і переправляли їх партизанам, псували мотори так, щоб ворожі танки виходили з ладу лише на полі бою, а для кожного члена «Нескороної полтавчанки» змайстрували по пістолету.

Та не довго тривала діяльність підпільної організації. На початку травня 1942 р. Олену Убийвовк та її товаришів заарештувало гестапо. Почалися допити, які тривали майже три тижні. Слідчі хотіли дізнатися про зв'язки «Нескороної полтавчанки», про виконавців рішень щодо звільнення полонених, руйнування танків і винесення з металозаводу зброї. Патріот своєї справи взяли на себе всі звинувачення, мужньо пройшовши через знущання, шантаж і погрози [9].

26 травня 1942 р. їх було розстріляно. За свою невтомну працю указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 травня 1965 р. Олені Костянтинівні Убийвовк посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Поховано героїню у Полтаві. Там же встановлено пам'ятник О.К. Убийвовк і членам її групи, а її ім'ям названо одну із вулиць міста.

Не слід забувати і про вагомий внесок жінок України в економічну могутність держави [5]. У найважливіших галузях оборонної промисловості наприкінці 1942 р. жінки становили від третини до 60% працюючих за роки війни на залізничному транспорті, питома вага жіночої праці зросла з 22,6% на травень 1940 р. до 39,4% на січень 1945 р. [16].

Таким чином, ризикуючи своїм життям, жінки мужньо керували антифашистським підпіллям, виявляли справжню мужність та героїзм. Свою бойову діяльність підпільниці спрямовували передусім для надання всебічної допомоги Червоній Армії. Вони проводили диверсійну розвідувальну роботу, рятували від загибелі полонених і поранених солдатів офіцерів.

Література

1. Андреева М. Партизаны – разведчики /М. Андреева, Н. Ваулин. – М.: Центр. музей Вооруж. сил СССР, 1969. – 43 с.
2. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945 /П.П. Панченко, С.М. Андрушко, О.С. Артьомов та ін.; І. О. Герасимов (гол. ред.). – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
3. Галаган В.Я. Патриотки Советской Отчизны [Галаган Валентина Яковлевна]. – Киев: О-во «Знание» УССР, 1986. – 16 с. (Метод. реком.)
4. Героини огненных лет: Очерки о Героях Советского Союза / [сост., канд. ист. наук, доц. И.И. Сидоров]. – Ярославль, Верх. – Волж. кн. изд., 1968. – 911 с.
5. Котляр В.Ф. Полтавці не здаються. [Про героїчну боротьбу комсомольців – підпільників у дні тимчасової фашистської окупації] / В.Ф. Котляр, П.А. Христин. – К.: Молодь, 1970. – 140с. – (Докум. повість).
6. Люди легенд / [сост. В. Павлов, Н. Полтораков, И. Семищев]. – М.: Политиздат, 1965. – Вып. 1. – С. 324 – 341.
7. Михайлов Н.А. Лиза Чайкина / Н.А. Михайлов. – М.: Молода гвардія, 1942. – 31с.
8. Молодая гвардия / [отв.ред. – сост. А.Л. Афанасьев]. – М.: Молодая гвардия, 1987. – 287с. – (ЖЗЛ. Серия биографий; Вып. 13/681/).
9. Нариси історії Полтавської обласної партійної організації / [Ред.колегія: М.М. Губерський (голова) та ін.] – Харків: Прапор, 1970. – 452с.
10. Партизаны. – Киров: Обл. изд-во. –1943. – Вып.1. – 92с.
11. Партизаны [Материалы для доклада]. – Ростов н/Дону, Росиздат, 1944. – 16с. – (Рост. обл. комитет ВЛКСМ, Отдел пропаганды и агитации).
12. Партизаны України в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників. – [Довідник]. – К.: Укрполітвидав, 1947. – 41 с. – (Республіканська виставка).
13. Партизаны Холодного Яру. – Дніпропетровськ: ВПОП «Дніпро», 1995. – 178с.
14. Звитязниці: Жінки – Герої Радянського Союзу в боях за Україну в роки Великої Вітчизняної війни [Сафонова Є.В., Галаган В.Я., Данилко Г.В., Сільченко З.О.] – К.: Україна, 1995. – 247 с. – (Організація ветеранів України).
15. Тронько П.Т. Навічно в пам'яті народній: З боротьби молоді України проти німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни /Тронько П.Т. – К.: Молодь, 1995. – 160 с.
16. Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941 –1945 рр. У 3 т. /[ред. кол. Назаренко І.Д. (гол.) та ін.]. – К.: Політвидав України, 1967. – 556с. – (Ин-т іст. партії ЦК КП України. Філія Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС). – 1967. – Т.1. –556 с.

Шевченко М.О.,

*пошукач Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
завідувач відділу політичного департаменту Міністерства закордонних справ України*

Причини утворення НАТО та його структура

В статті розглядаються питання створення Североатлантичного союзу, який своєю метою ставив консолідацію країн Заходу з метою збереження демократії та протидії комунізму та політиці експансіонізму. Крім того, досліджується структура НАТО.

This article deals with the issues of the North Atlantic Alliance formation and its aims to consolidate efforts of the Western countries against communism development and the policy of expansion. The NATO structure is also researched.

Ключові слова: НАТО, політика мирного співіснування, комуністична ідеологія, «резолуція Ванденберга», «план Маршала».

Однією з основних причин утворення НАТО були суперечності, які існували між країнами Заходу на чолі із Сполученими Штатами Америки, з одного боку, та Радянським Союзом, – з іншого. В окупації радянськими військами за роки Другої світової війни території країн Східної Європи Сполучені Штати та країни Західної Європи вбачали загрозу їх власній безпеці. Саме тому «спротив комуністичному наступу» став головним напрямом в їх зовнішній політиці» [1]. Можна погодитися із твердженням, що створення НАТО було відповіддю «...на прагнення Москви досягти повалення західних урядів» [2] шляхом інспірування в європейських країнах революцій. До того ж, у період після Другої світової війни, «радянська агресія набула досить гострої форми» [3].

Формально основним принципом зовнішньої політики СРСР був принцип політики мирного співіснування як вищий універсальний принцип міжнародних відносин. Проте практична реалізація його зовнішньої політики не співпадала з декларованим принципом. Від самого початку приходу до влади партія більшовиків тримала курс на світову пролетарську революцію. Теорія перманентної революції Л. Троцького базувалася на розпалюванні пролетарських революцій у країнах світу шляхом ведення «справедливої» революційної війни радянської держави. Тим самим визнавалося, що Червона Армія мала бути основним суб'єктом світової пролетарської революції.

Формально керівництво у проведенні підривної роботи проти капіталістичних країн здійснював Комуністичний Інтернаціонал, штаб-квартира якого розміщувалась у Москві. Він направляв революційних діячів у різні країни з тим, щоб вони займалися в них підготовкою проведення пролетарських революцій, координував революційну діяльність усіх комуністичних партій, займався практичною підготовкою збройних виступів. Якщо у тій або іншій країні починалися революційні події, які переростали на громадянську війну, то радянське керівництво направляло туди зброю, а також добровольців, які брали активну участь у таких подіях. В окремих випадках воно вдавалося до застосування проти інших країн збройних сил. Так, наприклад, оголосивши 1 грудня 1939 р. війну Фінляндії, радянське керівництво створило у той самий день у Москві Народний уряд Демократичної Республіки Фінляндії на чолі з О. Куусініном [4]. Уже через день «Народний уряд» підписав Договір про взаєморозуміння і дружбу неіснуючої республіки з СРСР і передав в оренду Червоній Армії півострів Ханко та поступився значною частиною території Фінляндії.

Комуністична ідеологія обґрунтовувала і виправдовувала експансіонізм Радянського Союзу. Проголошуючи основну мету СРСР – перемогу соціалізму у світовому масштабі, партійне керівництво мало на увазі гегемонію радянської держави.

Культ сили у міжнародних відносинах, який практикувало радянське керівництво, негативно позначався на зовнішній політиці як США, так і всіх країн Західної Європи, яку вони проводили стосовно СРСР. Правда, у роки Другої світової війни утворилось реальне військово-політичне й

економічне співробітництво між СРСР та країнами Заходу. Зокрема, США поставили Радянському Союзу по ленд-лізу 14 450 літаків, близько 75 тис. танків та багато десятків тисяч інших транспортних засобів та велику кількість продуктів харчування. За даними радянських дослідників допомога США СРСР була надана на суму 9,8 млрд. доларів [5].

Співробітництво між СРСР і країнами Заходу у зазначений період проявилось і у створенні Організації Об'єднаних Націй, у статуті якої було закріплено принципи політики мирного співіснування.

Значну увагу країни Заходу приділяли вирішенню повоєнних економічних проблем. Створену у квітні 1945 р. продовольчу і сільськогосподарську організацію Об'єднаних Націй – ФАО радянське керівництво вважало такою, що надаватиме можливість США «...тримати під контролем світовий ринок продовольства і у той самий час використовувати експорт продуктів харчування і надання технічної допомоги як засіб політики» [6]. Саме тому СРСР відмовився від вступу до зазначеної організації. Таке саме ставлення було і до інших міжнародних організацій. Більше того, радянське керівництво вважало, що воно допустилося «великої помилки», не направивши радянські війська на «визволення» країн Західної Європи з тим, щоб «відразу розрубати шаблю, — як заявив маршал Радянського Союзу М. Будьонний, – все з голови до того місця, звідки ростуть ноги» [7]. Незважаючи на викладене вище, політики США прагнули до співробітництва з СРСР у повоєнний період. Посол СРСР в США А. Громико у квітні 1945 р. зазначав, що «...можна з великим ступенем вірогідності вважати, що у галузі зовнішньої політики Трумен буде, у крайньому випадку протягом найближчого майбутнього, продовжувати лінію Рузвельта на співробітництво з Радянським Союзом...» [8].

До 1947 р. Сполучені Штати скоротили особовий склад своїх збройних сил з 12 до 1,6 млн. осіб, а військові асигнування були зменшені з 81,6 до 13,1 млрд. доларів [9]. Певна частина політиків США намагалася надати СРСР економічну допомогу для відбудови зруйнованого війною господарства. Зокрема, «планом Маршалла» передбачалось надавати економічну допомогу постраждалим у війну не лише країнам Європи, а й СРСР. Проте тогочасне радянське керівництво побачило у такій допомозі вбачало загрозу закабалення СРСР, а тому відмовилася прийняти її і натиснуло на керівництво інших східноєвропейських країн з тим, щоб і вони відмовилися від такої допомоги.

Можна стверджувати, що відмова радянського керівництва від «плану Маршалла» завершила остаточний розпад антифашистської коаліції великих держав і опустила у відносинах між ними «залізну завісу». Міністр закордонних справ СРСР у 80-і роки Е.А. Шеварднадзе, оцінюючи поведінку радянського керівництва у період після Другої світової війни, зазначав, що воно не використало усіх можливостей для того, «...щоб обмежити масштаби і гостроту конфронтації, попередити появу «залізної завіси...» [10].

У радянській історіографії причина утворення Північноатлантичного Союзу вбачається у «холодній війні» між СРСР і країнами Заходу. Проте плани щодо утворення такого Союзу існували ще у 1941 р. У серпні Сполучені Штати проголосили так звану Атлантичну Хартію, в якій заявили про свій намір створити Атлантичне співтовариство країн, розташованих по обидва береги океану. Зазначену Хартію відразу підписала Великобританія, а у грудні 1944 р. – Франція. Не маючи спільного минулого, країни-підписанти декларували своє спільне майбутнє. Таким чином, атлантизм з'явився в результаті бажання США та країн Західної Європи, спираючись на спільні цивілізаційні цінності, будувати нову атлантичну співдружність держав. Це була досить нова ідея, яка давала можливість Великій Британії сподіватися на встановлення особливих відносин із Сполученими Штатами, а самим США визначитися із самоіндефікацією в новому світі міжнародних відносин. Вона також сприяла і об'єднанню народів країн Заходу у протистоянні з СРСР у роки «холодної війни».

Створюючи Північноатлантичний союз, США планували трансформувати його на конфедерацію держав. Його головний орган – Рада Міністрів – мала стати виконавчим, розпорядчим та дорадчим органом конфедерації. Проте західноєвропейські країни не погодилися на те, щоб Союз було перетворено на наддержаву. Отже, так звана політика ліберального інтернаціоналізму, яку хотіли проводити США як політику просвітництва, зазнала із самого

початку невдачі. Країни Західної Європи побоювались, що за так званим ліберальним інтернаціоналізмом криється бажання США нав'язати їм суто англосаксонські універсальні цінності. Це і вирішило долю конфедерації.

Політика ліберального інтернаціоналізму мала також стати бар'єром на шляху проникнення в західний світ ідей комунізму, точніше, російського варіанту соціалізму. Країни Заходу вбачали в Радянському Союзі не тільки військову, а й російську культурну експансію, російське бачення майбутнього світового порядку. Авторитарно-колективна модель політичного режиму в СРСР загрожувала існуванню ліберальним демократіям у країнах Заходу і нав'язувала принципово іншу політичну організацію суспільства.

Проведення керівництвом СРСР зовнішньої політики, базованої на принципах «пролетарського інтернаціоналізму» та зміцнення «соціалістичного способу виробництва», було ідеологічним прикриттям домінування СРСР у так званому соціалістичному таборі, який виник після Другої світової війни. За формулою «пролетарського інтернаціоналізму» проглядався комуністичний ідеологічний та територіальний експансіонізм, а за формулою «соціалістичного способу виробництва» – російський великодержавний шовінізм.

Створення Північноатлантичного союзу мало за мету поставити бар'єр на шляху реалізації керівництвом СРСР так званого інтернаціонального обов'язку, яким передбачалось надання допомоги народам, які боролися за своє соціальне та національне звільнення. Така політика була прямим втручанням у внутрішні справи інших країн, замахом на їх суверенітет. Економічна допомога СРСР нерозвинутим країнам мала за мету втягти їх у радянську орбіту.

Таким чином, створення Північноатлантичного Союзу мало за мету консолідацію країн Заходу спільно стримувати поширення комунізму та протистояти політиці радянського експансіонізму.

Створення Північноатлантичного Союзу було започатковано у 1948 р., коли американський сенат прийняв відому «резолуцію Ванденберга», в якій було сформульовано нові напрями у зовнішній політиці США.

Резолуція схвалювала всупереч традиційній ізоляційній політиці США принцип «участі Сполучених Штатів... в регіональних та інших колективних угодах, що базуються на постійній і ефективній само – і взаємній допомозі стосовно їх національної безпеки» [11]. Керівництво Радянського Союзу вважало, що новий напрям американської зовнішньої політики спрямовано на розв'язання війни, на встановлення світового панування [12].

Незабаром після прийняття «резолуції Ванденберга» у липні 1948 р. США почали проводити консультації із західноєвропейськими країнами, на яких були вироблені основні умови та процедура укладення Північноатлантичного договору. Офіційно його було підписано 4 квітня 1949 р.

Північноатлантичний договір мав форму угоди у вигляді оборонного союзу, створеного відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй. Згідно зі ст. 5 Північноатлантичного договору, його учасники погодились, що «...збройний напад на одну або кілька країн в Європі або Північній Америці» вважатиметься як напад на всі країни союзу. Кожна з країн союзу буде, згідно зі ст. 51 Статуту Організації Об'єднаних Націй, застосовувати особисто або за згодою інших країн такі дії, які будуть необхідними, включаючи застосування збройної сили, щоб відновити і підтримати безпеку району північної частини Атлантичного океану. Про будь-який збройний напад і всі заходи, вжиті в результаті цього, буде негайно повідомлено Раду Безпеки. Такі заходи припиняться, коли Рада Безпеки здійснить кроки, необхідні для відновлення і підтримання міжнародного миру і безпеки [13].

Отже, країна, що є членом Північноатлантичного союзу, згідно із зазначеною статтею договору, повинна самостійно вживати заходів для організації відсічі агресору і одночасно звертатися до Ради Безпеки Організації Об'єднаних Націй. Тобто, інші країни НАТО не зобов'язані автоматично приходити на допомогу жертві агресії.

Відповідно до ст. 3 договору, сторони, що домовляються, «...окремо, спільно, шляхом постійної і ефективної самопомоги і взаємної допомоги, підтримуватимуть і розвиватимуть свою індивідуальну і колективну спроможність чинити опір збройному нападові» [13, с. 381]. Тобто,

країни-члени договору мають докладати як власні, так і колективні зусилля з тим, щоб підтримувати боєздатність своїх військ. Разом з тим Сполучені Штати брали на себе зобов'язання надавати своїм європейським союзникам допомогу у зміцненні їх обороноздатності.

Згідно зі ст. 10 Північноатлантичного союзу країни-члени договору «можуть за одностайною згодою» запросити будь-яку іншу європейську державу, яка спроможна втілювати в життя принципи договору, приєднатися до нього. Отже, юридичною базою для прийняття до Північноатлантичного союзу будь-якої іншої країни, є згода всіх, без винятку, країн-членів договору [13, с.383].

Згідно зі ст. 9 Північноатлантичного союзу, країни-члени договору «...створюють Раду, в якій буде представлена кожна з них, для розгляду питань, що стосуються реалізації цього договору. Рада буде організована так, щоб мати можливість збиратися швидко, у будь-який час».

Основними інститутами НАТО, які приймають рішення є Північноатлантична рада, Група ядерного планування, Комітет оборонного планування та Військовий комітет. Зазначеним органам підпорядковані спеціальні комітети, куди входять офіційні представники країн-членів організації.

Північноатлантична рада складається з постійних представників усіх країн-членів НАТО. У роботі Ради можуть брати участь міністри закордонних справ, міністри оборони або глави держав та урядів. Рада робить заяви та комюніке, в яких пояснює рішення та політику організації.

Засідання ради проходять щотижня за участі постійних представників. Двічі на рік, або й частіше, проходять засідання ради за участі або міністрів закордонних справ, або міністрів оборони. Особливо важливі питання обговорюються на засіданні ради за участі глав держав та урядів.

Головує на засіданні ради Генеральний секретар НАТО або його заступник. Коли обирають Генерального секретаря, то головує на засіданні ради дуаен – постійний представник, який займає свою посаду найдовше.

Коли Рада засідає за участі міністрів закордонних справ, то один із міністрів стає Почесним Президентом. Відповідно до англійського алфавіту зазначена посада щорічно переходить до іншого міністра.

Рада обговорює і приймає рішення, які стосуються усіх аспектів діяльності НАТО. Питання, які виносяться на засідання ради, пропонує один із постійних представників або Генеральний секретар. Спочатку вони обговорюються у відповідних комітетах. Значну частину такої роботи виконує Політичний комітет, до якого входять заступники постійних представників. На його засіданнях готуються проекти заяв та комюніке.

Якщо участь у роботі Ради беруть міністри оборони, то залучаються для підготовки питань інші комітети, такі як Виконавча робоча група тощо. Усе залежить від теми, що обговорюється.

Міжнародний секретаріат Ради координує її діяльність, забезпечує виконання та оприлюднення її рішень. Очолює Міжнародний секретаріат Генеральний секретар. Усіма відділами секретаріату керує помічник Генерального секретаря. Окремі підрозділи секретаріату очолюють директори.

Міжнародний секретаріат надає інформацію та поради Генеральному секретареві, консулює відповідні національні органи країн-членів НАТО щодо політики Альянсу з питань регіональних відносин, економіки, безпеки, відносин з країнами-партнерами та іншими міжнародними організаціями, дає рекомендації із зазначених питань. Він також розробляє і втілює фундаментальні оборонні завдання НАТО, забезпечує його засобами, необхідними для стримування можливого агресора та врегулювання кризових ситуацій.

Міжнародний секретаріат надає допомогу і поради вищим комітетам, які займаються вищезазначеними проблемами, наглядає за виконанням їх рішень. Він здійснює управління комунікаціями та технологічними аспектами механізмів з врегулювання у випадку виникнення надзвичайної ситуації. До його юрисдикції відноситься підтримка контактів та проведення консультацій з Організацією Об'єднаних Націй (ООН), Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВОЗ) та іншими міжнародними організаціями. Він забезпечує необхідну технічну, фінансову та експертну оцінку щодо озброєнь, інвестицій у безпеку, протиповітряної оборони та управління повітряним простором.

Міжнародний секретаріат займається інформуванням широких кіл громадськості у країнах-членах і партнерах щодо діяльності і політики НАТО. Він також займається організацією спільних наукових програм з питань захисту від тероризму та інших загроз безпеці; надає гранти на підтримку співпраці між НАТО і країнами-партнерами; організовує семінари і дослідження стосовно впливу військової діяльності на довкілля, запобігання конфліктам, що виникають на ґрунті дефіциту ресурсів тощо. Він займається організацією допомоги у розвитку комп'ютерних мереж у країнах-партнерах НАТО.

До обов'язків Міжнародного секретаріату відноситься управління справами штаб-квартири НАТО, її інформаційне, фінансове і кадрове забезпечення та організація ефективної служби безпеки.

Очолює Міжнародний секретаріат Генеральний секретар, якого призначають уряди країн-членів НАТО на чотири роки. Він є головним речником Альянсу, представляє його у відносинах з громадськістю та репрезентує спільну позицію країн-членів з політичних питань. Він виступає від імені НАТО у відносинах з урядами країн-членів НАТО, з міжнародними організаціями та засобами масової інформації. Він головує в Північноатлантичній раді, Комітеті оборонного планування, Групі ядерного планування, в Раді євроатлантичного партнерства, у Раді Росія-НАТО та Комісії Україна-НАТО.

Основними комітетами НАТО є Комітет оборонного планування, Група ядерного планування та Військовий комітет.

Комітет оборонного планування складається з постійних представників країн-членів НАТО і займається плануванням колективної безпеки. Його засідання проходять двічі на рік за участю міністрів оборони. Питання, які виносяться на його засідання, готуються групою інших комітетів, які йому підпорядковані.

Міністри оборони країн-членів НАТО регулярно зустрічаються на засіданнях Групи ядерного планування, де обговорюють питання політики, пов'язаної з ядерними силами: переглядають її, здійснюють модифікації або адаптацію у зв'язку з новими подіями чи необхідністю вдосконалення планування ядерної політики та проведення консультацій. Роботу Групи ядерного планування здійснює спеціальна штабна група, яка складається з національних делегацій, а також представників Міжнародного військового штабу та стратегічних командувачів.

Вищим військовим органом НАТО є Військовий комітет, до якого входять старші військові офіцери, які займають посади національних військових представників в постійному складі і представляють своїх керівників оборонних відомств. Головним його завданням є надання рекомендацій і порад стосовно військової політики і стратегії альянсу. Очолює військовий комітет Голова, якого обирають керівники оборонних відомств на три роки. Він є головним речником альянсу, представляє Військовий комітет на засіданнях Північноатлантичної ради, Комітету оборонного планування та Групи ядерного планування.

Військовому комітету підвітні і відповідають перед ним Військовий головнокомандувач об'єднаних збройних сил НАТО в Європі та Верховний головнокомандувач об'єднаних збройних сил НАТО з питань трансформації.

Верховний головнокомандувач об'єднаних збройних сил в Європі здійснює оцінку загроз, військового планування, визначає кількість і збирає збройні сили для виконання місій альянсу, визначених рішеннями Північноатлантичної ради.

Верховний головнокомандувач об'єднаних збройних сил НАТО з питань трансформації бере участь у збереженні миру, безпеки та територіальної цілісності країн-членів альянсу; відіграє провідну роль у трансформації військових структур, збройних сил та доктрин НАТО тощо.

Обидва стратегічних командувачі відповідають за оборонне планування в НАТО, здійснюють управління можливостями і засобами, необхідними для вдосконалення і ефективності усіх місій альянсу тощо.

НАТО не має незалежних військових сил, за винятком тих, які країни-члени і не члени Союзу надають для проведення військових операцій, після завершення яких військові підрозділи повертаються до складу своїх національних збройних сил.

Виконавчим органом Військового комітету є Міжнародний військовий штаб. Він відповідає за планування, аналіз та розробку рекомендацій стосовно політики у військовій галузі; забезпечує виконання рішень Військового комітету тощо.

У НАТО нараховується більше 30 різних комітетів, які ухвалюють рішення або формулюють рекомендації вищим органам Союзу на основі обміну інформацією та проведення консультацій, що формує консенсус у прийнятті рішень.

Окрім комітетів існують різноманітні інститути співпраці, партнерства та діалогу. Серед них необхідно звернути увагу на Раду євроатлантичного партнерства, до якої входять 46 країн (26 країн-членів НАТО та 20 країн –партнерів). Вона була створена у травні 1997 р. у межах програми «Партнерство заради миру». Засідання Ради євроатлантичного партнерства проходять на рівні послів (постійні представники країн-членів НАТО і послів країн-партнерів); на рівні міністрів закордонних справ та оборони; на рівні глав держав і урядів[14].

Важливими інститутами співпраці НАТО з іншими країнами є Рада Росія – НАТО, створена відповідно до Основоположного акту Росія –НАТО від 27 травня 1997 р. та Декларації глав держав і урядів НАТО і Російської Федерації на Римському саміті 28 травня 2002 р. та Комісія Україна – НАТО, створена відповідно до Хартії Україна –НАТО від липня 1997 р. та інші інститути.

З викладеного доходимо висновку, що основною причиною створення НАТО було прагнення країн Заходу протидіяти агресивній політиці радянського комуністичного режиму, зберегти і примножити свої демократичні цінності. Структура та інститути НАТО відповідали поставленій меті.

Література

1. United Kingdom Policy. Foreign, Strategic, Economic. – London, 1950. – P.33
2. Rubinstein A. The Foreign Policy of the Soviet Union. – New York, 1960. – P. 246.
3. Reinhardt G.C. American Strategy in the Atomic Age. – University of Oklahoma Press. – 1955. –P.5.
4. Аргументы и факты. – 1988. – № 39. – С. 6.
5. Социалистическая индустрия. – 1989. – 7 янв.
6. Международные отношения после Второй мировой войны.– М. Гос. изд-во полит. лит., 1962. – Т. 1. – С. 56.
7. Известия. 1992. 12 февр.
8. Советско-американские отношения во время Великой Отечественной войны. 1941–1945. – М., 1984. – Т. 2. – С. 365.
9. Правда. – 1988. – 31 окт.
10. Вестник МИД СССР. – № 15. – С. 32.
11. A Decade of American Foreign Policy. Basis Documents 1941–1949. – Washington., 1950. – P. 97.
12. Внешняя политика Советского Союза. 1949 год. – М.: Гос. изд-во полит. лит., 1953. – С. 46–50.
13. Північноатлантичний Договір. Вашингтон, Округ Колумбія, 4 квіт. 1949 р.: Довідник НАТО, 2006. – С. 382.
14. Довідник НАТО. Public Diplomacy Division, 2006. – С. 137.

Щербатюк В.М.,

*канд. істор. наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка,
доцент кафедри історії держави та права
Київського національного університету внутрішніх справ*

*Утвердження радянської тоталітарної влади в Україні
1917–1933 рр. та її наслідки (за матеріалами архівів України,
преси, споминів очевидців та наукових досліджень)*

В статті розглядаються причини краху держави українського народу, тоталітарних методів утвердження радянської влади в Україні. Показано поразку селянського повстанського руху, який протидіяв впровадженню радянської сільськогосподарської системи в українській деревні. Розкрито тяжкі наслідки політики більшовиків у 1917–1933 рр.

This article depicts the failure of the Ukrainian statehood and the totalitarian methods used for establishing the Soviet power in Ukraine. It shows the defeat of Ukrainian peasants in their struggle against the spread of the Soviet agricultural system in the Ukrainian village and describes the grave consequences of the policy of Bolsheviks in 1917–1933s.

Ключові слова: тоталітарна влада, українське державотворення, український національний рух, насильницька колективізація, куркульське господарство.

Після довготривалої заборони не лише досліджувати, а й говорити чи згадувати про голодомор 1932–1933 рр., нині, після проголошення 1991 р. в Україні незалежності, ця трагедія українського народу досліджується все більш інтенсивно. Твердження, що голод був викликаний нібито природними чинниками, давно відкинуті науковцями. Сьогодні дослідники все більше наголошують на політичних причинах, адже у той час, коли мільйони українських селян помирили від голоду, різко зріс експорт зерна із СРСР, радянська влада відмовилася від міжнародної допомоги, офіційно заявивши, що голоду в країні немає. А тим часом відібране зерно гноїли на складах, відганяючи голодних селян кулеметними чергами. Представники влади не надавали людям елементарної допомоги, а навпаки, окрім хліба, забирали виявлені в господарстві навіть мізерні запаси овочів, будь-якого зерна. Війська перешкоджали голодним людям тікати на інші території СРСР.

Вивчаючи документи і слухаючи спогади очевидців, з подивом запитую себе: звідкіля така жорстокість? погоджуємося з тими дослідниками, які стверджують, що головною причиною нелюдських звірств, проявлених керівниками і так званими активістами був страх втратити владу, та пов'язані з нею привілеї, а також страх перед репресіями за невиконання планів хлібоздачі [11, с. 34]. Цей страх породила радянська тоталітарна система. Так, наприклад, з протоколу виїзного засідання Президії Канівського РК КП(б)У у с. Кіченці 6 січня 1933 р. дізнаємось, що член КП(б)У, учитель місцевої школи, голова хлібозаготівельної компанії по кутку Микитівка Прокопенко, з метою примусити селян здати хліб, практикував методи залякування, погроз і насилля: заносив над головою односельців стільці, систематично лявся матом, запальював солому і порох у приміщенні, де проводились збори та ін. А в ніч з 24 на 25 грудня 1932 р. М. Прокопенко за участю члена комісії Т. Дорошенка та місцевого активіста А. Микитенка, під час так званої індивідуальної обробки селянки Н. Шаблій гасили на її голові газову лампу, обливали водою [15].

З активізацією хлібозаготівельної кампанії зростала смертність населення. У родині автора цієї статті від голодної смерті загинули батько й мати його бабусі Марії Лавреги, вісім її братів і сестер. Ось що розповідала М. Лаврега: «В селі Почапінці, де проживала наша родина, ми не були бідними, біля хати був город, а за селом поле і власна пилорама, на якій, правда, тяжко доводилось

працювати чоловікам... Із створенням колгоспу мій батько, учасник Першої світової війни, Максим Іларіонович змушений був вступити до колгоспу, поле відібрали, пилораму також. У 1932 р. сім'я почала голодувати. Навесні 1933-го почали мерти мої брати і сестри. Сім'я була великою: дев'ятеро дітей. Я була найстаршою. Померли батько й мати. Пам'ятаю, останнього з усіх членів сім'ї я з великими труднощами витягла за хату і закопала, а сама плачу... Так у 20 років поховала батька, матір, вісім братів і сестер»[1].

З розповіді жительки с. Стецівка Звенигородського району Київської області М. Тростянської: «Якось мене послали аж на поле – по ярку, що веде на Чичиркозівку. Там застала жахливу картину: серед поля, біля мертвого батька плакали двоє мертвих дітей, дівчинці – 8, а хлопчиків – 5 років, які так і переночували попередню ніч» [16; 11, с. 95].

О. Ніценко, збираючи матеріали голодомору писав: «У Шестеринцях [нині село Лисянського району Черкаської області. – *Авт.*] жертвами голодомору стали близько 120 чоловік... Сім'я споконвічного хлібороба Кандиби, з чотирьох осіб, вимерла за лічені дні весною 1933-го. ... Повністю вимерла сім'я Грицька Мороза: його мати, дружина, двоє малолітніх дітей. Колгоспниця Олександра Мартинюк померла прямо в колгоспній пшениці, наївшись сирих і недозрілих колосків. ... вимерла сім'я Івана Колодача: дружина, троє дітей. ... вимерла сім'я Василя Штанька з п'яти осіб, також – сім'я Романихи, сім'я Ялинських, де вимерло аж шість чоловік, залишилась живою одна дівчинка. Вимерла сім'я Шадловських. Померло п'ять осіб сім'ї Івана Бондаренка, чотири особи [сім'ї. – *Авт.*] Пимона Браславця та ін. ... По інших селах району і області справи були не менш трагічні» [23].

Голодомор 1932–1933 рр. – цілеспрямована політика більшовиків. Але чому вона спрямовувалась насамперед проти українських селян? Щоб з'ясувати це, звернемось до початку ХХ ст., коли нове покоління українських діячів твердо намагалося домогтися для свого народу соціальної справедливості, національних прав та політичної свободи*. Ці потуги ще дужче проявилися в ході національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1923 рр. То був час пробудження національного духу українців. Найвиразніше це задекларували III і IV універсали Української Центральної Ради (УЦР), видані 7 листопада 1917 р. та 11 січня** 1918 р. Цими документами проголошувалось створення Української Народної республіки (УНР), визначалась її територія: Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська (без Криму) губернії, а згодом УНР стала самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу, яка хотіла жити у злагоді і приязні з усіма сусідами... [7, с. 75, 76, 246, 247].

Однак кульмінаційна точка українського державотворення не співпала з найвищим піднесенням українського національного руху. До того ж на перешкоді становленню і розвитку української державності стало грубе втручання російських більшовиків, за сценарієм яких 11–12 грудня у Харкові був інсценований з'їзд рад, альтернативний Всеукраїнському з'їзду рад, що відкрився 4 грудня в Києві. Українські більшовики та їх прибічники (124 делегати), що опинилися на з'їзді у меншості, 5 грудня залишили Всеукраїнський з'їзд рад. Частина з них взяла участь в організації і проведенні з'їзду рад у Харкові, куди 9 грудня прибули російські більшовицькі війська під командуванням Сіверса та Ховріна і 10 грудня обеззброїли українізовані війська.

З'їзд у Харкові відбувався за умов жорсткого режиму, встановленого у місті російськими радянськими військами на чолі з їх командувачем В. Антоновим-Овсієнком, який прибув туди 11 грудня. На з'їзді 200 делегатів представляли військово-революційні комітети і лише 89 рад із 300 існуючих на той час в Україні. Тому про легітимність з'їзду не може бути й мови. Однак на з'їзді делегати схвалили повстання більшовиків у Петрограді, схвалили політику російського раднаркому, проголосили про встановлення радянської влади в УНР, обрали Центральний виконавчий комітет (ЦВК). ЦВК, а згодом і утворений ним радянський уряд України – Народний секретаріат, у своїх діях були повністю залежними від вказівок з Петрограда.

* Демократичні зміни попри урядові репресії породили в українців творчу насагу щодо свого майбутнього. У результаті революційних подій 1905–1907 рр. послабилась дія Емського указу 1876 р. щодо заборони української мови, української преси тощо. Зросла активність українських політичних партій.

** IV універсал УЦР був датований 9 січня, проте реально виданий 11 січня 1918 р.

17 грудня ЦВК рад України опублікував маніфест про повалення Української центральної ради, а 18 грудня створив крайовий комітет по боротьбі з контрреволюцією. Разом з тим, прибулі з Росії нові радянські військові частини розпочали наступ на Донбас та південь України. 25 грудня В. Антонов-Овсієнко віддав наказ про загальний наступ радянських військ проти УНР.

Щоб врятувати УНР від більшовицького розгрому, УЦР змушена була звернутись за допомогою до країн Четвертого союзу. Після підписання 27 січня 1918 р. мирного договору між УНР і країнами Четвертого союзу, що був дипломатичним успіхом молоді Української держави, та із звільненням УНР від радянських військ, завершилась перша спроба становлення радянської влади в Україні.

Наприкінці 1918 р. більшовики знову вдалися до встановлення радянської влади в Україні: з інтервенцією в українські землі військ Антанти, на північних і північно-східних кордонах УНР з'явилися війська радянської Росії. Мотивуючи, що надають допомогу робітникам і селянам України, які повстали проти гетьманського режиму, вони розгорнули військовий наступ. Проте повалення в грудні 1918 р. влади гетьмана не зупинило їх. Більше того, Рада народних комісарів (РНК) РСФРР анулювала Брестську мирну угоду від 3 березня 1918 р., а нарком закордонних справ 24 грудня 1918 р. повідомив, що радянська Росія не визнає Україну як суверенну державу. Разом з тим 28 листопада 1918 р. у Курську під патронатом уряду РСФРР був створений Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Усі військові дії військ РСФРР на території УНР подавалися як протистояння між військами Директорії і Українського радянського уряду.

До середини лютого 1919 р. радянські війська закріпилися в стратегічно важливих містах Подніпров'я – Києві, Черкасах, Кременчуці, Катеринославі, Олександрівську. Армія УНР не могла протидіяти більшовицькій навалі. Чимало повстанських загонів, з яких вона складалася, знаходились під впливом лівих українських партій, що виступали за радянську форму влади. Деякі з них, зокрема, загони Махна, Григор'єва, Живолупа, Богунського влилися до лав Червоної армії [6, с. 258]. Однак внаслідок запровадження політики «воєнного комунізму» і диктатури пролетаріату, а по суті – диктатури більшовицької партії, внутрішньополітична ситуація в Україні суттєво змінилась: більшовики почали втрачати авторитет серед робітничих мас та селянства. Якщо робітники стали відходити від більшовицької ідеології, то українське селянство відреагувало значно радикальніше. На початку 1919 р. піднялись селяни Херсонщини, активізувались повстанці Київщини, Катеринослави. Спроба радянських військ силою подавити повстання призвела до масового антикомуністичного руху селян України. Знову проти більшовиків повернули зброю отамани Зелений, Соколовський та ін. У квітні – травні 1919 р. широко розгорнулись повстання на Полтавщині, Чернігівщині, а згодом селянський повстанський рух охопив всю територію УСРР. Це було однією з причин падіння радянської влади наприкінці літа 1919 р.

Після цього більшовики визнали, що реквізиція збіжжя та колективізація викликали ворожість в українського селянства, і крім того, було усвідомлено недооцінку націоналізму, який мав глибоке народне коріння. 21 грудня 1919 р. сформовано третій радянський уряд. Тепер він мав діяти досить обережно припинялась колективізація; зерно відбирали і надалі, однак українського селянина намагались переконати в тому, що воно призначається не для Росії, а для української радянської влади; комуністи проголосили своєю метою захист незалежної УСРР; опорою на селі обрано незаможного селянина, якому пообіцяли зберегти за ним його землі [29, с. 38].

Брехлива патріотична риторика і спрямування зусиль на нейтралізацію впливу на селі заможних верств населення, через створення комітетів незаможних селян (комнезамів), сприяла відновленню радянської влади в Україні на початку 1920 р. Однак, становище було досить хитким. Тому за наказом В. Леніна у травні–червні 1920 р. в Україну переправили з Уралу Башкирську дивізію, яка спочатку входила до складу армії О. Колчака, а потім перейшла до Червоної. Окрім цього, в Україну з Туркестану прибула 25-а Чапаєвська дивізія, а з Кавказу – здеморалізована 1-а кінна армія С. Будьонного [27, с. 50, 51].

У зв'язку з перегрупуванням військ в Україні, В. Ленін дав розпорядження: «Військам Кавказького фронту йти пішки через всю Україну, розрахувавши маршрут так, щоб у кожную волость заходити двічі, через певний проміжок часу, спочатку кінна, потім піша частина для

виконання (і потім перевірки виконання) таких завдань: а) збирання продовольства; б) створення на місці, тобто в кожному селі, під охороною місцевих селян і під їх відповідальність подвійного (проти розверстки) запасу продовольства...; в) скликання (і перевірка) списку «відповідальних» селян... Відповідальні селяни особисто відповідають за виконання продовольчих та інших завдань влади. Після того як військо вийде, на місцеву владу покладається спеціальне завдання (за невиконання цього завдання – розстріл): дбати про справність і цілісність цього списку. Для зазначених цілей в кожен військову частину додати... комісара або інструктора (зібрати 1 000 чоловік, якщо треба, з Петрограда, Москви, Іваново-Вознесенська робітників) для керівництва виконанням зазначених завдань. В «упертих» волостях чи селах військові частини або організують «третє відвідування» військом, або залишаються на постій (до 2-х тижнів) для покарання і виправлення...» [20, с. 134; 27, с. 51].

Щоб повністю оволодіти українським селом, більшовикам необхідно було зламати опір селянсько-козацьких загонів, які вдалися до партизанської війни. У впертій, проте, часто неузгодженій боротьбі з ворогами повстанці успішно використовували густі ліси, бори й діброви. Так, до 1921–1923 рр. базою козаків отамана Р. Бабія були Голованівські ліси на Кіровоградщині, знаменитий Чорний ліс широко використовували пратизани П. Хмари, Звенигородські і Лисянські діброви – козаки С. Гризла, І. Лютого-Лютенка, Квітковського, С. Туза. Савранський ліс оберігав загопи отаманів Я. Кошового і Л. Заболотного. Романівські, Курчевські, Уварівські ліси ховали в собі таємні партизанські стежки П. Філоненка [19, с. 14].

У повітах, де спротив впровадженню радянської влади був найбільш активним, на постій спеціально розміщували підрозділи Червоної Армії. Зокрема, обов'язок сприяти зміцненню радянської влади на Звенигородщині був покладений на 133-ю бригаду 398-го полку 45-ї дивізії Червоної Армії, яка в 1920–1921 рр. розміщувалася в містечку Лисянка [17], війська Г. Котовського восени 1921 р. перебували на постої у Таращанському повіті [13]. У цілому, на півдні Київщини разом з іншими значна вага в утвердженні радянської влади належить військам армії С. Будьонного і 58-ї дивізії Г. Котовського [29, с. 38].

Свідчення очевидців і архівні матеріали розкривають жорстоку поведінку більшовицьких окупаційних військ з місцевим населенням: «В 1920 р., в серпні місяці, через село проходили загопи красноармійців, які дуже вороже ставилися до селян, знущалися над ними, били, забирали худобу, одіж та інше, забрали мало не весь урожай, і через це селяни стали казати, що якби була не радянська влада, а своя – українська, то селянам було б ліпше. Почалися балачки, що треба утворити Україну, а як почали брати чоловіків до війська, то хто не хотів їхати до Московщини, куди направляли мобілізованих, втікав до лісу. По лісах зібралося багато людей з сусідніх сіл, усі вони мали зброю і одганяли красноармійців від своїх сіл...»* [27, с. 53]. До насилля червоноармійців штовхало їх погане матеріальне забезпечення. Зокрема, в 218-му полку, що наприкінці 1921 р. базувався в Богуславському повіті, не вистачало шинелей на 40 %, шаровар – 90 %, теплої білизни – 30 %, літньої білизни – 90 %. Давалась взнаки відсутність фуражу: у грудні того року здохло 35 коней від недоїдання, половина перебувала на межі голодної смерті [12].

Проте таке становище не спиняло більшовиків, вони й надалі впроваджували радянські державні механізми на захоплених українських землях. Для реалізації своїх планів всіляко залучали місцеве населення, намагалися тримати його під повним контролем. Для цього здійснювався «учёт... все[(х). – Авт.] граждан обоего пола...», яких потім зобов'язували до трудової чи військової повинності [8]. Осіб, які ухилялися від цього, карали за законами військового часу.

Згідно з «Короткою інструкцією по боротьбі з бандитизмом і куркульськими повстаннями», прийнятою 20 квітня 1920 р. раднаркомом України, головна увага приділялася посиленню репресивних заходів щодо селян, якщо ті підтримують повсталих. У місцевостях, охоплених повстанським рухом, вводився інститут заручників та кругова порука населення за будь-яке заворушення, а тим більше виступ проти радянської влади. У випадках відверто виявленої

* Свідчення С. Дерещука із с. Вишнопіль (нині – Тальнівського району Черкаської області), взяті в нього в застінках Головного політуправління (ГПУ) 20 липня 1924 р.

ворожнечі населення, відмови видати повстанців передбачалася сувора кара аж до спалення села [28, с. 53, 109, 116].

Для боротьби із повстанським рухом з представників радянської влади були створені військові наради та інститут відповідальних**. Згідно з інструкцією, затвердженою Київською окружною військовою нарадою, відповідальні призначались у кожному селі із найбільш заможних і впливових громадян. На них покладалася відповідальність за діяльність місцевих повстанських загонів. Списки відповідальних склали волосні військові наради і через районні військнаради подавалися на затвердження військовим нарадам повіту [2].

Глибоке невдоволення українського селянства більшовиками черговий раз почало проявлятися навесні 1921 р. Значна кількість повстанських загонів виникла у Криму і активно діяла в гірських районах південного берега півострова. Значного розмаху набули виступи на Лівобережній Україні. Однак найактивніше повстанці виявили себе на Правобережжі. Там вони групувалися навколо все тих же отаманів – Голако, Лисиці, Орлика, Струка, Хмари, Загороднього, Чорного, Коваля-Маслова, Квітковського, Чорного Ворона, Гонти, Семенова та ін. Проте повстанські загони Правобережжя діяли переважно на обмежених територіях, майже не здійснюючи великих рейдів або переміщень у нові місця. Інколи вони зосереджувались у найбільш лісистих та болотистих районах, а також з метою нападу на потяги, обози та інші рухомі транспортні засоби – навколо вузлових місць залізничного сполучення, важливих сухопутних і водних шляхів. Своїми діями повстанці завдавали значної шкоди радянській владі, відволікали на себе значні військові сили Червоної Армії. Характерно, що ці загони в 1920–1921 рр. поширювали свій вплив у переважно економічно й політично значущих землях України [14].

Катастрофічне становище економіки України ще більше ускладнювало позиції радянської влади. Це спонукало лідера більшовиків В. Леніна визнати провал політики «воєнного комунізму» і переконати однопартійців піти на певні уступки інтересам селян. Головне питання революції на той момент В. Ленін вбачав у боротьбі з дрібними виробниками та землевласниками [21, с. 41, 47]. На партійній конференції у травні 1921 р. він заявив, що з цим класом не можна вчинити так, як це зробили з поміщиками і капіталістами – вигнати або знищити. Потрібно довго, з великими труднощами і втратами його перевиховувати [22, с. 319]. Становище селян було двояким: з одного боку, воно нібито є союзником пролетаріату, а з іншого, – об'єктом боротьби, спрямованої на те, щоб здобути над ним перемогу. Для перемоги необхідні були інші умови і методи, створення і реалізація яких передбачалося здійснити у ході нової економічної політики (НЕП), проголошеної 21 березня 1921 р. на X з'їзді партії більшовиків. У цьому разі суть полягала в тому, щоб відволікти українське селянство від політичної боротьби. Для цього продрозверстку – необмежений грабунок, замінили продуктовим податком, селяни дістали дозвіл на торгівлю. Тактична майстерність В. Леніна дала можливість у той час, коли українські господарі продавали продукти голодним мешканцям міст і тим підвищували продуктивність своїх господарств та збагачувались, зміцнювати радянську владу [29, с. 38–47].

Однак, адміністративному та військовому тиску з боку радянської влади в аграрній політиці, що став проявлятися вже в 1926–1927 рр. під час заготівельних кампаній, коли став відчутним значний розрив між цінами державних заготівельників і приватного ринку, українські селяни протиставили економічну боротьбу: приховували від оподаткування справжні розміри врожаїв і наділів, саботували продподаток, відмовлялися продавати хліб державі та ін. Згодом, вперше за роки НЕПу, українське селянство відкрито виступило єдиним фронтом, обстоюючи ціни на хліб. У зв'язку з цим у грудні 1929 р. Й. Сталін оголосив про перехід від політики «обмеження експлуаторських тенденцій куркульства до політики ліквідації куркульства як класу». Ця політика поширювалася не лише на райони «суцільної колективізації», а й на інші регіони України. Стрижневим заходом у долі мільйонів селян було прийняття постанови ЦК ВКП(б) від 30 січня 1930 р. «Про заходи в справі ліквідації куркульських господарств в районах суцільної колективізації», де визначалось, які верстви селян і якою мірою мали бути покарані. Для цього їх поділили на три категорії. Перша – непримиренні учасники антирадянських та

** Відповідачі – особи, які згідно з рішенням радянських органів влади відповідали за дії повстанських загонів на певній території.

антиколгоспних виступів, їх мали кинути у тюрми та концтабори (сюди віднесли 52 тис. дворів). Друга – протестувальники, що чинили менш активний опір. Таких разом із членами сімей висилали на Північ (112 тис. господарств). Третя – решта невдоволених, більш-менш пасивних. Вони підлягали переселенню на висілки [28, с. 149].

Масовий характер виселення селянських сімей набрало після публікації постанови Центрального виконавчого комітету (ЦВК) і Ради народних комісарів (РНК) СРСР від 1 лютого 1930 р. «Про заходи по зміцненню соціалістичного переустрою сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркульством» [28, с. 151]. Конкретизував цю постанову таємний наказ № 44/21 ОДПУ від 2 лютого того самого року [24, с. 102]. Так, лише з 18 лютого до 12 березня 1930 р. за межі України вислано 12 539 «куркульських» сімей, загальною кількістю 57 720 осіб. Зокрема, з Шевченківської округи вислано 1 430 сімей, тобто, становило 6 197 осіб, з Уманської округи – 2 434 особи [2, с. 211].

У січні 1930 р. масовою стала втеча селян у міста, на будови і шахти Донбасу. Щоб оволодіти ситуацією, в грудні 1932 р. на загальносоюзному рівні запровадили паспортну систему із обов'язковою пропискою. Проте у селах паспорти не видавали. Таким чином, сільські жителі адміністративно прикріплювалися до колгоспів.

За умов наростаючої соціально-психологічної напруги і відчаю раптово зросла кількість терористичних актів* селян проти представників радянської влади і сільських активістів. У структурі терактів відбулися зміни – форми фізичного опору селянства стали переважати над підпалами. Збільшилася кількість листівок і анонімок, що їх розкидали по селах. Погрози фізичної розправи над конкретними представниками влади, що містилися в них, почали змінюватись на заклики до непокори радянській владі, а також містили антирадянські і антикомуністичні гасла. У багатьох місцях з'явилися листівки, що виражали ідеї національно-визвольного характеру [25, с. 81].

Пік селянських виступів припав на березень 1930 р., коли близько 900 тис. осіб взяло участь у масових протестах проти політики влади [25, с. 92]. Зокрема, у селах Степашки, Білоусівка, Хутори, Бубнівка, Харпачка, Митків, Дмитренки, Маньківка Ладиженського району Уманської округи з колективних господарств селяни розібрали реманент і худобу, перешкоджали роботі сільських рад, висуваючи гасла: «Геть СОЗи!», «Поверніть насіння та усупільнене, старі межі!», «Поверніть висланих куркулів!», «Геть комуністів!». В окремі села для приборкання виступів органи радянської влади надіслали військові загони [5, с. 379, 380]. Опір селян був героїчним, люди мужньо боролися проти насильницької політики влади, відстоюючи свій уклад життя, людську гідність, свободу і право на життя. Особливо важливим у ході боротьби було те, що на Правобережжі селяни висунули гасла самостійності України всупереч українській державності у складі СРСР [5, с. 92, 214]. Реагуючи на ситуацію, що створилася не лише в Україні, а й у всьому СРСР, влада опублікувала постанову ЦК ВКП(б) «Про боротьбу з викривленнями партлінії в колгоспному русі» від 14 березня 1930 р., в якій місцевим парторганізаціям давалися вказівки призупинити практику примусових методів колективізації. Працівників, які не хотіли вести боротьбу з викривленнями партійної лінії, рекомендувалося усуватися із займаних посад і замінювати іншими [25, с. 85].

Проте вже восени 1930 р. радянська влада розпочала нову кампанію колективізації. На зміну адміністративному примусу вона вдалася до оподаткування. Закликаючи добровільно вступати до колгоспів, одноосібників обклали великими податками, тоді як колгоспникам надали значні податкові пільги. Така політика заганяла селян назад у колгоспи.

Результати насильницької колективізації, намагання будь-що піднести розвиток промисловості, ігноруючи потреби села, ганебна соціальна політика в українському селі, спрямована на розшарування селянства і поширення людиноненавистництва, пригнічення людської гідності задля зміцнення радянської влади і виконання планів у ході будівництва підконтрольної державі народногосподарської системи, призвели у 1932 р. до голоду в Україні. Знову почався масовий вихід з колгоспів: селяни сподівалися прохарчуватися за рахунок

* Під «терактами» ДПУ розуміло вбивства, спроби вбивства, побиття і поранення, підпали та ін.

індивідуальних господарств. План хлібозаготівлі влітку 1932 р. був виконаний лише на 46 %. Радянська влада розпочала чергову хвилю розкуркулення та репресій. Своєрідною інструкцією для каральних органів у проведенні хлібозаготівель мала служити постанова ЦК КП(б)У від 5 грудня 1932 р. «Про заходи по ліквідації саботажу хлібозаготівель, який ведеться куркульськими елементами».

6 грудня 1932 р. в Харкові була прийнята постанова «Про занесення на чорну дошку сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі», яку підписали Голова РНК УРСР В. Чубарь і Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор. Це був винятково жорстокий захід відносно селян, спрямований на «активізацію» хлібозаготівель. У селах, занесених на «чорні дошки», заборонялася торгівля, із сільських споживчих товариств вивозились усі промислові і продовольчі товари, а щоб одноосібники не могли купити щось із харчів у сусідніх селах чи місті, виїзд за межі певного села заборонявся. Наприкінці року цей захід набув значного поширення, адже право заносити села «на чорні дошки» дістали райвиконкоми. Щоб виявляти злісних «нездатчиків» у села направляли спецгрупи ДПУ, а оскільки суди не встигали розглядати справи, пов'язані з хлібозаготівлею, у листопаді 1932 р. почали діяти виїзні сесії райсудів [28, с. 160–162].

Трудова участь селян у колгоспі знизилась, проте не припинялась. Дещо затяглася весняна посівна кампанія 1932 р. Із розповіді жительки с. Моринці Звенигородського району Ганни Гонди: «Було встановлено мінімум – 280 днів, який кожен повинен був відробити [у колгоспі. – *Авт.*]. Грошей за роботу давали мало, ставили трудодні. Ще давали баланду (суп) і по шматочку хліба». Іван Демченко, житель с. Будище Звенигородського району твердить, що по селу щодня роз'їзжали уповноважені Вільшанської МТС і вишукували «саботажників»: «... із села «викачали», здавалось би, все, що було можна, партактивісти з місцевих ледарів та п'яниць нишпорили по клунях і хатах, хлівах і погрібниках, шукаючи збіжжя. Зерно витрушували з горщиків і навіть маленьких вузликів, відбираючи при цьому і квасолу, насіння овочевих культур, припасених до весни». Розповідає Петро Чорновіл, житель с. Богачівка Звенигородського району: «В нашому селі було декілька штабів, а в кожному з них – своя бригада, яка шукала у людей зерно. Молоти збіжжя не дозволяли, жорна били на шматки, а хліб забирали. Його люди ховали, де хто міг: в дуплах дерев, у печах, у старих водостічних трубах, закопували в землю. Та комнезами знаходили скрізь [читай комнезамівці. – *Авт.*]. Приходили з довгими залізними щупами, проштрикували ними землю, солому, сухе бадилля. Забирали навіть зварені в горщику квасолу чи боби» [3].

Документи фіксують про поширення в окремих селах України випадків канібалізму. У записці наркомзему Центральному Комітету КП(б)У «Про голодування та смертність населення у Київській області і необхідність надання продовольчої допомоги» від 14 березня 1933 р. читаємо: «... Голодування з його наслідками по області в цілому має місце в 32–34 районах. По 16-ти районах маємо 123 зареєстровані випадки людоїдства та труподства» [30, с. 182].

Як результат – мільйони смертей. За різними підрахунками, вчених голодною смертю у 1932–1933 р. в Україні загинуло від 3 до більше 10 млн. осіб [6, с. 314; 26, с. 13]. Разом з тим з 12–15 млн. селян, що потрапили до північних регіонів СРСР, не менше половини становили українці [4, с. 249]. У такий спосіб політика насильницької колективізації вдалася: восени 1931 р. частка колгоспних дворів серед селянських господарств сягнула 67 %, а вже до кінця 1932 р. в Україні було колективізовано майже 70 % господарств, що охоплювало понад 80 % посівних площ. По окремих районах показники були ще вищими. Так, наприклад, якщо у 1930 р. у Лисянському районі, що на Київщині, до колгоспів увійшло 5 107 селянських господарств, тобто 37,2 % від загальної кількості, а у 1932 р. – 10 427 (79%), то у 1933 р. товариства спільного обробітку землі (ТСОЗи) були замінені на колективні господарства по всьому району, а у 1934 р. господарства заможних селян повністю ліквідували [18].

Отже, протягом 1917–1933 рр. терор утвердився як засіб державного управління радянської системи. У новопосталій СРСР одних громадян знищували, інших намагалися зламати назавжди, як писав В. Ленін, «чтобы они не забыли этого в течении нескольких десятилетий» [4, с. 95]. В Україні ж більшовикам вкрай необхідно було зламати опір селян, яким були чужі комуністичні ідеї, і які протистояли будівництву радянських народногосподарської системи і суспільства. Через голодомор радянська влада забезпечувала себе від нового спалаху національно-визвольної боротьби. Однак

виснажене протягом 1917–1933 рр. постійними репресіями, утисками, обмануте економічними реформами, соціально розшароване, морально роздавлене українське селянство не могло протидіяти, а тодішнє керівництво УСРР не здатне було протистояти диктату з Москви й фактично підтримало і впроваджувало в життя політику, яка коштувала українському народові багатомільйонних втрат.

Література

1. Архів особистих документів автора.
2. Белая О. Ответчики – кто они ? //«2000». – 2005. – № 33.
3. Білецький Ф. Страта голодом //Шевченків край. – 2007. – № 94–95. – 23 листоп.
4. Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). – К., 1999. – 448 с.
5. Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.). – Вінниця, 1997.
6. Верстюк В.Ф., Гарань, О.В. Гуржій О.І. Історія України: нове бачення. – К., 2000. – 464 с.
7. Винниченко В. Відродження нації. – Київ. – Ч. III. – Відень, 1920. – 542 с.
8. Вісті. – 1920. – № 60. – 9 серп.; № 86. – 13 верес.; № 90. – 19 верес.; № 100. – 4 жовт.
9. Галузевий державний архів Міністерства оборони України (далі – ГДА МО України). – Ф.Р. 3773. – Оп. 19823. – Спр. 12. – Арк. 257 зв.
10. Голод 1932–1933 років на Черкащині: Док. і мат. – Черкаси, 2002. – 222 с.
11. Голодовка: 1932–1933 на Переяславщині: Свідчення. – Переяслав-Хмельницький–Київ–Нью-Йорк, 2000. – 446 с.
12. ГДА МО України. – Ф.Р. 3773. – Оп. 19823. – Спр. 12. – Арк. 132 зв.
13. Там само. – Спр. 12. – Арк. 257 зв.
14. Там само. – Спр. 16. – Арк. 11.
15. Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф.Р. 292. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 11.
16. Державний архів Черкаської області (далі – ДАЧО). – Ф.Р. 5664. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 2 зв.
17. ДАЧО. – Ф.Р. 3234. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 17.
18. Звіт Лисянського райвиконкому перед виборцями у звітну кампанію 1934–1935 рр. //Ударник Лисянщини. – 1934. – № 129. – 25 листоп.
19. Коваль Р. Отамани гайдамацького краю. 33 біографії. – К., 1998. – 616 с.
20. Ленін В. Повне зібрання творів. – К., 1975. – Т. 51.
21. Там само. – Т. 44. – 725 с.
22. Там само. – Т. 43. – 561 с.
23. Ніценко О. Шестеринці: жахлива трагедія //Лисянщина. – 1993. – № 70. – 4 верес.
24. Сборник законов и правительственных актов о репрессиях и реабилитации жертв политических репрессий. – М., 1993.
25. 30-е годы: взгляд из сегодня. – М., 1990. – 168 с.
26. Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив /Упоряд. О.Ю. Мицик. – К., 2003. – 296 с.
27. Шатайло О. Генерал Юрко Тютюнник. – Львів, 200. – 144 с.
28. Шитюк М.М. Масові репресії проти населення півдня України в 20–50-ті роки ХХ століття. – К., 2000. – 534 с.
29. Щербатюк В. Тактика більшовиків щодо захоплення влади в українському селі //Визвольний шлях. – 2002. – № 8. – С. 38–47.
30. Щербатюк В.М. Історія регіонів України: Лисянщина. – К., 2002. – 428 с.

Автори номера

- Байлема
Тетяна Миколаївна,* аспірантка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Бердар
Маргарита Михайлівна,* кандидат економічних наук, доцент кафедри теоретичної та прикладної економіки Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Близнюк Ігор* аспірант української історії та культурології Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди
- Бровар
Олександр Віталійович,* кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Донецького національного університету
- Гордійчук
Олександр Васильович,* аспірант кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Даценко
Наталія Сергіївна,* аспірантка кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова
- Дурманенко
Олександр Олександрович,* аспірант кафедри соціології Інституту соціальних наук Волинського національного університету імені Лесі Українки
- Коваленко
Оксана Миколаївна,* аспірантка кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова
- Криворучко
Наталія Володимирівна,* асистент кафедри менеджменту та правового забезпечення господарської діяльності Бердянського державного педагогічного університету, аспірантка Донецького національного університету
- Крикун
Юлія Сергіївна,* здобувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Кругляк
Марина Едуардівна,* викладач кафедри гуманітарних наук Житомирського державного технологічного університету
- Латиш
Юрій Володимирович,* кандидат історичних наук, асистент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Литвин
Сергій Едуардович,* аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова
- Мех
Олег Андрійович,* кандидат економічних наук Центру дослідження науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАНУ
- Наумова
Марта Юріївна,* кандидат соціологічних наук, доцент кафедри галузевої соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Ніколаєць
Катерина Миколаївна,* кандидат історичних наук, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

- Ніколаєць
Юрій Олексійович,* кандидат історичних наук, доцент кафедри економічної теорії Вінницького державного аграрного університету
- Огороднік
Валерій Юрійович,* аспірант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Орлова
Тетяна Володимирівна,* кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Пилипів
Володимир Іванович,* кандидат історичних наук, доцент кафедри охорони культурної спадщини і музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтв
- Стрельник
Олена Олександрівна,* кандидат соціологічних наук, завідувачка кафедри соціальної роботи Полтавського Інституту економіки і права Відкритого Міжнародного університету розвитку людини «Україна»
- Толочко
Олеся Ярославівна,* аспірантка кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Толочко
Денис Володимирович,* аспірант кафедри археології та музеєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Христюк
Світлана Борисівна,* аспірант кафедри всесвітньої історії Київського славістичного університету
- Чепак
Валентина Василівна,* кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Чуєнко
Оксана Аркадіївна,* аспірантка кафедри української історії та етнополітики Київського національного університету імені Тараса Шевченка
- Шевченко
Марко Олександрович,* пошукач Київського національного університету імені Тараса Шевченка, завідувач відділу політичного департаменту Міністерства закордонних справ України
- Щербатюк
Володимир Михайлович,* кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка, доцент кафедри історії держави та права Київського національного університету внутрішніх справ
- Ядранський
Дмитро Миколайович,* кандидат економічних наук, докторант кафедри соціології та соціальної роботи Класичного приватного університету

Вимоги до статей

Стаття повинна розкривати зміст однієї з рубрик збірника:

- 1) Соціальне управління і профспілковий рух;
- 2) Право України: теорія і практика;
- 3) Економіка. Проблеми економічного дослідження;
- 4) Політика, історія, культура
- 5) Наукові рецензії.

Автор статті відповідає за правильність і достовірність викладеного матеріалу, за належність останнього йому особисто.

Обсяг статті – від 6 до 12 сторінок машинопису.

Стаття повинна вміщувати такі елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язування даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі (витяг з постанови Президії Вищої атестаційної комісії України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України». – Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1).

Текст статті друкується на папері стандартного формату (**A4**) через 1,5 інтервала з дотриманням таких розмірів полів: верхнього, нижнього і лівого – 2 см, правого – 1 см.

Весь текст повинен бути набраний шрифтом **Times New Roman 14 pt** в одну колонку без застосування будь-якого форматування. Не допускається використання вставок та гіперпосилань. Можна виділяти окремі частини тексту курсивом або напівжирним шрифтом. Формули обов'язково повинні розмічатися. Посилання на літературу розміщується наприкінці тексту.

Ілюстрований матеріал виконується чітко і якісно. Посилання на ілюстрації у тексті статті – обов'язкове.

Разом із друкованою статтею подається електронний варіант на дискеті 3,5 дюйма обсягом 1,44 Мб. Файл статті повинен бути збережений у форматі RTF або у форматі MSWord 7/97. Екранні копії, схеми, малюнки та фотографії записуються на дискеті окремими графічними файлами форматів TIFF, BMP, GIF, JPG, в імені яких повинен вказуватись номер малюнка в статті, наприклад, pict_10. tif. На дискеті обов'язковими мають бути тільки файли, які відносяться до змісту статті. На етикетці дискети необхідно вказати прізвище та ініціали автора/авторів.

Структура статті: прізвище і ініціали автора, назва статті, анотації (рос., англ.), ключові слова, текст статті, бібліографія.

Наприклад:

Рубрика 5

Іванов Іван Іванович

Підготовка військових кадрів ... :

1944–1950 рр.

...отримали вказівку партійних органів спрямувати першочергові удари на ліквідацію терористичних угруповань ОУН у містах і райцентрах [1, арк.10; 37, арк.27]. Найбільш уражені диверсіями стали райони Полісся та наближені до державного кордону залізничні відтинки Прикарпаття [2, с. 213].

Література

1. Військове виховання підрозділів СБ у 1941–1943 рр. див.: Огороднік В. Військова підготовка відділів Служби безпеки ОУН (Б) у 1940–1943 рр. /Валерій Огороднік //Вісник Академії праці і соціальних відносин ФПУ. – 2008. – № 4. – С. 64–70.
2. Биструхін Г. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920–1945). Моногр. /Г. Биструхін, Д. Веденєєв. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.

Автор підписується на звороті останньої сторінки.

До статті додаються:

1) УДК;

2) прізвище та ініціали автора (рів), назва, анотація, ключові слова (укр., рос., англ. мовами);

3) дві рецензії:

одна з них може бути затверджена кафедрою або науково-дослідним відділом, де працює автор;

друга – зовнішня;

3) відомості про автора: прізвище, ім'я, по батькові, повністю звання, посада, контактні телефони.

Наприклад:

Іванов Іван Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Академії праці і соціальних відносин ФПУ.

Телефон: 526 – 15 – 45; e-mail: edit@socosvita.kiev.ua

До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди авторів.

До рубрики «**Наукові рецензії**» подаються матеріали українською мовою (обсягом від 3 до 6 стор.) у двох варіантах:

роздрукований за підписом автора рецензії і печаткою;

електронний на дискеті 3,5 дюйма.

Після подання матеріалу редколегія журналу в місячний термін розглядає доцільність розміщення рецензії, а науковий редактор вносить правки редакційного характеру (якщо це потрібно) та письмово погоджує їх з автором рецензованої роботи, або рецензентом. Поданий матеріал відображає точку зору рецензента, яка може не збігатися з позицією редколегії журналу.

Роздруковані матеріали і дискета авторів не повертаються.